

NEUTRI RAVENNAN POPYRUKSISSA

määrällinen ja laadullinen analyysi neutrikategorian tilasta ja muutoksesta
myöhäislatinalaisessa tekstikorpuksessa

Timo Korkiakangas

Latinan kielen *pro gradu* -tutkielma

Kielten laitos

Humanistinen tiedekunta

Jyväskylän yliopisto

Helmikuu 2010

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta – Faculty Humanistinen	Laitos – Department Kielten laitos
Tekijä – Author Timo Korkiakangas	
Työn nimi – Title Neutri Ravennan papyruksissa — määrällinen ja laadullinen analyysi neutrikategorian tilasta ja muutoksesta myöhäislatinalaisessa tekstikorpuksessa	
Oppiaine – Subject Latinan kieli	Työn laji – Level Pro gradu -tutkielma
Aika – Month and year Helmikuu 2010	Sivumäärä – Number of pages 113 s. + liitteet
Tiivistelmä – Abstract <p>Tutkielmani aineistona ovat Ravennan papyruksiset, jotka on kirjoitettu vuosien 433 ja n. 750 välillä Italiassa. Näitä latinankielisiä originaaliasiakirjoja on 59 kappaletta, ja ne sisältävät yhteensä n. 19 000 sanaa. Tarkastelen kvantitatiivisin ja kvalitatiivisin menetelmin neutrin tilaa dokumenttien kielessä, joka on vahvasti asiakirjakaavan säätelemää. Menetelmäni perustuvat substantiivien taivutuspäätteiden määrien vertailuun. Pronominit ja sukunsa kongruenssin välityksellä saavat määreet on jätetty tilastoinnin ulkopuolelle. Ensisijaisesti keskityn 2. deklinaation yksiköllisen <i>um</i>-päätteisen neutrin maskuliinisoitumiseen ja <i>a</i>-päätteisen monikon feminiinisoitumiseen. Vertaan havaintojani muista myöhäislatinalaisista teksteistä laadittuihin vastaaviin analyyseihin.</p> <p>Romaanisissa kielissä ei neutria enää ole, mutta Ravennan papyrusten kielessä sillä on edelleen oma, joskin usein klassisesta normista poikkeava asemansa. On havaittavissa eriaisteisia muutoksia: vain harvat neutri-substantiivit ovat vaihtaneet sukuaan kiistattomasti (esim. <i>labellos, authenticas</i>), kun sen sijaan monet esiintyvät muodollisesti neutriissa mutta saavat ei-neutrisia määreitä (esim. <i>venientem...eundem spatium</i>); eräs muutoksen laji näkyy tilastollisena taipumuksena suosia neutrin päätteitä (<i>-um, -a</i>) jopa väärissä yhteyksissä.</p> <p>Neutri oli muuttunut pelkästään muodollisin perustein määrittyneeksi kategoriaksi. Siitä todistaa 3. deklinaation neutrin yksikön akkusatiivimuodon säilyminen (esim. akk. <i>ius</i> muttei koskaan <i>iurem</i>). Toisekseen <i>um</i>-päätte (ääntyi [o]), joka miellettiin neutrilte tunnusomaiseksi, säilyy akkusatiiviohjektina käytetyssä neutriissa (93 %) maskuliinia (39 %) varmemmin ja tunkeutuu ablatiiviin useammin neutriissa (10 %) kuin maskuliinissa (2 %). Prepositiorektioissa vastaavat jakaumat ovat yllättäen kooltaan päinvastaisia. Ilmiötä ei voi selittää tilastoni perusteella tyydyttävästi.</p> <p>Yksiköllisten neutrien sukumuutos on morfologisesti motivoitunutta, monikollisten semanttiperusteista. Sellaiset monikolliset <i>a</i>-päätteiset neutrit, jotka on voitu mieltää kollektiivisuutensa vuoksi yksiköiksi, esim. <i>māla</i> 'omenat; omenaa', on myöhäislatinassa helposti tulkittu yksikön feminiineiksi. Ravennan papyrusten akkusatiiviohjekteissa 1. deklinaation feminiinin <i>a</i>-päätte (eikä <i>-am</i>) esiintyy 51 %:ssa tapauksista, kun taas 3. deklinaation maskuliineilla ja feminiineilla virheellinen päätte <i>-e</i> (eikä <i>-em</i>) on vain 15 %:ssa.</p> <p>Ääntymättömäksi muuttunut loppu-<i>m</i> unohtuu siis useammin 1:ssä kuin 3. deklinaatiossa, jossa päätte ei voi sekaantua monikon neutrin päätteeseen kanssa. Lisäksi 1. deklinaation yksikön ablatiiveista epäkorrekteja eli <i>am</i>-päätteisiä on 0 %, kun taas epäkorrekti <i>-em</i> esiintyy 3. deklinaation maskuliineilla ja feminiineilla 10 %:ssa adverbialisista ablatiiveista. Feminiinille varattua <i>m</i>-päätettä ei 1. deklinaatiossa hevin yhdistetty neutrin monikon merkitystä omaksuneeseen <i>a</i>-muotoon.</p> <p>Neutri ei ollut enää puhutun kielen luonnollinen kategoria, vaan sen käyttö opittiin kirjallisen koulutuksen yhteydessä. Neutrikategoria koettiin luonteeltaan teoreettiseksi, joten on helppo ymmärtää, että kirjoittajat pyrkivät sitomaan sen tiettyihin morfologisiin ulkoasuihin. Neutrilte tyypillisiksi koetut roolit pirstoutuivat erillisiksi, muotoopirteiden määrittämiksi saarekkeiksi, jollaisina pidän <i>um</i>-päätteeseen säilymistä ja yleistymistä, 3. deklinaation neutrin akkusatiivin säilymistä päätteettömänä sekä neutrisen perfektipartisiippiin käyttöä epämääräisten korrelaattien yhdistäjänä.</p>	
Asiasanat – Keywords Ravennan papyruksiset, myöhäisantiikki, latinan kieli, neutri, kielihistoria	
Säilytyspaikka – Depository Kielten laitos	
Muita tietoja – Additional information	

SISÄLLYS

1. TUTKIMUSTEHTÄVÄ JA TAVOITTEET	2
2. RAVENNAN POPYRUKSET MYÖHÄISLATINALAISENA KORPUKSENA	7
2.1. Ravennan popyrusten esittely	7
2.1.1. Popyrukset ja popyrologia	7
2.1.2. Ravennan popyrukset — satunnainen dokumenttiryhmä	8
2.1.3. Tjäderin editio ja muu Ravennan popyrusten tutkimus	9
2.1.4. Ravennan popyrusten paleografiaa ja diplomatiikkaa	12
2.2. Muut myöhäislatinalaiset tekstikorpukset ja niiden tutkimus	19
3. LATINAN KIELEN SUVUT JA NIIDEN HISTORIALLINEN KEHITYS	23
3.1. Neutri yhtenä latinan kolmesta suvusta	23
3.2. Neutrin kohtalo myöhäisessä latinassa	25
4. FREKVENSSEIANALYYSI JA TILASTOINTIPERUSTEET	27
4.1. Tilastoidut muodot ja ilmiöt asiakirjateksteissä sekä allekirjoituksissa	27
4.2. Lyhenteiden huomioiminen ja fragmentaariset kohdat	32
5. NEUTRI RAVENNAN POPYRUKSISSA	34
5.1. Neutrin maskuliinisoituminen	34
5.1.1. Sisäisin perustein päätellyt neutrin maskuliinisoitumistapaukset	34
5.1.2. Kolmannen deklinaation neutri ja <i>m</i>-päätte	40
5.1.3. Toisen deklinaation neutri ja <i>um</i>-päätte	47
5.1.4. Prepositiorektioiden poikkeavuus	56
5.2. Neutrin feminiinisoituminen	64
5.2.1. Sisäisin perustein päätellyt neutrin feminiinisoitumistapaukset	64
5.2.2. Muun kuin pronominiäärään perusteella oletetut feminiinisoitumistapaukset	69
5.2.3. Neutrin monikon kollektiivisuus	74
5.2.4. Neutrin monikko ja <i>a</i>-päätte	81
5.3. Pronominiäärään perusteella oletetut neutrin sukumuutokset	90
6. YHTEENVETO	101
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	108
TAULUKKOLUETTELO	112
LIITTEET	114

*Genus immutare proprium est indoctorum hominum
quibus subtiliora ac difficiliora sordent.*

(Hier. in Ezech. 12, 40, 5)

1. TUTKIMUSTEHTÄVÄ JA TAVOITTEET

Kirkkoisä Hieronymuksen (n. 347–420)¹ toteamus jatkuu: *Illud autem semel monuisse sufficiat; nosse me cubitum et cubita neutrali appellari genere, sed pro simplicitate et facilitate intelligentiae vulgique consuetudine ponere et genere masculino.* Virkkeet osoittavat vastaansanomattomasti, että todellinen kielellinen muutos oli neutrin kohdalla tapahtunut tai tapahtumassa ”oppimattomien” puhekielessä: neutrit eivät kuuluneet enää tavalliseen kieleen vaan niistä oli tullut *subtiliora ac difficiliora*. Yhtä lailla Hieronymuksen tiedonanto paljastaa, miten oppinut kirjoittaja saattoi hyödyntää kielen eri rekistereitä omiin tarkoituksiinsa. Niinpä kaikki neutrin yhteydessä esiintyvät ”virheet” eivät ole automaattinen osoitus kielenkäytön taantumisesta. Kyse on useammin kuin tavallisesti ajatellaan erilaisista ajallisista, alueellisista ja sosiaalisista standardeista, joiden olemassaolon tutkimus on tiedostanut mutta joita on erittäin vaikeaa hahmottaa tekstimassojen takaa. *Pro gradu* -työni tavoitteena on tarkastella sekä laadullisin että määrällisin lähestymistavoin neutrin korvautumista maskuliinilla ja feminiinillä Ravennan papyruksissa sekä huomioida mahdollisimman hyvin myöhäisantiikkisten asiakirjojen kielellinen erityisluonne.

Ensisijaisen huomioni kohteena on siis Ravennan papyrusten neutrikategoria sekä siinä havaittavat muutostrendit. Toissijaisesti suhteutan riittävän vertailun avulla Ravennan papyrusten kielellisen tason myöhäisessä latinassa ylipäätään vallinneeseen tilanteeseen. Tutkimusmateriaalina käyttämäni Ravennan papyruksiset ovat Italiassa myöhäisantiikin ja varhaiskeskiajan taitteessa vuosien 433 ja n. 750 välillä laadittuja, ei-kirjallisia, pääasiassa yksityisoikeudellisia papyrukselle kirjoitettuja asiakirjoja, joita on säilynyt 59 kappaletta.² Koska Ravennan papyruksiset ovat alkuperäisdokumentteja päinvastoin kuin vuosisataisen kopioinnin välityksellä säilyneet käsikirjoitukset, ne mahdollistavat sellaisen kielihistoriallisen (ennen kaikkea äännehistoriallisen) analysoinnin, jollaisesta käsikirjoitusmateriaalin tapauksessa voi vain uneksia.

¹ Kaikki vuosiluvut ovat jKr., ellei toisin mainita.

² Miltei kaikki Ravennan papyruksiksi kutsutut asiakirjat ovat peräisin Ravennan kirkon arkistosta, vaikkei kaikkia olekaan kirjoitettu Ravennassa. Termin ’Ravennan papyruksiset’ määrittelystä ks. luku 2.1.2. sekä Tjäder 1955, 17–21, 28–29.

Papyrusten tekstieditiona sekä tärkeänä tutkimuskirjallisuutena käytän Uppsalan yliopistossa paleografian professorina toimineen Jan-Olof Tjäderin (1921–1998) saksankielistä teosta *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700* (1954–1982). Koska työni ei ole luonteeltaan paleografinen, luotan Tjäderin litteroimiin teksteihin enkä ota kantaa tulkinnanvaraisiin lukutapoihin tai lyhenteiden avaamiseen, milloin se ei suoranaisesti liity kielihistorialliseen analyysiin. Tjäderin alkuperäisissä transskriptioissa esiintyy kuitenkin paikoitellen virheitä, mikä käy nopeasti ilmi verrattaessa tekstejä *Chartae Latinae Antiquiores (ChLA)* -sarjassa (1954–1997) Tjäderin uudelleen editoimien papyrusten tekstiasuihin. Minulla ei valitettavasti ollut mahdollisuutta käyttää *ChLA*:a työni alkuvaiheessa, joten olen myöhemmin joutunut yksi kerrallaan tarkistamaan *ChLA*:n apparaatista kaikki korjatut lukutavat. Lähinnä huolimattomuudesta johtuvat teknistyypiset virheet eivät vaikuttaneet tilastointiini kuin muutamassa tapauksessa.³

Ravennan papyrusten morfosyntaktinen puoli ei ole kokonaisuutena juurikaan kiinnostanut tutkijoita, joten joudun ja pääsen tässä kohdin tekemään perustutkimusta.⁴ Ensinnäkin tutkin nominitaivutuspäätteiden tilastoinnin sekä yksittäistapauksiin pureutuvan analysoinnin keinoin, onko papyruksissa havaittavissa 2. deklinaation yksiköllisten neutrisubstantiivien muuttumista maskuliineiksi sekä, mikäli on, kuinka laajana muutos ilmenee. Toisekseen selvitän samoin tilastomateriaalin perusteella, miten yleistä 2. deklinaation neutrin monikkojen kehitys feminiineiksi on. Molemmat ilmiöt on osoitettu muista myöhäislatinalaisista tekstikorpuksista. Käsittelyssäni vertailen tilastomateriaalia tekstistä poimimiini yksittäistapauksiin ja laajempiin tapausryhmiin. Koska Ravennan papyrusten kielellisestä standardista on vaikeaa esittää tavanomaisia arvioita sen formulaariluonteen vuoksi, on tärkeää tutkia juuri kvantitatiivisin menetelmin, missä laajuudessa yleisesti havaitut kielelliset kehityskulut loppujen lopuksi siinä ilmenevät. Koko tutkimuksessani toimii itsestään selvänä vertailukohtana klassisen latinan standardi, jota myös papyrusten kirjoittajat itse pyrkivät noudattamaan.⁵

³ Tjäderin laitoksen kolmannessa osassa (Tafeln, 1954) olevien valokuvien tekninen taso on usein niin keho, että yksityiskohtien tarkistaminen ei onnistu. Sama pätee osittain myös Tjäderin *ChLA*:ssa käyttämiin valokuviin, joista vain osa on erikseen *ChLA*:ta varten otettuja.

⁴ Muissa tutkimuksissa Ravennan papyruksiin viitataan vain esimerkinomaisesti. Syyt tilanteeseen ovat ilmeisiä: korpus on liian heterogeeninen, suppea ja sen kieli erittäin kaavamaisista.

⁵ Ravennan papyruksissa esiintyy toki suuri joukko myöhäisiä sanoja, joita klassinen latina ei tunne laisinkaan. Näissä tapauksissa turvaudun sanakirjoihin ja glossaareihin selvittääkseni sanan vakiintuneen suvun. Mikäli sanan suvussa esiintyy huomattavaa horjuntaa, en laske sanaa ollenkaan, vaan mainitsen sen erikseen edellyttäen että aiheeni sitä vaatii.

Tutkimukseni frekvenssianalyysiä hyödyntävä osuus perustuu vertailuun. Itsenäisinä akkusatiiviobjekteina ja ablatiiveina esiintyvien sekä prepositiorektioissa olevien maskuliinien ja neutrien frekvenssien avulla pyrin testaamaan Bengt Löfstedtin teoriaa, jossa hän asettaa vastakkain neutrien kirjallisen ja maskuliinien luonnollisen suvun statuksen: tutkin, missä määrin 2. deklinaation neutrin yksikön *um*-päätteen tendenssi säilyä objektina ja yleistyä prepositiorektioissa ilmenee Ravennan papyruksissa (verrattuna *o*-päätteen yleistymiseen maskuliineilla). Samoin tutkin, voiko 1. deklinaation yksiköllisten feminiinien akkusatiivin *am*-päätteen esiintymisen *a*-päätteisenä (verrattuna käänteiseen *a*-päätteen korvautumiseen *am*-päätteellä) katsoa olevan yhteydessä neutrimonikkojen feminiinisoitumiseen. Näissä yhteyksissä pyrin luonnollisesti huomioimaan kaikki syntaktiset tekijät erityisen hyvin.⁶

Kvantitatiivinen analyysi nominimuodoista tuntuu ehkä yllättävältä tavalta tutkia näin suppeaa tekstikorpusta, mutta muutoin materiaalin sirpaleisuutta olisi hyvin hankalaa hallita. Puhtaita sukumuutoksia kuten *vinus* tai *gaudiae* esiintyy Ravennan papyruksissa nimittäin vain vähän, ja sekaannusta on lähinnä attribuuttien muodoissa, esim. 10–11, 3, 12 *ad eandem praedia*⁷. Kvantitatiivinen lähestymistapa on yksinkertaisesti ainoa keino siirtyä subjektiivisen kokemuksen yläpuolelle morfosyntaktisten massailmiöiden tutkimisessa. Parhaimmillaan tilastollisen analyysin avulla voidaan Löfstedtin⁸ tavoin (teoksessa *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, 1961; erityisesti 3. luvussa ”C. Der Akkusativ und der Ablativ”) tutkia neutrikategorian muutoksen laajuutta ja sijoittaa Ravennan papyrukset omalle kohdalleen kielihistoriallisessa kehityksessä vertailemalla tuloksia muita myöhäislatinan tekstikorpuksia koskevaan tutkimukseen. Korpusten välisen vertailun mahdollistamiseksi olen koonnut kuudesta aiemmin analysoidusta myöhäislatinalaisesta ei-kirjallisesta tekstistä perusvertailuryhmän, jossa tekstit on asetettu kronologiseen järjestykseen (ks. luku 2.2. taulukko 1). Vertailuryhmän avulla pyrin hahmottamaan paitsi Ravennan papyrusten suhdetta muihin aineistoihin, myös havaitsemaan kielellisiä kehityslinjoja eri-ikäisten korpusten välillä. Ajoitusten epävarmuuden ja korpusten ajallisen päällekkäisyyden huomioon ottaen laatimani ikäjärjestyksen perusteella tehdyt diakroniset päätelmät voivat kuitenkin olla ainoastaan suuntaa-antavia. Harkintani mukaan suoritan toisinaan vertailua myös kirjallisiin teksteihin.

⁶ Vrt. Löfstedt 1961, 228, 230.

⁷ Yksinkertaisuuden vuoksi merkitsen Ravennan papyrusten numeroviitteen lainauksen eteen ilman välimerkkejä. Muiden tekstien tai auktorien viitteet merkitsen kaarisuluissa lainauksen jälkeen. Standardilyhennettä *PItal* käytän toisinaan papyruksista, joihin viitataan kokonaisuutena.

⁸ Ilman etunimeä käytetty sukunimi Löfstedt viittaa työssäni Bengt Löfstedtiin (1931–2004). Einar Löfstedtiin (1880–1955) viitataan etunimen kera.

Koska vain harvat syntaktiset ilmiöt soveltuvat eksaktiin frekvenssianalyysiin, käytän tilastointia lähinnä muun materiaalin tulkintaan enkä väitä tulosten pystyvän itsessään selittämään kovinkaan paljon. Ne toimikoot muiden havaintojen rinnalla laajempien ilmiöiden taustoittajina. Suurelta osin käsittelen yksittäisistä papyruksista esille nousevia ilmiöitä kategorioittain sekä ennen kaikkea muissa myöhäislatinalaisissa teksteissä esiintyviin ilmiöihin ja yksittäistapauksiin vertaillen, millä pyrin mahdollisen kattavaan kontekstualisointiin.

Ravennan papyrusten tekstit koostuvat suurelta osin kaavamaisista ilmauksista, joten on keskeistä pystyä huomioimaan, mikä tekstissä on kaavaa, mikä ei. Käsitellessään vandaalihallinnon alaisen Pohjois-Afrikan dokumenttien (ns. *Tablettes Albertini*) latinaa Veikko Väänänen esittää käyttökelpoisen jaottelun, jonka mukaan tutkijan on kyettävä ainakin teoriassa tarkastelemaan dokumenttien kieltä kolmella eri tasolla: 1. asiakirjaperinteen mallitekstien vaikutus, 2. myöhäislatinan kirjakielen vaikutus, 3. myöhäisen puhutun kielen vaikutus.⁹ Jälkimmäisten tekijöiden huomioimiseksi on yritettävä aluksi erottaa mahdollisimman tarkasti alkuperäinen kaavamainen osuus, mihin Tjäder on kiitettävästi kiinnittänyt huomiota teoksessaan. Ainoastaan tällä tavalla voidaan edetä arvioimaan todellista kirjoitetun tekstimuodon taustalla tapahtunutta kielellistä kehitystä. Ravennan papyrusten tapauksessa kirjallisen kielen opitut konventiot näyttävät tuovan kiinnostavan lisävivahteen neutrin taantumisprosessiin.

Ravennan papyrukset ovat mahdollisuuksistaan huolimatta varsin epäkiitollinen tekstikokoelma. On sattumaa, mitkä dokumentit ovat säilyneet ja missä kunnossa. Kuten todettu, kansliakieli on kaavamaisista, joten tekstien ei niiden mahdollisista vulgaareista piirteistä huolimatta voida katsoa edustavan ”tavallista” kieltä. Sanasto, rakenteet ja jopa poikkeamat klassisesta standardista määrittyvät tiukasti säädellyn asiakirjakaavan perusteella. Analyysiin kelpaamattomia lyhenteitä on erittäin paljon. Nämä rajoitukset huomioon ottaen yhteensä runsaat 19 000 sanaa sisältävät Ravennan papyrukset ovat melko suppea aineisto tilastollista analyysiä varten.

Ravennan papyrusten tekstit voidaan jakaa kirjurien laatimiin asiakirjateksteihin (vajaat 15 000 sanaa) ja allekirjoittajien kopioimiin laajahkoihin allekirjoituksiin (vajaat 5 000

⁹ Väänänen 1965, 8–9.

sanaa).¹⁰ Työssäni käsittelen allekirjoituksia erillään asiakirjateksteistä voidakseni tarkastella erikseen ammattimaisten kirjurien yleensä virheettömämpää ja toisaalta taustaltaan kirjavampien allekirjoittajien yleensä heikkolaatuisempaa kieltä. Lisäksi tekstien luonteessa on olennainen ero: allekirjoitukset toistavat jokainen saman formulaa (noin 20–80 sanaa), jonka kukin allekirjoittaja on vuorollaan kopioinut joko sanelusta tai konseptista, kun taas kaikkein kaavamaisinkin asiakirjateksti sisältää aina jonkin verran variaatiota ja kirjurikohtaisia poikkeavuuksia, joskus harvoin jopa selvästi improvisoituja kohtia. Koska allekirjoitusten enemmän tai vähemmän satunnaiset frekvenssihuiput (esim. neutrin yks. akk. 59 esiintymää, mask. yks. akk. 0 esiintymää) välttämättä vääristäisivät tulosta, allekirjoitukset on käsiteltävä erillään asiakirjateksteistä. Milloin tarkoituksenmukaisia tilaisuuksia vertailuun ilmenee, otan myös allekirjoitusmateriaalin käsittelyyn. Vaikka allekirjoitukset eivät tarjoakaan niin paljon mahdollisuuksia syntaksin kuin esimerkiksi äänne muutosten tutkimiseen, voi rinnakkaisissakin allekirjoituksissa toisinaan huomata hyvin vaihtelevaa taivutuspäätteiden käyttöä. Ennen kaikkea pyrin jaottelulla ilmentämään, kuinka selvästi allekirjoittajien kielenkäyttö eroaa kirjurien vastaavasta.

Jaan itse asiakirjamateriaalin kronologisesti neljään (eräissä tapauksissa kahteen) osioon mahdollisen diakronisen muutoksen havaitsemiseksi (ks. luku 4.1.). Useita papyruksia on kuitenkin mahdotonta ajoittaa tarkasti, ja lisäksi materiaalin laaja aikaskaala sekä toisaalta suurimman osan keskittyminen lyhyelle ajanjaksolle 500-luvun puoliväliin ovat yhteensovittamattomia ristiriitaisuuksia. Mahdollisuuksien rajallisuudesta huolimatta joitakin kehityslinjoja on havaittavissa. Ennakko-oletukseni on tietenkin, että niin asiakirjatekstien kuin allekirjoitustenkin kohdalla voidaan havaita klassisesta standardista poikkeavien muotojen lisääntyvän, mitä myöhemmäksi aika-akselilla siirrytään. Arvelen kuitenkin, että kirjurikoulutuksen jatkuvuuden vuoksi ero jää merkittävän pieneksi. Allekirjoituksissa muutos saattaa olla näkyvämpää, vaikka toisaalta huonosti kirjoittavien kieli näyttää olleen huonoa jo varhaisimmissakin papyruksissa.

Pro gradu -työni muotoutumiseen ovat voimakkaasti myötävaikuttaneet Roomassa vuosina 2007–2008 viettämäni yhdeksän kuukautta. Vaikka opiskelinkin päätoimisesti Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales -järjestön keskiajantutkimuksen kurssilla, ehdin hyödyntää Biblioteca Nazionalen sekä ennen kaikkea École française ja American Academyn kirjastojen verrattomia kokoelmia myös tätä opinnäytettäni silmällä pitäen.

¹⁰ Asiakirjateksteihin lasken myös ns. *completio*-, *notitia*- ynnä muut asiakirjan loppuun liitetyt kirjuriin kirjoittamat osuudet.

Tässä yhteydessä haluan kiittää niitä kolmea henkilöä, joiden avulla en olisi ylipäättään tarttunut tähän kiinnostavaan aiheeseen, saati sitten saanut työtäni koskaan valmiiksi: lehtori *emerita* Anne Helttulaa, joka johdatti minut myöhäisen latinan kielihistorian pariin; työni lopullista ohjaajaa lehtori Raija Vainiota, joka yhdessä Anne Helttulan kanssa antoi minulle korvaamatonta palautetta työni aikana, sekä professori Outi Merisaloa, joka rohkaisi minua tarkastelemaan latinaa roomaanisten kielten näkökulmasta.

2. RAVENNAN POPYRUKSET MYÖHÄISLATINALAISENA KORPUKSENA

2.1. Ravennan papyrusten esittely

2.1.1. Papyrukset ja papyrologia

Vain pieni osa latinankielisestä kirjoitetusta aineistosta on välittynyt papyrusdokumentteina. Yleisesti ottaen papyruksia tunnetaan kuitenkin paljon ja pitkältä aikaväliltä: Egyptistä alkaen 2700-luvulta eKr., mutta ennen kaikkea ptolemaiolaiselta ja roomalaiskaudelta; muista Rooman valtakunnan itäisistä provinseista; Italiasta Herculaneumista, Ravennasta sekä muualta vielä sydänkeskiajalta. Esimerkiksi paavin kuuria käytti papyrusta vielä 1000-luvulla. Renessanssiajan humanistit löysivät 1400- ja 1500-luvuilla suurimman osan nykyisin tunnetuista myöhäisantiikin ja varhaiskeskiajan papyruksista tutkiessaan kirkkojen arkistoja, joista kaikki Italiassa säilyneet keskiaikaiset papyrukset lienevätkin peräisin. Nimenomaan Ravennan arkkhiippakunnan arkiston roolia papyrusten säilyttäjänä on pidetty merkittävänä.¹¹

Papyrus (*charta*) valmistettiin papyruskaislasta (*Cyperus papyrus*). Italiassa käytetty papyrus oli peräisin egyptiläisistä pajoista paitsi Sisiliassa, jossa kaislaa kasvatettiin itse. Kahdesta päällekkäin toisiinsa nähden kohtisuoraan ladotusta papyruskuitukerroksesta puristettiin myöhäisantiikissa yleensä 30–40 cm korkeita ja 30–35 cm leveitä arkkeja. Arkit liimattiin pitkäksi nauhaksi, joka käärittiin lopuksi rullaksi (*rotulus*) puusydämen ympärille. Myös Ravennan papyrukset on periaatteessa valmistettu näin, joskin suuri osa dokumenteista on varsin lyhyitä. Papyrukselle kirjoitettiin ruokokynällä (*calamus*) ja musteena käytettiin lampunnoen, veden ja kumin yhdistelmää.¹²

Antiikissa papyrukselle kopioitiin kirjallisiakin tekstejä, mutta jo varhaiskeskiajalla arvokkaimmat tekstit kirjoitettiin mielellään pergamentille, koska papyrus lienee mielletty kirjoitusmateriaalina hauraaksi. Parhaimmatkin papyrusdokumentit ovat vaikealukuisia,

¹¹ Merisalo 2003, 20; Tjäder 1955, 17–18, 81.

¹² Merisalo 2003, 19–20, 27; Tjäder 1955, 83–84.

koska niissä on aina jonkin verran reikiä, kulumia ja likaa tai koska käsiala on liian persoonallista, huolimaton tai huonolla kynällä kirjoitettua. Moniin Ravennan papyrustenkin epävarmoinhin kohtiin olisi epäilemättä saatavissa lisävalaistusta uusilla spektrometrisillä ynnä muilla tekniikoilla. Useat dokumentit ovat säilyneet vain osittain, joten puuttuvien osien laajuus tai jopa lukumäärä ja sijainti on osattava päätellä asiasisällön ja muun muassa paleografisen tiedon perusteella. On esimerkiksi hyödyllistä tietää, että kaikki ei-kirkolliset primaariasiakirjat kirjoitettiin rullaan aina poikittain, kun taas paikallishallinnon arkistopöytäkirjat, *gesta municipalia* -protokollat, (lukuun ottamatta niiden kopioita) pitkittäin. Fragmentin kirjoitussuunta voidaan vuorostaan päätellä papyruksen kuitusuunnasta.¹³ Käytännössä tällaisilla papyrologis-diplomaattisilla seikoilla on merkitystä työlleni ainoastaan välillisesti, sillä nojaan analyysissäni Tjäderin editioon, jossa kaikki oleellinen on otettu huomioon ja ilmoitettu lukijalle teksteihin liittyvissä esipuheissa ja kommentteissa.

2.1.2. Ravennan papyrukset — satunnainen dokumenttiryhmä

Tjäderin määritelmän mukaan Ravennan papyrukset ovat Italiassa laadittuja myöhäis-antiikin ja varhaiskeskiajan taitteeseen sijoittuvia, ei-kirjallisia, pääasiassa yksityis-oikeudellisia asiakirjoja. Ravennan papyruksina tunnetut dokumentit eivät muodosta mitään järjestelmällistä kokonaisuutta, vaikkakin kokoelman yhteisenä nimittäjänä voidaan pitää taloudellista aspektia. Papyrukset, joista osa on varsin fragmentaarisia, ovat yksinkertaisesti rippeitä Ravennan kirkon arkiston alun perin epäilemättä runsaista dokumenttikokoelmista. Muutamia Ravennan arkiston papyruksista lienee alun perin kirjoitettu toisaalla kuten Roomassa (*PItal* 17 ja 18–19¹⁴), Rietissä (*PItal* 7) ja Syrakusassa (*PItal* 10–11). Puhtaasti ei-ravennalaisia ovat papyrukset 50 (Monzasta), 51 (Cantùsta) ja 52 (Roomasta).¹⁵ Vakiintunut nimitys 'Ravennan papyrukset' on siis epätarkka, joskin käytännöllinen.

Kaikki ”papyrukset” eivät tarkkaan ottaen edes ole papyruksia: dokumentti 17 on nimittäin mahdollisesti aikanaan papyrukselle kirjoitetun alkuperäisen lahjoitusdokumentin pohjalta kiveen hakattu piirtokirjoitus Rooman Santa Maria Maggioresta. Hyväksyn sen Tjäderin tavoin kuitenkin mukaan kokoelmaan, sillä se on mitä suurimmalla todennäköisyydellä

¹³ Tjäder 1955, 386.

¹⁴ Osa asiakirjoista (papyrukset 4–5, 10–11, 14–15 ja 18–19) on säilynyt kahtena erillisenä fragmenttina, jolloin Tjäder antaa kummallekin fragmentille oman numeron mutta käsittelee asiakirjaa käyttäen molempien numeroita.

¹⁵ Tjäder 1955, 22.

myöhäisantiikin aikana tehty kopio alkuperäisdokumentista. Se on sitä paitsi erittäin samankaltainen kuin papyrus 18–19, ja Tjäder arveleekin saman roomalaisen kirjurin laatineen molemmat dokumentit.¹⁶

Myös syntyajanjaksonsa (433–n. 750) pituuden vuoksi Ravennan papyrukset ovat koostumukseltaan sattumanvarainen ja keinotekoinen tekstikorpus, jonka hyödyntäminen vaatii erityistä varovaisuutta: sekä ajalliset että alueelliset yleistyksiset ovat ongelmallisia. Kun huomioidaan, että miltei kaikki dokumentit ovat peräisin Ravennan seudulta, nykyisen Romagnan maakunnan alueelta, voitaisiin haluttaessa pyrkiä hahmottelemaan alueingvistisin metodein yhden alueen diakronista kielellistä kehitystä. Menetelmän mahdollisuuksia rajoittaa kuitenkin ratkaisevasti asiakirjakielen formulaariluonne.

Lähes kaikki Ravennan papyrukset ovat luonteeltaan taloudellisia. Suurin osa koskee lahjoituksia ja testamentteja Ravennan kirkolle. Toinen suuri ryhmä ovat sellaiset kauppasopimukset, jotka ovat jotenkin liittyneet kirkon intresseihin. Lisäksi mukana on säilynyt satunnaisesti muita asiakirjoja. Myöhäisantiikin Italian historiallisten, taloudellisten ja kielellisten olojen tuntemuksen kannalta Ravennan papyrusten merkitys onkin korvaamaton. Vastaavaa näyttöä kyseisten vuosisatojen taloudellisista suhteista, asiakirjakäytännöistä tai ei-kirjallisesta kielestä ei ole tarjolla muualla.

Uuden ajan oppineet levittivät Ravennasta haalimansa papyrukset vähitellen ympäri Italiaa ja Eurooppaa, missä yhteydessä tuntematon määrä katosi tai turmeltui. Siksi myös joidenkin papyrusten kiistaton attribuoiminen juuri Ravennaan on joskus mahdotonta.¹⁷ Ravennan papyrusten korpus, sellaisena kuin se nykyisin mielletään, syntyi käytännössä vasta Tjäderin rajatessa 1940-luvun lopussa myöhäisantiikkista ja keskiaikaista papyrusmateriaalia omaa paleografista tutkimustaan varten. Kuitenkin jo Gaetano Marini, joka laati 1805 kaikki tuolloin tunnetut Ravennan papyrukset sisältäneen italialaisten papyrusten julkaisun, tiedosti Ravennasta peräisin olevat asiakirjat omaksi ryhmäkseen.¹⁸

2.1.3. Tjäderin editio ja muu Ravennan papyrusten tutkimus

Sekä papyrusten tekstieditiona että keskeisimpänä tutkimuskirjallisuutena käytän Jan-Olof Tjäderin laitosta *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700* (1954–1982). Tjäderin perusteellinen ja monipuolinen teos teki ilmestyessään aiemman

¹⁶ Tjäder 1955, 330.

¹⁷ Tjäder 1955, 17–21. Ravennan papyrusten nykyiset säilytyspaikat liitteessä 4.

¹⁸ Tjäder 1955, 25–26.

tutkimuksen vanhentuneeksi, eikä myöhempää Ravennan papyrusten diplomaattista tutkimusta ole olemassa lukuun ottamatta *Chartae Latinae Antiquiores* -sarjaa, jossa Tjäder on julkaissut kaikki Ravennan papyrukset uudelleen aiemmat transkriptiovirheensä korjaten ja toisinaan parempien valokuvien kera.

Vaikka kaksi Ravennan papyrusta julkaistiin jo 1500-luvulla, papyrusten julkaisu- ja kommentointityö alkoi varsinaisesti vasta 1600- ja 1700-luvuilla historiantutkijoiden Lodovico Muratorin, Jean Mabillonin, Giovanni Donin ja Scipione Maffein toimesta. Gaetano Marini ryhtyi 1700-luvun lopussa laatimaan laajaa kokoomajulkaisua, jonka vasta Tjäderin teos korvasi varhaiskeskiaikaisten papyrusten osalta.¹⁹ Tjäder valitsi julkaisuunsa vain alkuperäisinä säilyneitä latinankielisiä Italiassa kirjoitettuja ei-kirjallisia papyruksia vuodesta 445 noin vuoteen 700. Valikoiman historialliset rajat ovat sikäli luonnolliset, että kun Tjäder aloitti urakkansa 1948, Ravennan papyrusten vanhin tunnettu asiakirja oli vuonna 445/446 päivätty papyrus 1.²⁰ Sittenmin on löytynyt muutamia fragmentteja lisää siten, että nykyisin Ravennan papyruksia tunnetaan yhteensä 59 kappaletta. Uusien löytöjen joukossa on fragmentaarinen dokumentti, joka on ajoitettu vuoteen 433. Lisäksi Tjäder tarkentaa 1982 kokoelman nuorimman papyruksen 45 ajoitusta noin 700-luvun puoliväliin.²¹ Laajasti ottaen Tjäderin aikarajausta puolustaa myös se, että 700-luvulta ei vastaavanlaisia papyruksia juurikaan tunneta, kun taas 800-luvun alusta lähtien useissa arkistoissa on säilynyt tärkeitä papyrukselle kirjoitettuja keisarillisia ja paavillisia asiakirjoja sekä kirjeitä, jotka edustavat aivan uutta, karolingista standardia.²² Voidaan kuitenkin kysyä, onko mielekästä määritellä ensimmäisten Ravennan papyrusten kirjoitusajankohtaa Tjäderin tapaan keskiajaksi. Ongelmallista on myös se, että hän pitää jopa glossaareja ja oikeudenkäyntiasiakirjoja kirjallisina teksteinä. Kaiken kaikkiaan papyrusasiakirjojen erottaminen tavallaan omaksi eristetyksi luokakseen on arveluttavaa: papyrukselle kirjoitettiin samoja asioita kuin puu- ja vahatauluille, pergamentille tai kiveen.

Ruotsin Rooman-instituutin julkaisusarjassa ilmestynyt *Die nichtliterarischen Lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700* koostuu kolmesta niteestä: I. Papyri 1–28 (1955; 4°, XIX:1), II. Papyri 29–59 (1982; 4°, XIX:2) ja Tafeln (1954; 4°, XIX:3). Ensimmäisessä niteessä on laaja johdanto-osuus, jossa käsitellään Ravennan arkiston ja Ravennan papyrusten historiaa, aiempaa tutkimusta, muita italialaisia papyruksia, papyrologiaa

¹⁹ Tjäder 1955, 23–25.

²⁰ Tjäder 1955, 28.

²¹ Tjäder 1982, 182–183, 250–254.

²² Tjäder 1955, 28.

yleensä, Ravennan papyrusten paleografiaa, lyhenteitä, asiakirjatyyppejä ja graafisia piirteitä. Kuhunkin käsiteltävään dokumenttiin liittyy oma paleografis-historiallis-kielellinen johdanto sekä kommentaari ynnä saksankielinen käännös. Tekstit on sijoitettu sivulle vastaamaan mahdollisimman hyvin alkuperäistä asetteluaan reikineen kaikkineen — tosin erisnimet on kirjoitettu isolla kirjaimella, sanavälit merkitty ja lyhenteet avattu normaaliin papyrologiseen tapaan. Tafeln-osassa on paleografista tarkastelua varten valokuvat kaikista papyruksista.

Tjäder taustoittaa tutkimuksessaan siis miltei kaikkea asiaan kuuluvaa. Oikeastaan ainoa vähälle huomiolle jäävä osa-alue on juuri kielellinen tutkimus.²³ Teknisessä mielessä analysointityötäni helpottaa monessa tapauksessa Tjäderin melko tarkasti tekemä ortografisesta standardista poikkeavien grafioiden luettelo.²⁴ Käyttämäni edition ja *ChLA*:ssa revisoitujen transkriptioiden lisäksi Tjäder on julkaissut Ravennan papyruksiin liittyviä lähinnä paleografisia tutkimuksia.²⁵ Ainoat toistaiseksi ilmestyneet Ravennan papyrusten kielihistoriaa käsittelevät tutkimukset ovat C.M. Carltonin *Studies in Romance Lexicology* (1965) sekä äännehistoriallinen *A Linguistic Analysis of a Collection of Late Latin Documents Composed in Ravenna between A.D. 445–700* (1973), joka pohjautuu kuitenkin vain ensimmäisen niteen 28 papyrusdokumenttiin. Muutoin Ravennan papyrusten kielellisiin ilmiöihin on viitattu vain sivumennen poimittaessa esimerkkejä muita tutkimusaiheita tai sanakirja-artikkeleita varten (esim. Väänänen, Löfstedt, J.N. Adams, *ThLL, Du Cange*).

Asiakirjojen luokittelussa noudatan Tjäderin jaottelua, joka perustuu yksinkertaisesti dokumentin sisältöön: maaomaisuuden hallintaa koskevat asiakirjat (1–3), testamentit (4–6), holhouspätös (7), kuittaus vastaanotetuista varoista (8), orjien vapautus (9), lahjoitukset (10–28), kauppasopimukset yms. (29–46), yksityisasiakirjat (47–49), pyhänjäännösluettelot (50–53), määrittelemätön katkelma (54) sekä jonkinlainen hallinnollinen teksti (55). Papyruksat 56–59 ovat ensimmäisen osan ilmestymisen (1955) jälkeen löytyneitä suppeita fragmentteja. Dokumentit ovat ikäjärjestyksessä kunkin ryhmän sisällä.²⁶ Jaottelu on tietenkin jokseenkin keinotekoinen useimpien dokumenttien

²³ Ks. Tjäder 1955, 146, viite *.

²⁴ Tjäder 1955, 150–165; Tjäder 1982, 332–343.

²⁵ Esim. *La misteriosa "scrittura grande" di alcuni papiri ravennati e il suo posto nella storia della corsiva latina e nella diplomatica romana e bizantina dall'Egitto a Ravenna*, Studi Romagnoli 3 (1952) ja *Die Forschungen Jean Mallons zur römischen Paläographie*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (1953). Lisäksi Tjäder on melko vakuuttavasti tuloksiksi rekonstruoivut eräitä Marinin jälkeen kadonneita Ravennan papyruksia: *Pap. Marini* 107, ks. *Eranos* 83, 1985, 192–211; *Pap. Marini* 84, ks. *Eranos* 96, 1998, 11–25.

²⁶ Kaikki dokumentit ikäjärjestyksessä, ks. taulukko 3.

sisältäessä piirteitä monista perustyypeistä, mutta etenkin lahjoitusasiakirjojen ja kauppasopimusten kohdalla tietty perusaines vakioformuloineen on selvästi tunnistettavissa.

2.1.4. Ravennan papyrusten paleografiaa ja diplomatiikkaa

Asiakirjat syntyivät pääasiassa kanslioissa julkisten kirjurien kirjoittamina. Käsialana oli kursiivi (*cursivus*) eli nopea vinokirjoitus, käyttökäsiala, joka erosi juhlavammasta kirjatyylisestä. Ravennan papyruksia on kirjoitettu uudella roomalaisella minuskeli-kursiivilla, joka kehittyi 200-luvulla.²⁷ Vanhan majuskelikursiivin historia jatkui Ravennan papyruksissa *gesta municipalia* -yhteyksissä paikallishallinnon kirjurien käyttämänä aitoustodistuksena asiakirjan alussa, vaikka uusi kursiivi muutoin syrjäytti edeltäjänsä. Toisaalta kursiivityyppien kehityksestä ja käytöstä tiedetään perin vähän, eikä 100–200-luvuilta ole säilynyt juurikaan muita kuin virallisia dokumentteja, joissa vanha kursiivi on vallitsevaa.²⁸ Ravennan julkisten kirjurien 500-luvulla käyttämä uusi kursiivi muodostaa oman, sekä kirkollisten virkamiesten että muiden kaupunkien kirjurien kursiivista eroavan alalajinsa. Todistajien allekirjoituksissa esiintyvä uusi kursiivi sen sijaan vaihtelee enimmäkseen kirjoittajan koulutaustan ja harjaantuneisuuden mukaan.²⁹ Vaikkakin kirjoittajan statuksen tai dokumentin laatimispaikan määrittäminen paleografian perusteella on aina epävarmaa, paleografia ja diplomatiikka ovat ainoat mahdollisuudet silloin, kun tekstin sisäisiä ajoitus- ja paikannustietoja ei ole säilynyt.

Paleografisessa tutkielmassa oman lukunsa ansaitsisivat virkakielelle tyypilliset lyhenteet, jotka muodostavat huomattavan osan papyrusten tekstistä. Kaikkia ei osata avata, mutta useimpien merkitys on kyetty päättelemään. Jo myöhäisantiikissa käytettiin alkukirjainlyhenteitä, kontraktioita, erityisiä lyhennesymboleita tai edellisten yhdistelmiä. Ravennan papyrusten monimutkainen mutta säännönmukainen lyhennekäytäntö ja erityisesti kirjainten päälle tai jälkeen merkityt moninaiset lyhennysviivat ennakoivat keskiaikaista kirjoitustapaa.³⁰ Tiedetyt yleiset sanat lyhennettiin aina: esimerkiksi *d(ixit)*, *dd* = *dixerunt*, *s(upra)s(criptus)*, *-a*, *-um*), *s(an)c(tu)s*, *s(an)c(t)a*, *-um*. Lyhenteiden säännöllinen ja korrekti käyttö korreloi tietenkin positiivisesti kirjoittajan harjaantuneisuuden kanssa. Lyhenteisiin liittyy läheisesti myöhäisantiikin arvonimi-käytäntö (*ornamenta*), joka esiintyy koko runsaudessaan Ravennan papyruksissa: *v(ir)*

²⁷ Merisalo 2003, 34.

²⁸ Tjäder 1955, 118.

²⁹ Tjäder 1955, 120–121.

³⁰ Tjäder 1955, 132.

h(onestus), v(ir) s(pectabilis), v(ir) c(larissimus); f(emina) inl(ustris); puer c(larissimus). Säännönmukaisesti lyhenteenä ilmaistusta, yleensä perinnöllisestä arvosta käy ilmi henkilön yhteiskunnallinen asema, mikä tarjoaa arvokasta tietoa dokumentin sisällön tutkijalle.

Käsittelen tässä diplomatiikkaa eli asiakirjatutkimusta vain sen verran, kuin on tarpeellista yleiskuvan luomiseksi dokumenttien muodollisesta sisällöstä eli niissä esiintyvistä formuloista sekä formuloiden muuttumisesta ajan myötä. Samoin kuin dokumenttien kielellinen tarkastelu vaatii välttämättä sen ymmärtämistä, mikä on sanamuodoltaan vakiintunutta kaavaa ja mikä vapaamuotoisempaa tekstiä, on asiakirjojen syntyolosuhteiden rekonstruoinnissa välttämätöntä tarkastella myös lainsäädännöllisiä ja hallinnollisia edellytyksiä. Papyrukselle tai pergamentille kirjoitettua asiakirjaa kutsuttiin yksinkertaisesti nimellä *charta*. Roomalainen asiakirjakäytäntö perustui alun perin pitkälti todistajien läsnä ollessa lausuttuihin suusanallisiin kaavasopimuksiin kirjallisen dokumentaation kuitenkin jatkuvasti yleistyessä. Myöhäisantiikissa asiakirjamuodosta tuli oikeustoimen pätevyys edellytys, ja dokumentit annettiin ammattimaisten kirjurien laadittaviksi, jolloin alkoi kehittyä kiinteitä asiakirjakaavoja. Tällä tavalla syntyneet niin sanotut *tabellio*-asiakirjat katsottiin pääsääntöisesti todistusvoimaisemmiksi kuin yksityisesti kirjoitetut.³¹

Viranomaisten edessä kirjattuja oikeustoimia pidettiin kaikkein lainvoimaisimpina. Konstantinus I Suuri (306–337) määräsi viemään kaikki lahjoitustapaukset viranomaisten asiakirjarekisteriin (*acta*). Myös yksityisesti kirjoitetut lahjoitusasiakirjat liitettiin paikallishallinnon pöytäkirjoihin (*gesta municipalia*) uudelleen käsittelyprosessissa (*insinuatio in gestis*).³² Nämä rekisterit arkistoitiin ilmeisesti kaupunginarkistoon, mutta asianosaiset saivat itselleen kopiot. Siten tällaisia dokumentteja — tosin myös originaaleja — on päätynyt Ravennan kirkon arkistoon. Valtiollinen valta pirstoutui langobardi-valloituksen jälkeen 500-luvun lopulla ja siirtyi paikallisille maanomistajille ja päälliköille. Samalla kirkon valta kasvoi ja sen omaisuus karttui lahjoituksin ja kymmenyksin. Kirkko alkoi myös jo varhain huolehtia useista valtiolle aiemmin kuuluneista velvollisuuksista. Ravennan papyruksiset osoittavat, että kirkon merkitystä taloudellis-hallinnollisena toimijana ei voi yliarvioida. Se otti vastaan lahjoituksia, vuokrasi ja antoi vuokralla.³³

³¹ Kaser 1959, 49, 53.

³² Johanek 1989, 1408; Kaser 1959, 54–55.

³³ Brown 1979, 2–3, 5.

Huolimatta kirkon näkyvyydestä suurin osa Ravennan papyruksista on julkisten kirjurien laatimia. Kirjureista käytettiin muun muassa nimityksiä *tabellio*, *forensis*, *exceptor* ja *notarius*. Heidän vaikutuksensa asiakirjaan oli tietenkin asiakirjakaavojen säätelemää, vaikka yksityiskohdissa oli sijaa myös melkoiselle variaatiolle. *Tabellio* muodostui yleisnimitykseksi maallisen hallinnon virallisille kirjureille, jollaisia olivat myös *forenses*. Nämä näyttävät toimineen tietyissä omissa toimipisteissään, esim. 18–19, 59 *ego Theodosius v(ir) h(onestus), tabell(io) urb(is) Rom(ae), habens stationem in porticum de Subora, reg(ione) quarta*, ja vastanneen suurin piirtein nykyisiä julkisia notaareja. *Notarii* olivat papyrusten kielenkäytössä puolestaan kirkon ja *exceptores* aluehallinnon kanslioiden palveluksessa. Terminologia ei kuitenkaan ole aukotonta, vaan nimikkeet esiintyvät limittäin.³⁴

Ravennan papyrusten Italia ehti kokea lukuisia kohtalon käännteitä. Kokoelman vanhin dokumentti on kirjoitettu Länsi-Rooman keisari Valentinianus III:n Ravennassa vuonna 433 ja viimeiset vuoden 700 jälkeen, kun Italia ja koko länsi oli pirstoutunut barbaariruhtinaskunniksi ja keisari oli enää Konstantinopolissa. Vanha maallisen ja kirkollisen hallinnon järjestelmä säilyi kuitenkin barbaarikuninkaiden Odovakarín ja Theoderikin Italiassa koskemattomana, kuten myös lainsäädäntö, verotus, asiakirja- ja keskushallinto sekä senaatin perinnäinen asema. Asiakirjalaitos alkoi muuttua vasta, kun Bysantin keisari Justinianus I Suuri (527–565) palautti Italian keisarikunnan yhteyteen. Justinianuksen mittava lainsäädäntätyö ja bysanttilainen byrokratia alkoivat muovata voimakkaasti eksarkaatiksi (*exarchatus*) 580-luvulla nimitetyn Italian käytäntöjä, jolloin perinnäinen roomalainen asiakirjakaava muuttui pidemmäksi, monimutkaisemmaksi ja epäjohdonmukaisemmaksi.³⁵

Ravennan kirjurien osuus kreikkalaisvaikutteiden välittämisessä Italiaan lieneekin ollut huomattava. Justinianuksen asiakirjareformin tarkoituksena oli dokumenttien pätevyyden takaaminen yhdenmukaistamalla ja selkeyttämällä asiakirjojen sisältöä. Siksi asiakirjat sisältävät paljon yksiselitteisyyteen ja selvyyspyrkiviä täsmennyksiä: kerrotaan esimerkiksi, ketkä olivat läsnä tai että seuraavaksi tulevat todistajien allekirjoitukset. Ylipäänsä teksti on alleviivaavaa, koska sen tarkoitus on toimia julkilausumana. Tästä johtuu myös virkakiellelle ominainen puuduttava toisto sekä täsmentävien fraasien kuten *suprascriptus*, *antedictus*, *saepenominatus* alituinen käyttö. Toivottuun lopputulokseen eli selvyyden lisääntymiseen uudistuksella ei päästy.

³⁴ Tjäder 1955, 120, 419, komm. 49.

³⁵ Tjäder 1955, 251, 277–278; Jones 1964, 246–248, 275–278, 291.

Merkittävä osa Ravennan papyruksista (10–28) koskee lahjoituksia Ravennan kirkolle. Toinen tärkeä ryhmä ovat eriluonteiset kauppasopimukset (29–46). Kumpikin asiakirjaryhmä noudattaa vakiintuneita muodollisia ja sisällöllisiä käytäntöjä, jotka lisäksi muuttuvat ja kehittyvät ajan myötä. Sama koskee epäilemättä myös muita kategorioita, joskin niistä on vaikeaa tehdä kovin pitkälle meneviä päätelmiä niiden suppeuden vuoksi. Esimerkiksi testamentteja, jotka ovat itse asiassa lahjoituksia Ravennan kirkolle, on säilynyt vain muutama, ja reliikkiluettelot puolestaan ovat erittäin fragmentaarisia. Koska papyrusten kaikkia dokumenttityyppejä on mahdotonta luonnostella tässä yhteydessä, luon esimerkinomaisesti lyhyen silmäyksen lahjoitusasiakirjojen asiakirjakaavaan, joka sisältää useita muun muassa kauppasopimusten ja testamenttien kanssa yhteisiä elementtejä. Kuva vakiintuneista formulatyypeistä tai niiden kehityksestä ei kuitenkaan ole täysin luotettava edes parhaiten edustettujen dokumenttiryhmiä kohdalla, koska huomattava osa säilyneistä asiakirjoista on varhaisia kopioita, joista on luonnollisesti jätetty pois todistaja- ynnä muita luetteloita kuten myös *gesta municipalia* -tallenteista. Tjäder erottelee siitä huolimatta lahjoituksista runsaat 20 sisällöllistä elementtiä, joiden esiintymistä ja muuntumista hän kartoittaa lahjoitusasiakirjojen käsittelyä edeltävässä johdannossaan.³⁶

Formulat sijoittuvat lahjoitusasiakirjoissa enemmän tai vähemmän vakiintuneeseen järjestykseen niin, että varsinaisissa lahjoituksissa mainitaan alun päiväyksen jälkeen itse lahjoituskohde, jota seuraavat mahdolliset ehdot sekä perinpohjaiset vakuutukset tai valat toimenpiteen rehellisyydestä. Sitten on vuorossa lahjoittajan allekirjoitus, jonka alla tulevat todistajien referaatinomaiset allekirjoitukset sekä kirjurin *completio*, ja kaiken kruunaa mahdollinen todistajaluettelo. Malliesimerkkinä on helppo käyttää miltei täydellisenä säilynyttä, noin vuodelta 600 peräisin olevaa papyrusta 20, joka edustaa Justinianuksen reformin jälkeistä huippuunsa kehittynyttä, runsasta asiakirjakaavaa. Valitettavasti dokumentin alusta ovat hävinneet päiväys, tervehdyslauseke sekä lahjoittajan uskonnollisia motiiveja selittävä arenga. Arengasta sopii esittää esimerkkinä kohta 21, 12 *quae animae meritum celestis retributionis meretur promereri, sine dubio credens evan]gelicam in me sub[sequi] lecti[one]m, ut in hoc seculo centuplum et in futuro aeternae vitae esse participe[m].*³⁷

³⁶ Tjäder 1955, 250–277. Huom. erityisesti taulukot teoksen sivuilla 254 ja 257.

³⁷ Tämä tyypillinen arenga perustuu sanaan *credens* saakka täysin Marinin papyruksessa 97 (lahjoitusasiakirja vuodelta 854) esiintyvään formulaan: *sanctarum scripturarum nos ratio premonet illa semper disponere qua anime merita celestis retributionis meretur promereri sine dubitationis credentes in me evangelica subsequi lectionem ut in hoc seculo centuplum & in futuro eterne vitae esse participes* ”Pyhien kirjoitusten mietiskely kehottaa meitä hoitamaan aina hyvin ne asiat, joilla voidaan ansaita sielun taivaallinen palkinto — meitä, jotka uskomme ilman epäilystä, että se, mitä evankeliumeista luetaan, toteutuu

Olen lihavoanut seuraavassa papyruksen 20 asiakirjatekstin transskriptiosta selvimmät toistuvat fraasit, mikä ei tarkoita, että lihavoimattomat kohdat olisivat kirjurin improvisoimia. Nekin pohjautuvat asiakirjakaavaan mutta sisältävät enemmän variaatiota. Erilliset aakkosalaviitteet viittaavat lihavoituihin osuuksiin. Rivit 1–36 ilmaisevat lahjoitettavat asiat sekä lahjoitukseen liittyvät erityisehdot. Riveillä 36–55 lahjoittaja lupaa juhlallisesti, ettei aio koskaan perua lahjoitustaan, minkä jälkeen riveillä 55–64 seuraa selvitys asiakirjan laatimisesta, allekirjoittamisesta ja arkistoinimisesta. Jaottelu pohjautuu Tjäderin noudattamiin käytäntöihin.³⁸

1 *et in ius domini[umque s(an)c(t)ae eccl(esiae) Rav(ennatis) im perpetuo]*
transcribo, cedo, trado et mancipio,^a *id est ex fundum,*
cui vocabulum est Balonianum, omnem portiuncu-
lam meam in integro cum terris et vineis et omnibus
5 *generaliter et specialiter ad memoratam portiun-*
culam meam longo lateque pertinentibus,^b *constitu-*
tum territorio Ariminensi inter adfines circumcir-
ca, tam in s(upra)s(crip)to fundo quam in aliis
fundis possedente supradicta s(an)c(t)a Rav(ennate) ecclesia,
10 *qui nunc sunt, et si qui alii adfines sunt, q(ua) q(uemque) t(angit)*^c *et*
populum, finibus, terminis, campis, pratis, pascuis,
silvis, salectis, sationalibus, vineis, arbustis, arboribus
pomiferis, fructiferis et infructiferis, diversisque gene-
ribus, {sationalibus, vineis, arbustis, arboribus pomiferis, fructiferis
15 *et infructiferis, diversisque generibus}, rivis, fontibus, aquis*
perennis, liminibus limitibusque suis omnibus omni-
que iure proprietateque eius,^d *sicuti a me meaque patrona,*
auctores et proauctores, bono, optimo, maximo et in-
concusso iure possessum est, atque nunc usque in h(anc) d(iem)
20 *ri[t]e possedetur;*^e *ita et a me traditur a praese[n]ti d[i]e*

minun kohdallani [sic!], niin että [meidät palkitaan] satakertaisesti tässä maailmassa ja että tulevassa pääsemme osalliseksi ikuisesta elämästä” (Marini 1805, 151; vrt. Tjäder 1955, 358).

³⁸ Tjäder 1955, 250–277.

^a Luovuttamislauseke ilmoittaa synonyymisin verbein *traditio*-tapahtuman.

^b *Pertinentibus*-lauseke ilmoittaa, että lahjoitus tapahtuu täydellisenä.

^c Lauseke määrittelee maatilán ulottuvuudet.

^d Miltei runollinen omistusluettelo täydentää *pertinentibus*-lausekettä. Papyruksessa 20 kirjuri on vahingossa kirjoittanut osan lausekkeesta kahteen kertaan.

*s(supra)s(crip)tae s(an)c(t)e ecclesiae Rav(ennati) pro remedium animae meae
im perpetuo possedendum. Venientem mihi ex dest(inatione)^f {s(supra)s(crip)}*
s(supra)s(crip)tae q(uon)d(am) Theudifarae, patronae meae, quam mihi con-
cessit ad confirmandam libertatem; de quam praefa-
25 *tam portionem meam in integro fundi s(supra)s(crip)ti Baloniani*
*cum omnibus ad se generaliter pertinentibus **reteneo***
***mihi usufructu dierum decem,**^g quod possit supra-*
*dictae s(an)c(t)ae Rav(ennati) ecclesiae actoribusque eius, **ut leges***
***censeunt, pro sollemni et corporali traditione constare.**^h*
30 *Post vero transactos dies usufructuarios meos memo-*
ratam portionem fundi s(supra)s(crip)ti p(rae)d(ic)ta ecclesia Rav(ennas) actores-
*que eius **habeant, teneant, possedeant, iuri dominioque***
more, quo voluerit, im perpetuo vindicent atque defendant;
vel quidquid ex eadem portionem iuris mei facere malu-
35 ***erint, per quolibet contractu, liberam et perpetem in***
omnibus habeant potestatem.**ⁱ **Contra quam etiam in-
revocabilem donationis meae paginam polliceor num-
quam esse venturam, neque per me neque per heredes
successoresque meos,**^j **adversus p(rae)d(ic)ta s(an)c(t)a ecclesia Rav(ennate)
40 *actoresque eius, quoniam et legebus cautum est, ut, **quod***
semel in loca venerabilia donatum**^k **vel quoquo modo
cessum fuerit, nullo modo revocetur; et pro maiori firmi-
tatem iurata dico per D(eu)m omnipotentem et s(an)c(t)a quattuor
evangelia, quas corporaliter manibus meis teneo, salu-
45 ***temque dom(inorum) n(ostrorum) invictissimorum principum Augustorum,***
Romanum gubernantum imp(erium), adtestatione confirmo
me, ut superius dixi, contra numquam esse venturam,
sed inviolabiliter tam me quam heredes meos conser-
vatura esse spondeo,**^l **excluso erga me omnium legum
50 ***beneficia, quae de revocandis donationibus et de sexu***

^e *Possessum*-lauseke vakuuttaa, että lahjoittajalla on laillinen oikeus lahjoittamaansa omaisuuteen.

^f *Venientem*-lauseke selvittää, mistä lahjoitettava omaisuus on tullut lahjoittajan haltuun.

^g *Usufructus*-lauseke kertoo lahjoittajan pidättäneen itselleen nautintaoikeuden lahjoittamaansa maa-alaan.

^h Lauseke rinnastaa *retentio usufructus* ja *traditio corporalis* -toimenpiteet (ks. Tjäder 1955, 278–279).

ⁱ Lauseke ilmaisee lahjoitettavan omaisuuden hallintaoikeuden täydellisen siirtymisen vastaanottajalle.

^j *Polliceor*-lauseke vakuuttaa, että lahjoittaja perillisineen sitoutuu olemaan peruuttamatta lahjoitusta.

^k *Loca venerabilia* -lauseke toteaa kirkossa suoritetun lahjoituksen olevan peruuttamaton.

^l Rivien 42–49 lausekkeissa lahjoittaja vannoo Jumalan, evankeliumikirjan sekä esivallan hyvinvoinnin kautta pitäytyvänsä tekemässään sopimuksessa.

*femineo Bellianus senatusconsultus mulieribus
subvenire adsolet,^m quoniam ad hanc largitatem me-
am sponte et habeta deliberatione perveni, nullius
cogentis imp(erio) nec suadentis impulso,ⁿ et haec inrevocabi-
55 liter me donasse profiteor. Quam donationis meae
paginam omni vi, dolo, metu et circumscriptione cessante^o
Bono, tabellioni huius civitatis Rav(ennatis), rogatario meo, scriben-
dam dictavi,^p in qua subter propria manu pro ignorantia
litterarum signum venerabilem s(an)c(t)ae crucis feci,^q et
60 testibus a me rogatis optuli suscribendam;^r quam si
gestis municipalibus allegare voluerint actores eccle-
siae, liberam tribui ex more licentiam allegandi,^s de qua re
et de quibus omnibus s(upra)s(crip)tis stipulatione et sponsione sol-
lemniter interposita.^t Actum Rav(enna), imp(erio) et die s(upra)s(crip)to.^u*

Varsinaista asiakirjatekstiä seuraa aina lahjoittajan allekirjoitus ja sen jälkeen lain vaatimat viiden todistajan allekirjoitukset. Papyruksessa 20 lahjoittaja ei ole osannut kirjoittaa, joten hänen oikeusavustajanaan (*chirochrista*) toiminut henkilö on allekirjoittanut varsinaisen allekirjoituslausekkeen *Signum + Sisiverae h(onestae) f(eminae), s(upra)s(crip)tae donatricis, omnia s(upra)s(crip)ta agnoscentis et consentientis, cui et relecta est* lahjoittajan piirtäessä ainoastaan ristinmerkin. Justinianuksen ediktin seurauksena todistaja-allekirjoitusten perusmalliksi vakiintui tietty, jokseenkin lakisääteinen muoto, joka voidaan rekonstruoida vaivattomasti. Esitän alla Tjäderin muotoileman kaavan ja kirjoitan sen vastaamaan korrektaa ortografiaa, mikä ei kuitenkaan peitä virkkeen täydellistä syntaktisen kokonaisuuden puutetta.

^m Lausekkeessa lahjoittaja kieltäytyy käyttämästä lain tarjoamia mahdollisuuksia sopimuksen purkamiseen.

ⁿ *Mea sponte* -lauseke vakuuttaa lahjoittajan toimineen vapaasta tahdostaan.

^o *Dolus malus* -lauseke vahvistaa, että sopimusta ei ole laadittu pahoissa aikeissa.

^p Lauseke antaa tiedot asiakirjan laatijasta.

^q Lauseke vakuuttaa lahjoittajan allekirjoittaneen asiakirjan.

^r Lauseke vakuuttaa, että asianmukaiset todistajat ovat olleet läsnä asiakirjaa laadittaessa.

^s *Gesta municipalia* -lauseke antaa vastaanottajalle luvan viedä sopimustekstin kaupunginhallinnon kanslian pöytäkirjoihin.

^t *Stipulatio*- ja *sponsio*-lauseke merkitsee sopimuksen asettajan muodollista, alun perin suullista sitoumusta, joka oli 500-luvulle tultaessa muuttunut sisällöttömäksi oikeustoimen pätevyyden edellytykseksi (Kaser 1959, 51).

^u *Actum*-lauseke sulkee varsinaisen asiakirjatekstin viitaten samalla alussa mainittuihin päiväystietoihin. Paikannimestä *Ravenna* käytetään sijainti-ilmauksissa yleensä lokaalista ablatiivia.

[Todistajan nimi] *huic chartulae donationis* [lahjoitettava asia genetiivissä], *sicut superius legitur, factae in* [vastaanottajan nimi ablatiivissa] *a* [lahjoittajan nimi ablatiivissa], *qui me praesente subscripsit* [/] *signum sanctae crucis fecit, et coram nobis ei relecta est, rogatus ab eodem testis subscripsi, et de conservandis omnibus, quae superius adscripta leguntur, ad sancta evangelia corporaliter mei praesentia praebuit sacramenta, et hanc donationem a* [lahjoittajan nimi ablatiivissa] [vastaanottajan nimi datiivissa] *traditam vidi.*³⁹

Allekirjoituksia seuraa lopuksi kirjurin *completio*, josta käy esimerkiksi 18–19, 59–63 *ego Theodosius v(ir) h(onestus), tabell(io) urb(is) Rom(ae)...scriptor huius chartulae a die praesenti donationis p[ost] t[e]st[i]um subscrip[t]iones et traditione facta complevi et absolvi*. Toisinaan dokumenttiin on vielä liitetty *notitia testium* eli luettelo todistaja-allekirjoittajista arvonimineen ja ammatteineen.

Asiakirjojen toinen peruslaji, *gesta municipalia* -otteet, joita edustavat lahjoitusasiakirjoista papyrukset 14–15, 21, 26 ja 27, koostuvat puolestaan päiväyksen ja läsnä olevien virkailijoiden luettelemisen jälkeen dialogista, jossa asiakirjan haltija anoo *insinuatio*-muodollisuuksien aloittamista. Sitä seuraa asiakirjan ääneen lukeminen, sen aitouden varmistaminen lähettämällä delegaatio lahjoittajan luokse sekä lopulta kirjaaminen *in acta*. Lopuksi asiakirjan haltija pyytää protokollan julkistamista.⁴⁰ Peruskaavasta saa hyvän kuvan papyruksesta 14–15, jota ei tässä kuitenkaan ole tarpeen käsitellä.

2.2. Muut myöhäislatinalaiset tekstikorpukset ja niiden tutkimus

Latinankielisten ja etenkin myöhäislatinalaisten tekstien kvantitatiivinen tutkimus on ollut melko vähäistä. Myöhäisen latinan yhteydessä numeerisia menetelmiä ovat käyttäneet lähinnä yhdysvaltalaiset tutkijat Louis Furman Sas 1930-luvulla sekä Frieda ja Robert Politzer 1950-luvulla. Latinan kielihistorian tutkijoiden maineikkaan ruotsalaisen koulun edustajista ainoastaan Bengt Löfstedt on soveltanut kvantitatiivista analyysia teoksessaan *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze* (1961). Vaikka tämä tutkielmani perustuukin paljolti Löfstedtin hahmottelemille menetelmille, olen tietoinen, kuinka paljon nykykielten diakronisen variaationtutkimuksen metodit ovat viime vuosikymmeninä

³⁹ Tjäder 1955, 272.

⁴⁰ Tjäder 1955, 310–311.

kehittyneet. Näin ollen on mielestäni aika ryhtyä vakavasti miettimään, miten menetelmiä voitaisiin hyödyntää latinan kielihistorian tutkimisessa.

Sasin mittava teos *The Noun Declension System in Merovingian Latin* (1937) on yritys esittää yhden alueellisesti rajatun tekstimassan nominitaivutuksen muutos verrattuna klassiseen standardiin. Sas on tehnyt valtavan taustatyön laskiessaan kaikki nomini- ja nominaalimuodot kymmenestä eri-ikäisestä myöhäislatinalaisesta tekstistä. Tulosten perusteella Sas arvioi kunkin deklinaation kunkin sijamuodon muutosta sekä muutoksen syitä ja seurauksia. Tutkimuksen heikkous on kahtalainen: ensinnäkin laskettujen muotojen määrittely on mielestäni epäkriittistä ja toisekseen numeroarvoihin perustuvat päätelmät toisinaan mielikuvituksellisia. Ylipäätään koonnan tarkkoja kriteerejä ei ole ilmoitettu missään. Sas tuijottaa nominin morfologista ulkoasua ottamatta kylliksi huomioon syntaktisissa suhteissa tapahtuneita muutoksia. Rehellisesti hän kuitenkin tunnustaa johdannossaan turmiollisen periaatteensa: ”if we find -o in the genitive or accusative function of the second declension (masculine), we simply list it as -o for the genitive, or accusative, instead of calling it a dative or ablative used for the genitive”.⁴¹

Vaikka Sas ei ilmaisekaan yksiselitteisesti muita periaatteitaan, hän näyttää laskevan samaan tilastoon sekä substantiivit että adjektiivit, pronominit, partisiipit ja taipuvat numeraalit, mitä itse pidän epäviisaana sanaluokkien erilaisten käyttäytymisominaisuuksien vuoksi. Kun otetaan huomioon materiaalin laajuus, yksinkertaistaminen on tietenkin välttämätöntä, mutta yhtä väistämättömästi myös päätelmien arvo muuttuu kyseenalaisemmaksi. Toista systemaattista kronologista esitystä nominimorfologiasta ei ole kuitenkaan olemassa. Niinpä Sasin aineistoa on käytetty sen Gallian alueen latinaan keskittymisestä ja ilmeisistä puutteista huolimatta usein vertailumateriaalina, jollaisena sitä tässäkin työssä hyödynnetään. Korostan kuitenkin Sasin ja oman analyysini lähtökohtien erilaisuutta.

Sasin tutkimat tekstit ovat *Itinerarium Egeriae* 300-luvun lopusta (merovingilatinaa?), *Lex Salica* 400-luvun lopusta, Gregorius Toursilaisen (n. 539–n. 594) *Historia Francorum* -teoksen 4. kirja 500-luvun lopusta, merovingidokumenttien kokoelma aikaväliltä 625–717, *Liber Historiae Francorum* 700-luvun alkupuolelta, *Formulae Andecavenses*, karolingidokumenttiryhmä vuosilta 750–770, *Formulae Marculfi* sekä karolingidokumenttiryhmä vuosilta 770–800. Käytän ei-kirjallisia tekstejä perusvertailu-

⁴¹ Sas 1937, 10–11. Sas perustelee valintaansa seuraavasti: ”We are not separating morphological from syntactic phenomena because we are studying the declension *system* and we feel that such a separation would only blur the pattern”.

ryhmässäni (ks. taulukko 1), vaikka ajoitusten epävarmuus vie pohjaa vertailukelpoisuudelta: *Lex Salica* -käsikirjoitus on Kaarle Suuren ajalta, vuoden 800 tienoilta, joskin sen kieliasusta näkee selvästi, ettei teksti ole karolingiseen tapaan restauroitua. Lisäksi *Formulae Andecavenses*, jotka lienee alun perin kirjoitettu jo 500-luvulla, ovat kielelliseltä asultaan mitä ilmeisimmin samalta ajalta kuin käsikirjoituskin eli 700-luvun alusta, kun taas ilmeisesti vuosien 688 ja 732 välillä laaditun *Formulae Marculfi* -tekstin käsikirjoituksen ajoitus ei ole varma. Sasin analysoimien aineistojen ohella vertailen Ravennan papyruksia myös Löfstedtin tutkimaan Rotharin ediktiin (*Edictum Rothari*), joka on alun perin vuodelta 643. Sen *Sangallensis*-käsikirjoitus on sen sijaan 600-luvun jälkimmäiseltä puoliskolta. Ravennan papyruksat asetan vertailuryhmässä 500-luvun puolivälin tuntumaan, johon suurin osa materiaalista ajoitetaan.⁴²

Taulukko 1. Perusvertailuryhmä ajoituksineen.

tekstikorpus	summittainen ajoitus
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu
Ravennan papyruksat	433–n. 750
Merovingidokumentit I	625–692
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko
Merovingidokumentit II	692–717
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku

Valitettavasti Politzerien merovingi- ja langobardihallinnon dokumenttien äännehistoriaa koskevasta tutkimuksesta *Romance Trends in 7th and 8th Century Latin Documents* (1953), jossa tutkijat selittävät muutoin hyvin perustellun metodinsa kiitettävän tarkkaan, ei ole lainkaan hyötyä omalle analyysilleni, koska Politzerit ovat laskeneet neutrit yhteen maskuliinien kanssa. Eniten olen velkaa Löfstedtin tekemälle Rotharin ediktin ympärille muodostuneen langobardilakikokoelman kielen tutkimukselle. Löfstedt pureutuu tarkan ja mahdollisimman monia kategorioita huomioivan tilastoinnin pohjalta morfosyntaktisten muutosten perimmäisiin syihin havaiten joidenkin ilmiöryhmien osalta täysin uusia tilastollisia tendenssejä. Toisten virheitä herkästi kritisoivan Löfstedtinkin tulosten hyödyntämistä vertailumateriaalina heikentää se, ettei hän selitä tilastonsa kokoamisen periaatteita. Hän näyttää laskeneen mukaan adjektiivit ja partisiipit mutta käsittelee tutkimusasetelmansa vuoksi henkilöä ilmaisevat substantiivit erikseen.

Perinteistä kvalitatiivista myöhäislatinan tutkimusta on sen sijaan runsaasti. Kielihistoriallisen tutkimuksen klassikko on Max Bonnet'n koko Gregorius Toursilaisen

⁴² Sas 1937, 12–15; Uddholm 1953, 19–22; Löfstedt 1961, 1–2.

mittavan tuotannon latinasta laatima tutkimus *Le latin de Grégoire de Tours* (1890), joka on ollut minulle kuten monille muillekin korvaamattomaksi avuksi. Bonnet on syventynyt perinpohjaisesti miltei jokaiseen kielelliseen ilmiöön, joiden syistä hän esittää huomioonotettavan teräviä, vaikkei välttämättä aina uudemman tutkimuksen valossa kestäviä arvioita. Erityisesti 3. deklinaation neutrin yhteydessä Bonnet on huomannut säännönmukaisuuksia, jotka hän pyrkii selittämään innovatiivisella tavalla laajasta aineistosta kokoamiinsa luetteloihin tukeutuen. Gallian merovingilatinan on tutkimuksessa selvästi yliedustettuna verrattuna esimerkiksi Italian myöhäiseen latinaan. Myös Jeanne Vielliardin teos *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne* (1927) on erittäin käyttökelpoinen asiakirjojen kieltä tarkasteltaessa.

Kaikki myöhäislatinaa koskeva tutkimus ei kuitenkaan keskity yksittäisten tekstikorpusten kokonaisanalyysiin. Ruotsalaisen koulukunnan työ myöhäislatinan yleisessä tutkimuksessa on ollut todella merkittävää: ei tule unohtaa Einar Löfstedtiä, Josef Svennungia eikä Dag Norbergiä, joka edustaa yhdessä Bengt Löfstedtin kanssa useissa tärkeissä teoksissaan kuten *Syntaktische Forschungen* (1943) ja *Beiträge zur spätlateinischen Syntax* (1944) edellisen tutkijasukupolven saavutuksia kriittisesti arvioivaa uutta aaltoa. Molemmat tutkijat ovat omimmillaan selvittäessään latinan nominitaivutusjärjestelmässä tapahtuneita monimutkaisia sekaantumis-, analogisoitumis- ja pelkistymisilmiöitä. Valitettavasti sama kriittisyys ei ulotu *Formulae Marculfi* -kokoelmaa tutkineeseen (1953) Alf Uddholmiin, joka tyytyy paikoitellen muotojen epäanalyttiseen luuttelemiseen. Näin ollen Uddholmia voi käyttää lähinnä vertailuun ja esimerkkitapausten esittelyyn. Norbergin tutkimukset ovat sen sijaan auttaneet minua erityisesti laatiessani pronomineja käsittelevää lukua 5.3.

Samaa terävänäköisyyttä kuin Norbergin teokset ilmentää myös norjalaisen Henning Mørlandin *Die lateinischen Oribasiusübersetzungen* (1932), jossa Mørland omistaa huomattavasti tilaa klassisesta standardista poikkeavien neutrimuotojen esittelemiseen ja erityisesti selittämiseen. Mørland esittää muutamia neutrin monikon feminiinisoitumiskehitykseen liittyviä varteenotettavia tulkintoja, jotka ovat jääneet huomaamatta naapurimaiden myöhemmässä tutkimuksessa. Veikko Väänänen tosin lainaa toisinaan Mørlandia klassikoksi muodostuneessa käsikirjassaan *Introduction au latin vulgaire* (1963¹, 1981³). Viitatessani yleisesti myöhäislatinalle tyypillisiin kielellisiin ilmiöihin käytän lähtökohtana Väänästä, jonka lisäksi viittaan tarpeen vaatiessa muiden tutkijoiden yhteneviin tai eriäviin näkemyksiin. Edellä luettelemieni tutkijoiden ja teosten lisäksi hyödynnän vähäisemmässä määrin myös monia muita. Useat myöhäisen latinan kielihistorian tärkeät teokset käsittelevät vain pieneltä osaltaan neutritutkimukseen liittyviä

seikkoja. Niinpä olenkin käyttänyt monia teoksia ainoastaan niiden tarjoaman vertailumateriaalin tai jonkin erityisen poikkeavan näkökulman vuoksi.

3. LATINAN KIELEN SUVUT JA NIIDEN HISTORIALLINEN KEHITYS

3.1. Neutri yhtenä latinan kolmesta suvusta

Jo rekonstruoidussa indoeurooppalaisessa kantakielessä esiintyy nominien jako kolmeen sukuun: maskuliiniin, feminiiniin ja neutriin. Useimpien teorioiden mukaan kolmisukuisuutta edelsi substantiivien jaottelu elottomiin ja elollisiin (neutri ja ei-neutri), vaikkakin myös elollisia asioita ilmaisevien substantiivien maskuliini–feminiini-erottelua pidetään varhaisindoeurooppalaisena ilmiönä. Neutri oli se, joka jäi jäljelle alkuperäisestä eriytymättömästä massasta elollisen eli maskuliinin ja feminiinin erkaantumisen jälkeen.⁴³

Voidaan ajatella, että substantiivin suku määräytyy joko sanan muodosta (kieliopillinen suku) tai merkityksestä (luonnollinen suku). Maskuliini-feminiinien joukossa oli kuitenkin jo varhain nykynäkökulmasta katsoen elottomia asioita ilmaisevia substantiiveja. Varhaisindoeurooppalaiset kielenkäyttäjät tulkitsivat nimittäin kulttuuritaustastaan käsin eliöiden ja olentojen sukupuolisuuden huomattavasti laajemmin kuin nykykielissä: elottomia asioita personifioitiin, ja esimerkiksi jumaluudet edustivat aina joko mies- tai naissukupuolta. Alun perin sanojen suku on siis vastannut ainakin jollain tavalla luonnollisia notaatioita, vaikkei ajatuskulkuja usein enää voidakaan jäljittää.⁴⁴

Vähitellen luonnollisen suvun ohelle muodostui kasvava joukko sanoja, jotka edustivat pelkästään kieliopillista sukua. Esimerkiksi sanat *clavis* ja *liber* ovat kieliopilliselta suvultaan feminiini ja maskuliini, kun taas nykylogiikan mukaan niiden luonnollinen suku on neutri. Kieliopillinen suku ei siis liity minkäänlaiseen reaaliseen sukupuolijaotteluun vaan kuvastaa yksinomaan substantiivin ja määreen välistä morfologis-syntaktista suhdetta.⁴⁵ Antiikin grammaattiseen perinteeseen palautuva luonnollisen ja kieliopillisen suvun terminologinen erottelu on näin ollen epädeskriptiivinen ja usein tilanteen hahmottamista vaikeuttava.⁴⁶

⁴³ *LHS*, 5; Schön 1971, 24–25.

⁴⁴ *LHS*, 5.

⁴⁵ *LHS*, 5–6; Ernout 1953, 2; Meillet 1926, 202–204.

⁴⁶ Yhtä perusteltua olisi käyttää ilmausta 'kieliopillinen suku' merkitsemään ylipäätään ilmiötä, jossa yksittäisiin sanoihin eli loppujen lopuksi vain abstraktilla tasolla olemassa oleviin sinänsä merkityksettömiin, aineettomiin ja sukupuolettomiin "etiketteihin" yhdistetään alun perin elollisesta sfääristä peräisin oleva sukupuolen käsite — olkoonpa lekseimin referentti eloton tai elollinen.

Kieliopillisen suvun kehittymisen myötä ilmennyt muodollisen eriytymisen trendi jatkui myöhäislatinan saakka, jolloin esimerkiksi *nurus* normalisoitui muotoon *nura*. Eriytyminen jäi kuitenkin puolitiehen. Latinan neutri eroaa 2. ja 3. deklinaatiossa maskuliinista nominatiivi- ja akkusatiivitaivutuksensa suhteen, kun taas 3. deklinaatiossa feminiinin erottaa maskuliinista ainoastaan määre. Substantiivin sukua indikoivassa adjektiivissa suku ei näy taivutuspuoleissa vaan itse teemassa: esimerkiksi adjektiivin *novus, nova, novum* maskuliinisesta teemasta **néwo-* on johdettu *ā*-suffiksilla feminiinin teema **néwā-*, kun taas alkuperäistä maskuliiniteemaa käytetään myös neutriissa.⁴⁷

Substantiivin suku ei siis välttämättä ilmene klassisessa latinassa muodollisen piirteen eli suffiksin perusteella, eikä luonnollisesta suvusta erkaantuva ja kieliopillisuuteen eli muodollisiin perustein määriteltäviin taivutusryhmiin suuntautuva kehitys suinkaan edennyt edes myöhäislatinassa lopputulokseen, jossa eri suvut olisi taivutettu toisistaan eroavalla tavalla. Sanan suvun ilmaiseminen ei siis ollut niin olennaista kuin se, että viestin merkityksen kannalta tärkeämpää sijaitaivutusta varten muodostui verrattain suppea määrä verrattain vakaita paradigmoja.⁴⁸ Sukujen ja yksiselitteisten taivutusluokkien jaottelu kohtasi toki osittain: klassisessa latinassa on perinteisesti ajateltu olevan viisi deklinaatiota, joihin nominit lankeavat taivutuksensa (eli sekundaarisesti suffiksinsa) perusteella. Esimerkiksi *ā*-kantaiset sanat olivat indoeurooppalaisesta kantakielestä lähtien feminiinejä, jotka myös taipuivat latinassa oman paradigmansa mukaisesti (1. deklinaatio); toisaalta 1. deklinaatiossa oli myös *a*-päätteisiä maskuliineja kuten *nauta* ja *agricola*.

Vaikka siis alun perin maskuliini ja feminiini vastasivat luonnollisia sukupuolia neutrin merkitessä elottomia esineitä, vastakkainasettelu ei enää historiallisissa indoeurooppalaisissa kielissä pidä paikkaansa. Muutoksella oli kauaskantoisia seurauksia: kun abstrahoituvan kielen sukujakauma ei enää vastannut selviä luonnollisia sukunotaatioita, sekaantumista alkoi tapahtua kaikkien sukujen välillä. Neutri alkoi eliminoidua vähitellen jo varhaisimmista ajoista alkaen. Esimerkiksi sanskritin neutria *udaram* 'vatsa' vastaa kreikassa maskuliini *ὄδερπος*, latinassa neutri tai maskuliini, *uterum* tai *uterus*.⁴⁹ Neutrin ja maskuliinin välinen jaottelu olikin häilyvä jo varhaisimmassa tunnetussa latinassa. On jonkin verran sanoja kuten edellä mainittu *uterum* : *uterus*, jotka saattoivat esiintyä klassisessakin latinassa kahdessa suvussa, vaikkakin muodoilla on voinut olla erilainen tyyliarvo: *collus* tai *collum* 'kaula', *aevus* tai *aevum* 'aika, ikä' jne. Joillakin 2.

⁴⁷ Meillet 1926, 212–213; Meillet 1906, 10; Schön 1971, 25 (huom. alaviitteet 26–27).

⁴⁸ Schön 1971, 21. On muistettava, että taivutusparadigmat ovat kielentutkijoiden keinotekoisia luomuksia, jotka ryhmittelevät sanoja ainoastaan muutaman distinktiivisen piirteen perusteella.

⁴⁹ Ernout 1953, 2–3.

dekliinaation niin kutsutuilla heterokliittisilla maskuliineilla on *i*-päätteisen monikon ohella *a*-päätteinen kollektiivimonikko: *iocus, ioci* : *ioca* ja *locus, loci* : *loca*. Näissä *a*-monikko edustaa alkuperäistä kollektiivista aspektiaan *i*-monikon saadessa erityismerkityksen: *ioca* 'huumori' : *ioci* 'vitsit', *loca* 'paikat' : *loci* 'kohdat (kirjassa)'. Käytännössä tämänkaltaiset vivahde-erot olivat kuitenkin taipuvaisia ajan myötä häviämään.⁵⁰

Indoeurooppalaisten kielten neutrien kollektiiviset *a*-monikot ovat alun perin 1. dekliinaation kollektiivisia (yksiköllisiä) *ā*-feminiinejä.⁵¹ Joskus *a*-kollektiivista uudismuodostettiin virheellisesti yksiköllinen neutri: alkuperäisen maskuliiniyksikön *collus* kollektiivista *colla* johdettiin kilpaileva yksikkö *collum*, joka tavataan kautta latiniteetin.⁵² Toisen ja kolmannen dekliinaation neutrien yksikössä esiintyy horjuntaa jo Plautukselta (k. n. 184 eKr.) ja muilta arkaaisilta kirjoittajilta alkaen (*corius, balneus, dorsus, nasus, papaverem*). Petroniuksella (k. 66 jKr.) esiintyvät *vinus, vasus* sekä *lactem*, ja Väänänen esittelee Pompejista muun muassa muodon *balneus*.⁵³ Monikollisen neutrin sekaantumisen feminiiniin lienee ilmiönä myöhäisempi, vaikka jo Ennius (k. n. 169 eKr.) käyttää yksikössä sekä muotoa *armentum* että *armenta*. Laajemmassa mittakaavassa sekaantumista lienee tapahtunut vasta myöhemmältä keisariajalta lähtien.⁵⁴

3.2. Neutrin kohtalo myöhäisessä latinassa

Sukujen muutos tulee nähdä jatkuvana, jo indoeurooppalaisessa kantakielessä alkaneena prosessina, jossa klassinen latina ja myöhäislatina ovat vain yksittäisiä tarkasteluvälejä portaattoman siirtymän jatkumossa.⁵⁵ Vaikka tasavallan ajan lopun sivistyneistön kirjoittamasta kielestä muodostettiin keinotekoisesti klassinen kirjallinen standardi, puhuttu kieli oli jatkuvassa muutoksessa. Klassista normia opiskeltiin kouluissa, ja sen konventiot vaikuttivat kaikkeen kirjalliseen ilmaisuun. Vasta myöhäisessä latinassa puhutun kielen elementtejä alkoi yhä enemmän tunkeutua myös kirjoitettuun kieleen. Sekä vahva klassinen vaikutus että toisaalta huomattavat substandardit piirteet näkyvät selvänä myös Ravennan papyrusten tekstimuodossa. Vaikka neutrit olivatkin matkalla kohti maskuliinia (tai feminiiniä), neutri säilyi silti aina romaanisten kielten nousuun saakka jonkinlaisena kummajaisena nominijärjestelmässä. Myöhäislatinalaisissa teksteissä onkin runsaasti

⁵⁰ Schön 1971, 55–57, 66; *ThLL*, s. v. *iocus*, etenkin 287, 3–15.

⁵¹ Schön 1971, 35; Schmidt 1889, 8–9; E. Löfstedt 1942, 48; Meyer-Lübke 1883, 34. Ilse Schön kuvaa neutrin *a*-päätettä numerusindifferentiksi, kollektiivisesta yksikön feminiinistä lainatuksi elementiksi, joka ei ole täydellisesti mukautunut ilmaisemaan monikollisuutta. Neutrin monikosta tarkemmin luvussa 5.2.3.

⁵² Schön 1971, 60–63.

⁵³ Väänänen 1981, 101–102; Ernout 1953, 4; Serbat 1975, 82–83.

⁵⁴ Serbat 1975, 83; Väänänen 1981, 102.

⁵⁵ Meillet 1906, 16.

todisteita neutrikategorian erityisluonteesta. Tämä johtuu epäilemättä juuri kirjallisen kielen konventioista mutta ainakin tietyissä tapauksissa myös kielen käyttäjien mielessä säilyneestä neutrin tajusta. Ainakin kirjurit tunnistivat edelleen neutreja laajasti.

Neutrin katoamisen ensisijainen syy on sen identtisyys maskuliinin kanssa nominatiivi-vokatiivi-akkusatiivia lukuun ottamatta. Subjekti- ja objektimuodon yhtäläisyys onkin luontevaa neutrille: se edusti alun perin elottomia tai sellaisiksi miellettyjä asioita ja esineitä, jotka esiintyvät useimmiten toiminnan passiivisina, epäagentiivisina kohteina eli objekteina. Näin ollen myöskään vokatiivi ei ollut neutrin tapauksessa relevantti sijamuoto.⁵⁶ Edellytykset sukumuutokselle loi latinan deklinaation radikaali pelkistyminen, joka puolestaan johtui lähtökohtaisesti sananloppuisten painottomien tavujen heikentymisestä äännettäessä. Vastaavanlainen heikentyminen on sinänsä ollut tyypillistä kaikille indoeurooppalaisille kielille.⁵⁷

Toinen varhainen syy on Alfred Ernout'n mukaan maskuliinisubstantiivin muinaisen yksiköllisen *ā*-teemallisen kollektiivimuodon ja niin ikään *ā*-päätteisen monikon neutrin nominatiivi-vokatiivi-akkusatiivin identtisyys (vrt. kr. *κύκλος* 'ympyrä' ja kollektiivinen monikko *κύκλα* 'pyörät', lat. *acinus* ja *acina* 'rypäle, -et', *locus* ja *loca*).⁵⁸ Sekoittumis- ja pelkistymiskehitys johti vähitellen itsenäisen neutrin katoamiseen, mikä on nähtävissä kaikissa romaanisissa kielissä. Samalla sukudistributio kehittyi yhä formaalimmaksi eli päätteistä riippuvaisemmaksi. Romaanisissa kielissä on kuitenkin säilynyt neutrilähtöisiä muotoja, jotka paljastavat alkuperänsä taivutuksellaan tai semanttisilla erityisominaisuuksillaan. Yksikössä tapauksia on kuitenkin vain vähän. Jotkut 3. deklinaation konsonanttivartaloiset neutrit ovat maskuliinisoitumisestaan huolimatta säilyttäneet neutrin erityisen nominatiivi-akkusatiivi-muodon: esim. *corpus* > it. *corpo*, ra. *corps*, esp. *cuervo*, kat. *cos*; *nomen* > it. *nome*, ra. *nom*, rom. *nume*.

Neutripronomeista on säilynyt enemmän todisteita. Selvästi funktionaalinen on espanjan kollektiivinen neutriartikkeli *lo* (esim. *lo hermoso* 'kauneus'). Samoin ranskan

⁵⁶ Meillet 1906, 11; Meillet 1926, 214; Serbat 1975, 82–83; Havers 1924, 189. Antoine Meillet (1926) mainitsee lisäksi, että eräissä nykyisissä indoeurooppalaisissa kielissä, joissa nominatiivi ja akkusatiivi ovat sulautuneet yhteen, havaitaan vastaava ilmiö tavallaan käänteisenä: henkilöobjekti pyritään erottamaan subjektimuodosta genetiivi- tai dativimuodolla (tai kuten nykyespanjassa *a*-prepositiolla). Toimenpidettä ei sen sijaan tarvita elottomalle objektille, joka esiintyy harvemmin subjektina. Havers esittää, että latinan ja kreikan neutrin akkusatiivi pyrki jo varhain sulauttamaan itseensä kaikki sijamuodot.

⁵⁷ Meillet 1926, 206–207. Sananloppuisten painottomien tavujen perikato on johtanut kielipillisen suvun katoamiseen mm. englannissa, armeniassa ja läntisessä persiassa.

⁵⁸ Ernout 1953, 3.

pronomini muodot *ce, ceci, cela* ja *quoi* ovat neutrin suoria jälkeläisiä.⁵⁹ Neutrin osittaisesta säilymisestä usein esimerkkinä annettu nykyromanian ”neutri” on sen sijaan oikeastaan ambigenerinen luokka, joka sisältää lähinnä asia- ja ainekäsitteitä mutta jolla ei ole omaa neutrimorfeemia. Se lainaa yksikössä maskuliinin, monikossa feminiinin artikkelia. Esimerkiksi neutrinen substantiivi *loc* ’paikka’ saa muodot *un loc : niște locuri* (epämääräinen, prokliittinen artikkeli) ja *loc-ul : locuri-le* (määräinen, enkliittinen artikkeli). Varsinaisena neutrina voidaan Schönin mukaan pitää ainoastaan morfeemi-perustaista kategoriaa kuten esimerkiksi latinan tai klassisen kreikan neutreja. Myös standardi-italiassa eräät neutrimonikoista periytyvät yksikössä maskuliiniset sanat ovat monikossa feminiinejä (*l’uovo : le uova, il centinaio : le centinaia*). Joillakin tällaisilla sanoilla on monikossa maskuliininen rinnakkaismuoto (*l’osso : le ossa, gli ossi*), jolloin *a-*päätteinen muoto on yleensä kollektiivinen tai muodoilla on joka tapauksessa jokin semanttinen tai stilistinen ero. Retoromaanissa (sursilvaanissa), ranskassa ja espanjassa esiintyy samoin neutrin monikoista johtuvia kollektiiveja.⁶⁰

4. FREKVENSSEIANALYYSI JA TILASTOINTIPERUSTEET

4.1. Tilastoidut muodot ja ilmiöt asiakirjateksteissä sekä allekirjoituksissa

Kielellisten massailmiöiden kielihistoriallinen tutkimus edellyttää korpuslingvistisiä menetelmiä. Nykyaikaisen korpuslingvistiikan mahdollistavista korpuksista ei voi kuitenkaan puhua myöhäislatalaisten tekstien, saati sitten Ravennan papyrusten kaltaisen satunnaisten aineiston yhteydessä. Laadittaessa korpuksia varhaisista teksteistä törmätään ongelmiin, joista keskeisimpiä ovat juuri yhtenäisyyden puute, ajoittamisen mahdottomuus, tekstityyppien erilaisuus ja materiaalin niukkuus. Tällaiset rajoitteet eivät salli fokusointia siinä määrin, kuin olisi tarpeellista. Skaalaa laajentamalla menetetään päätelmien merkitsevyyttä, skaalaa supistamalla päätelmien luotettavuutta. Näin ollen tyydyn hyvin perinteiseen tilastoaineiston luomiseen: kerään kontekstin huomioiden kaikki ne muodot, jotka ovat välttämätön ehto tutkimukseni kokonaisuuden kannalta.

Lasken asiakirjateksteistä kaikki 2. ja 3. deklinaation sekä yksikölliset että monikolliset neutri- ja maskuliinisubstantiivit nominatiivissa, akkusatiivissa sekä ablatiivissa (maskuliinien monikot määrerien vertailun vuoksi). Neljännen deklinaation maskuliinit otan huomioon, koska ne ovat monesti sekoittuneet 2. deklinaation maskuliineihin. Neljännen deklinaation neutreja ei sen sijaan nähdäkseni esiinny. Lisäksi kerään 1. deklinaation

⁵⁹ Serbat 1975, 84.

⁶⁰ Schön 1971, 4–6.

yksikölliset feminiinit vertailumateriaaliksi neutrin monikoille. Ottamalla mukaan myös 3. deklinaation feminiinit pystyn arvioimaan kattavasti substantiivien käyttäytymistä prepositioiden yhteydessä. Mikäli substantiiveilla on jokin sukua ilmaiseva määre (adjektiivi, pronomini tai partisiippi), poimin määreet tarvittaessa mukaan analyysia varten, mutta en laske niitä tilastoon. Substantiivien tilastoanalyysin ohella käsittelen kategorioittain monitulkintaisia tapauksia, joita on tietenkin runsaasti. Pysin siis huomioimaan muotojen syntaktiset yhteydet paremmin kuin esimerkiksi Sas.

Sas laskee tilastoonsa kaikki nominisanaluokat, mutta hyväksyy sukumuutoksiksi ainoastaan sellaiset tapaukset, joissa ”the evidence is more convincing than that usually offered by the above noted pronouns and adjectives”.⁶¹ Pronomineilla ja adjektiiveilla hän tarkoittaa foneettisten muutosten ja nominitaivutusjärjestelmän raunioitumisen seurauksena sukuindikaattoreiksi kelpaamattomia attribuutteja, mutta epävarmempaa on, mitä merkitsee tuo ”more convincing” evidenssi. Olen kuitenkin Sasin kanssa samaa mieltä, että eräiden varhaisten tutkijoiden yksinomaan epämääräisiin attribuutteihin tukeutuvia päätelmiä ei voi hyväksyä.

Varmuuden vuoksi rajaan siis tilastollisen otannan ulkopuolelle kaikki sellaiset nominit, jotka saavat sukua ilmaisevat morfeeminsa muilta lauseenjäseniltä puhtaan kieliopillisesti kongruoimalla. Näin ollen kysymykseen tulevat ainoastaan substantiivit sekä tietyt substantivoituneet adjektiivit ja partisiipit, esim. *gesta, praesens* tai formulaarit fraasit kuten *mobile et immobile seseque moventibus*, kun taas attributiiviset adjektiivit, partisiipit ja pronominit jäävät tarkastelun ulkopuolelle. Substantiiviset ja substantivoituneet pronominit kuten *quisquis* ja 36, 4 *suosque omnes* suljen pois niiden substantiiveista eroavien taivutusparadigmojen sekä taivutuksen poikkeuksellisen epäselvyyden vuoksi.⁶² Sen sijaan tarkastelen pronomien käyttäytymistä sukuindikaattoreina omassa luvussaan (5.3.). En kelpuuta laskelmaan myöskään taipuvia numeraaleja, sillä niidenkin taivutus on usein häilyvää.

Absoluuttisista rakenteista poimin ja luokittelen erikseen *ablativus absolutus* -rakenteet, joiden ablatiivisuus näyttää edelleen mielletyn vahvasti, joten pääsanojen laskeminen ablatiiveiksi on perusteltua. Sen sijaan harvinaisemmissa, lähinnä kielellisten sekaannusten tuloksena syntyneissä absoluuttisissa akkusatiivi- tai nominatiivirakenteissa tulkinnalle jää enemmän varaa, joten en myöskään huomioi laskennassa tällaisia kiistanalaisia muotoja.

⁶¹ Sas 1937, 337.

⁶² Vrt. Schön 1971, 9. Erityishuomiota vaatii *omnis*, jonka status on poikkeuksellisen epämääräinen.

Tosin myös suurin osa kangistuneista *ablativus absolutus* -rakenteista kuten *me praesente* ja *ipsis praesentibus* jää substantiivipääsanattomina laskelman ulkopuolelle. Prepositioilla tuetut partisiippirakenteet, esim. 20, 30 *post vero transactos dies usufructuarios meos*, rinnastuvat tilastoinnissa prepositiorakenteisiin.

Puhtaasti verbaaliset neutripartisiipit jäävät huomioimatta substantiivitilastossa, mutta lasken erikseen persoonattoman passiivin perfektin *um*-päätteiset muodot, joita asiakirjakieli viljelee runsaasti ja jotka osaltaan kertovat neutrikategorian kehityksestä myöhäislatinassa. Viittaan partisiippeihin ja verbikongruenssiin, mikäli niillä on merkitystä substantiivien suvun määrittelyssä. Kangistuneet formulaarikielen fraasit kuten *in integro*, *in perpetuo*, *ex more* jne. poimin erilleen, joskaan en voi laskea niitä tilastoon niiden täysin adverbisoituneen luonteen vuoksi. Prepositiollisten fraasien rektioiden tarkastelu saattaa kuitenkin havainnollistaa eräitä neutreihinkin liittyviä kielihistoriallisia piirteitä.

Sellaisissa tapauksissa, joissa substantiivin suvusta on epävarmuutta, en laske substantiivia tilastoon vaan ilmoitan sen erikseen asianmukaisessa yhteydessä. Teknisenä ratkaisuna olen päättänyt, että ensimmäisen deklinaation maskuliinit eivät kuulu tilastoon, koska ne ovat turhia vertailtaessa neutrin monikon ja feminiinin *a*-päätteitä. Toisen deklinaation *r*-päätteisten sanojen normaalit taivutusmuodot lasken normaalisti muiden maskuliinien mukaan. Erisnimet on jätettävä tilastossa kokonaan huomioimatta, koska niiden taivutus näyttää noudattelevan aivan omia lakejaan. Näin ollen tämän työn puitteissa ei tarkastella mautilojen nimien ja muiden erisnimien asyntaktista taivutusta, josta olisi kenties löydettävissä omia säännönmukaisuuksiaan.

Käsittelen asiakirjatekstejä ja allekirjoituksia erikseen. Erityisongelmia tuottavat mm. *gesta municipalia* -pöytäkirjaotteet ja ylipäättään dokumentit, jotka sisältävät kopiointia aiemmista dokumenteista. Olen päätenyt siihen, että erottavana tekijänä toimii virkamiehen ja maallikon välinen ero: luen *gesta*-kirjurien kopioimat allekirjoitukset asiakirjateksteiksi kuten kaikki kirjurien tuottamat osiot (varsinaisen asiakirjatekstin lisäksi *completio* yms. sekä usein *notitia testium*).

Asiakirjatekstin ja allekirjoitusten erottelulla pyrin erottamaan koulutetun kirjurin tuottaman tekstin yleensä vähemmän koulutettujen allekirjoittajien teksteistä. Erottelulla saavutetaan luonnollisesti vain summittaisia tuloksia, sillä joskus allekirjoittajatkin ovat ammattinimikkeistään päätellen koulutettuja ja kirjoittavat hyvin klassisesti, kun taas eräät kirjurit ovat selvästi kehnommin koulutettuja. Keskimäärin allekirjoitukset ovat kuitenkin

oikeinkirjoitukselliselta standardiltaan huonompia. Muun kirjallisen kompetenssin mittaamiselle allekirjoitusten kaavamainen luonne ei kuitenkaan yleensä jätä tilaa. Tässä työssä ei ole myöskään mahdollista käsitellä sitä problematiikkaa, joka liittyy allekirjoitusten syntyyn: onko ne kopioitu tekstistä vai sanelusta vai kenties molemmista.

Saadakseni diakronista vertailua varten mielekkäitä ryhmiä jaan koko korpuksen asiakirjatekstit neljään osaan siten, että sanamäärä on kussakin osassa likimain yhtä suuri (taulukko 2).⁶³ Asianmukaisen kronologisesti tasapainoisen jaottelun estää kuitenkin materiaalin vähyys ja kuormittuneisuus 500-luvun puoliväliin. Lisäksi useissa tapauksissa ajoitukset ovat epävarmoja tai ainoastaan suuntaa-antavia. Joudunkin muutosta havainnollistaessani monesti tyytymään materiaalin kronologiseen kahtiajakoon. Yksittäisten papyrusten ajoitukset ja sanamäärät käyvät ilmi taulukosta 3.

Taulukko 2. Ravennan papyrusten kronologinen jako neljään asiakirjatekstiensä osalta mahdollisimman samankokoiseen ryhmään.

	summittainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyrukset	asiakirjatekstiänsä sanamäärä
ryhmä 1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	3776
ryhmä 2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	3562
ryhmä 3	noin 500-luvun kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	3961
ryhmä 4	500-luvun viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	3419

Taulukko 3. Ravennan papyrusten asiakirja- ja allekirjoitusosuuksien sanamäärät. Papyrukset on järjestetty kasvavan vuosiluvun mukaan. Ne papyrukset, joiden ajoitukseksi on annettu aikaväli, on sijoitettu aikavälin keskiarvon kohdalle. Pelkästään vuosisadan tarkkuudella ajoitettujen kohdalla ilmoitettu vuosisata on katsottu aikaväliksi. Lyhenteet kr. ja go. tarkoittavat allekirjoitusten sanamäärään sisältyvien kreikan- ja gootinkielisten allekirjoitusten sanamääriä.

ajoitus	papyrus nro	asiakirjan sisältö	sanamäärä		
			asiakirjateksti	allekirjoitukset	yht.
433	59	oikeudenkäyntiprotokolla	81		81
445/446	1	maaomaisuuden hallinnointi	707		707
489	10–11	lahjoitus	959		959
491	12	lahjoitus	52		52

⁶³ Hyödynnän tässä laskelmaani, jossa en ole huomionnut lyhenteitä kuten *s(an)c(t)a*, *s(upra)s(crip)tus*, *v(ir)d(e)votus* jne. Fragmentaarisisissa kohdissa olen laskenut Tjäderin editiossa fragmentin alueella tai sen ja säilyneen tekstin rajakohdalla täydennetyt sanat vain, mikäli tapaus on diplomaattisesti täysin kiistaton. Asiakirjatekstin sanamäärään perustuva jako johtuu siitä, että tutkin kielihistoriallista muutosta lähinnä juuri asiakirjatekstiänsä pohjalta. Toisaalta allekirjoitusten sanamäärä sattuu tässä tapauksessa noudattelemaan melko hyvin samaa distribuutiota kuin asiakirjatekstiänsäkin.

n. 500	54	?	13		13
504	29	kauppasopimus	247		247
n. 510	47–48	arkiston inventaario	346		346
535–542	43	tuomiokirja	99	381	480
540	31	kauppasopimus	823	343	1166
540	32	luovutuskirja	171	57	228
541	33	luovutuskirja	278	77	355
539–546	30	kauppasopimus	556	229	785
500-luku	3	luettelo tilityksistä	116		116
500-luku	9	orjien vapautus	78		78
500-luku	26	lahjoitus	33		33
500-luku	36	kauppasopimus	390	205 (josta kr. 41)	595
500-luku	55	virkakirje	43		43
500-luku	57	?			
551	34	kauppasopimus	882	348 (josta go. 106)	1230
553	13	lahjoitus	351	141	492
557	7	holhoustodistus	909		909
557	49	todistajalausunto	204		204
552–575	4–5	testamenttien avaamisprotokolla	1721		1721
564	8	kuittaus	1047		1047
565–570	2	luettelo tilityksistä	217		217
572	14–15	lahjoitus	451		451
572	35	kauppasopimus	525	183	708
550–600	27	lahjoitus	51		51
575	6	testamentti	116	207 (josta kr. 30)	323
591	37	kauppasopimus	529	252 (josta kr. 51)	781
n. 600	16	lahjoitus	205	479 (josta kr. 73)	684
n. 600	17	lahjoitus	266		266
n. 600	18–19	lahjoitus	169	322 (josta kr. 53)	491
n. 600	20	lahjoitus	496	396 (josta kr. 62)	892
n. 600	25	lahjoitus	9	59	68
n. 600	42	kauppasopimus	55		55
n. 600	46	kauppasopimus	61		61
616–619	38–41	kauppasopimus	381	77	458
613–641	28	lahjoitus	26	33	59
613–641	56	lahjoitus	60		60
625	21	lahjoitus	271		271
639	22	lahjoitus	95	434	529
n. 650	24	lahjoitus	48	313 (josta kr. 74)	361
600-luku	50	pyhäinjäännösluettelo	229		229
648–661	44	vuokraussopimus	235		235
n. 700	23	lahjoitus		89	89
n. 700	51	pyhäinjäännöstunniste	14		14
n. 700	52	pyhäinjäännöstunniste	3		3
n. 700	53	inventarioluettelo (?)	26		26
n. 700	58	pyhäinjäännöstunniste	3		3
700–750	45	vuokraussopimus	71		71
		Σ	14718	4625	19343

(Ajoitukset Tjäderin teosten I ja II osan johdannoista sekä I osan sivujen 35–37 luettelosta.)

4.2. Lyhenteiden huomioiminen ja fragmentaariset kohdat

Lasken vain ne lyhenteet, jotka ovat avattavissa ja joiden sijapäätte on sitovasti pääteltävissä: esimerkiksi 20, 43 *D(eu)m*. Myös lyhennemerkeillä toteutetut sananloppuiset suspensiolyhenteet on huomioitu, mikäli niissä ei ole erehtymisen vaaraa. Esimerkiksi nasaalin merkitseminen loppuvokaalin päälle tai monikon ablatiivin *bus*-päätteen lyhentäminen *-b(us)* käyvät täydestä sijapäätteestä. Tjäderin poistamat kirjurin virheelliset toistot on jätetty laskematta eli aaltosulkeiden sisältöä ei ole otettu mukaan tilastoon.⁶⁴ Lainatessani tekstissäni kiistanalaisia kohtia jätän Tjäderin avaamat lyhenteet avaamatta, mikäli valinnalle ei näytä olevan riittävän hyviä perusteita, tai avaan ne toisin. Luonnollisesti on selvää, että jätän laskematta kaikki mielestäni arveluttavat lyhenteet.

Papyrusten allekirjoituksissa on jonkin verran kreikankielisten kreikkalaisin kirjaimin laatimia latinankielisiä allekirjoituksia. Näistä huomioin muotoja, mikäli niiden päätteet ovat selvästi tietystä latinan kielen päätteestä translitteroituja, esim. *-ε* pro *-e*, *-βους* pro *-bus* jne.; kiistanalaiset tapaukset jätän tietenkin huomioimatta. En esimerkiksi laske päätettä *-η* pro *-e*, koska kreikankielisten allekirjoitusten translitteroinnissa *η* näyttää monesti vastanneen klassisen latinan /ī/-äännettä tai suljettua /ē/-äännettä eikä suinkaan klassisen latinan lyhyestä /ĕ/:stä kehittynyttä avointa /ɛ/:tä. Sen sijaan päätteet *-ος* ja *-ου* näyttävät kiistatta vastaavan latinan päätteitä *-us* ja *-um* (esim. *PItal* 20).

Latinalaisilla kirjaimilla kirjoitetussa tekstissä lasken 3. deklinaation ablatiivissa hyperkorrektin päätteen *-ae* päätteeksi *-e* ja vastaavasti toisinpäin 1. deklinaation feminiinien monikossa. Samoin lasken yksikön nominatiivipäätteen *-os* päätteeksi *-us* sekä kääntäen monikon *us*-akkusatiivipäätteen päätteeksi *-os* jne. Rohkenen myös tulkita tietyissä selvissä 3. deklinaation tapauksissa päätteen *-is* monikon nominatiiviksi tai akkusatiiviksi ja kääntäen 2. deklinaation päätteen *-es* monikon ablatiiviksi. Kaikki tilastoinnissa hyväksymäni vastaavuudet esitän taulukossa 4.

⁶⁴ Esim. 20, 12–15 *vineis, arbustis, arboribus pomiferis, fructiferis et infructiferis, diversisque generibus, {vineis, arbustis, arboribus pomiferis, fructiferis et infructiferis, diversisque generibus}*, jossa luettelo on huomioitu vain kertaalleen.

Taulukko 4. Tilastoinnissa hyväksymäni taivutuspäätteiden grafioiden vastaavuudet (kun päätteiden vastaavuudelle on syntaktisesti osoitettavissa olevat perusteet).

papyruksen grafia	vastaava muoto klassisessa latinassa		papyruksen grafia	vastaava muoto klassisessa latinassa
<i>ae</i>	<i>e</i>		<i>is</i>	<i>es</i>
<i>bos / βως</i>	<i>bus</i>		<i>ις</i>	<i>is / es</i>
<i>e / ε</i>	<i>ae</i>		<i>o / ω</i>	<i>o</i>
<i>es</i>	<i>is</i>		<i>om / ομ / ον</i>	<i>um</i>
<i>ες</i>	<i>es / is</i>		<i>os / ος</i>	<i>us</i>
<i>εις</i>	<i>is</i>		<i>ως</i>	<i>os / us</i>
<i>ης</i>	<i>es</i>		<i>us</i>	<i>os</i>

Vain harvat Ravennan papyrukset ovat säilyneet erinomaisessa kunnossa, ja parhaimmissakin teksteissä on vähintään pieniä fragmentaarisia kohtia. Huonoimmin säilyneet tekstiosuudet ovat yksinkertaisesti muutaman papyruskuidin varassa säilyneitä yksittäisiä kirjaimia siellä täällä (esim. *PItal* 22, *PItal* 49). Erittäin tyypillisesti alkuperäisen papyrusrullan molemmat päät ovat kärsineet siirreltäessä, jolloin rivien alku- ja loppukirjaimet ovat muuttuneet mahdottomaksi lukea. Muun muassa fragmentaarisuutensa vuoksi Ravennan papyrusten yli 19 000 sanan tekstimäärästä saadaan runsaimmillaankin vain hieman yli sadan tapauksen frekvenssejä (esim. 3. deklinaation feminiinin yksikön ablatiivin 110 esiintymää).

Ellei irrallisten sanojen syntaktisia yhteyksiä voida päätellä samanlaisena toistuvan formulan perusteella, sanoja ei myöskään voida huomioida laskelmassa. Mikäli Tjäder on kyennyt rekonstruoimaan kohdan täydellisesti joko kriittisessä apparaatissa tai kommentaareissa ilmoitettuine perusteluineen, lasken fragmentin loppukohdalla olevat sanat mukaan — kuitenkin vain siinä tapauksessa, että niiden sijapäätte on edellä mainitsemieni periaatteiden mukaisesti kiistattomasti näkyvillä ja että kyseessä ei voi olla esimerkiksi prepositiorakenne, jonka prepositio jää fragmentin alueelle. Perussääntönä olen pitänyt, että lasken rajakohdalla olevat tapaukset vain, kun ne ovat nominatiivissa tai akkusatiivissa ja vahvoin diplomaattisin perustein joko tietyn näkyvissä olevan tai kontekstissaan läpinäkyvän formulan sisältämän predikaatin subjekteina tai objekteina. Esimerkiksi kohdan 4–5 A, 8 *cart*[a *testamenti resignetur* sana *carta* voidaan hyväksyä nominatiiviksi, sillä se sisältyy subjektina kaikissa testamenteissa esiintyvään testamentin avausformulaan.⁶⁵

⁶⁵ Tjäder 1955, 197.

Pisimmälle vietyä tulkintaa edustavat tapaukset, joissa olen samanlaisin vahvoin diplomaattisin perustein täydentänyt preposition: tapauksessa 4–5 B, 2, 12 *in ha]c voluntate interfuisse* ablatiivi *voluntate* on hyväksyttävissä *in*-prepositiorektioksi, koska papyruksen 4–5 testamentteissa esiintyy kaikkien todistajalausuntojen yhteydessä *in*-prepositiorakenne: joko *in hoc testamento* tai *in hac voluntate*. Sen sijaan esimerkiksi kohdan 4–5 B, 3, 3 *sed nunc] civitate absentes sunt* ablatiivia *civitate* ei voida laskea, koska ei voida olla varmoja, onko se itsenäinen separatiivinen vai esimerkiksi *a*-preposition tukema ablatiivi. Päätökset on tehtävä tapauskohtaisesti samassa tai samankaltaisissa dokumenteissa toistuvien vakioformuloiden vastaavia muotoja silmällä pitäen: mikäli formula voi esiintyä kahdessa eri muodossa, ei kumpaakaan varianttia voida käyttää fragmentaarisen kohdan täydennykseksi.

Osa Ravennan papyruksista on kadonnut tai turmeltunut sitten Marinin edition. Tjäder löytää Marinin transkriptioista niin paljon korjattavaa, etten voi mitenkään ottaa mukaan pelkästään Marinin teoksessa säilyneitä tekstejä, mikä valitettavasti tarkoittaa sitä, että vielä vuonna 1805 kymmeniä rivejä käsittäneestä papyruksesta 12 on nykyisin luettavissa enää 52 laskelmaani kelpuutettavaa sanaa. Myös Tjäderin rekonstruoimat, hävinneet Marinin papyrukset 118, 124 ja 128 jäävät tarkastelun ulkopuolelle.⁶⁶ Hyväksyn kuitenkin laskelmaani papyruksen *PItal* 17, joka on oikeastaan vain todennäköisestä papyrusoriginaalista tehty piirtokirjoituskopio (ks. luku 2.1.2.).

5. NEUTRI RAVENNAN POPYRUKSISSA

5.1. Neutrin maskuliinisoituminen

5.1.1. Sisäisin perustein päätellyt neutrin maskuliinisoitumistapaukset

Suurin osa Ravennan papyrusten neutreista näyttää olevan kaikilta piirteiltään klassisia. Tavalla tai toisella poikkeavia neutreja olen löytänyt yhteensä vain noin 40.⁶⁷ Ravennan papyrusten teksti on kuitenkin joissain suhteissa hyvin yksipuolista, ja kaavamaisuudesta johtuen toisia muotoja esiintyy tiuhaan, toisia ei ollenkaan. Tiettyjä ryhmiä kuten 3. deklinaation monikollisten neutrisubstantiivien genetiivimuotoja ei tavata laisinkaan, kun taas vaikkapa *bus*-päätteisiä neutrimonikkoja on erittäin runsaasti. Erityisesti 3. deklinaation neutrien pieni kokonaismäärä tekee neutritutkimuksen joiltakin osin mahdottomaksi tai ainakin hankalaksi ja epäluotettavaksi.

⁶⁶ Tjäder 1982, 41–48.

⁶⁷ Tjäder ilmoittaa löytäneensä 20. Tjäder 1955, 399, komm. 6, 403, komm. 32.

Seuraavassa käsittelen sellaisia itsenäisiä neutrin maskuliinisoitumistapauksia, joissa reaalinen sukumuutos on pääteltävissä sanansisäisesti substantiivin omasta taivutus-päätteestä eikä päätteen esiintyminen voi johtua muusta kuin suvun muuttumisesta. Ravennan papyruksissa tällaisia kiistattomia tapauksia on kolme: 20, 51 *Belliianus senatusconsultus*; 29, 12 *qui spatius agri s(upra)s(criptus) h(ac) d(ie) distractus est, optimus maximusque est...possessus est*; 44, 1 *labellos*. Ravennan papyruksissa ei esiinny sellaista neutrin massiivista siirtymistä maskuliiniin, jollaisesta *Formulae Marculfi* ja muut myöhäiset tekstit todistavat.⁶⁸ Kohdissa *Belliianus senatusconsultus* (= *Velleianum senatusconsultum*)⁶⁹ ja *spatius* 2. deklinaation neutri on kiistattomasti muuttunut 2. deklinaation maskuliiniksi omaksuen sen *us*-päätteen. Papyruksessa 29 *spatium* lienee mielletty maskuliiniksi myös rivillä 11, jossa lukee *venientem sibi eundem spatium*. Tässä tapauksessa muutoksesta on kuitenkin vain epäsuoria todisteita eli partisiippi ja maskuliininen pronomini, joiden todistusarvosta tarkemmin luvuissa 5.1.2., 5.2.2 ja 5.3. 'Paljua' merkitsevä diminutiivi *lābellum* (< *lābrum* < *lavabrum*) on maskuliinisoitunut kohdassa 44, 1 *labellos*, mikä käy ilmi maskuliinin akkusatiivipäätteestä *-os*.

Muissa teksteissä vastaavia tapauksia on runsaasti. Vielliard mainitsee muutaman valikoidun esimerkin merovingidokumenteista: kiistattomia ovat *beneficius*, *placetus* (= *placitos*), *vinus* (= *vinos*), *fenus* (= *fenos*), *tilloneos* (= *teloneos*). Vielliard pitää myös sanaa *monasterium* maskuliinisoituneena. Sana esiintyy merovingidokumenteissa kuitenkin vain epäsuorasti maskuliinisoituneena konstruktioissa kuten *monestirio... conestructus*; samassa dokumentissa lukee myös *monestirio q[...est] conestructum*. Tapaukset kuten *per hunc praeceptum* ja *hunc testamentum* voisivat olla Vielliardin mielestä muuten maskuliinisoituneita, mutta merovingidokumenteissa *hunc* ja *hoc* olivat muuttuneet sekä äänteellisesti että käytöltään ekvivalenteiksi.⁷⁰ Uddholm ei tästä piittaa vaan pitää Marculfuksen muotoja kuten *ante hunc testamentum* ja *per hunc vinculum* maskuliinisoituneina; samoin *per omnem regnum*, *per qualemcumque testamentum*. Parempia esimerkkejä ovat *us*-päätteiset *beneficius*, *instrumentus*, *monasterius*, *praeceptus*, *telloneus* 'tullimaksu', *exsinodocius* (= *xenodochium*) 'vierastalo'.⁷¹

⁶⁸ Uddholm 1953, 64. Uddholmin mukaan lähes kaikki klassisen latinan neutrit esiintyvät Marculfuksella nominatiivissa päätteellä *-us* ja nominijärjestelmä on ylipäättään erittäin pelkistynyt: "C'est un système à trois déclinaisons et à deux genres; en plus, comme le génitif est remplacé par le datif possessif ou par des expressions à prépositions, il ne comptait que deux cas, du moins au singulier..." (Uddholm 1953, 68). Uddholmin väite on kuitenkin ristiriidassa Sasin laskelman kanssa, joka osoittaa Marculfuksen neutrien nominatiiveista vain 11 prosentin muuttuneen *us*-päätteisiksi (Sas 1937, 103)! Toisaalta 11 prosenttiakin on merkittävä osuus.

⁶⁹ Lain sisällöstä ja merkityksestä asiakirjakaavassa ks. Tjäder 1955, 463, komm. 24.

⁷⁰ Vielliard 1927, 133.

⁷¹ Uddholm 1953, 64.

Bonnet on havainnut puolestaan Gregorius Toursilaisella yhteensä vajaat parikymmentä vastaansanomattomasti maskuliinisoitunutta neutria: mm. *scriptus, stadius, caster, tignos, sputos, marmorem, pectorem, roborem, frigorem* sekä mahdollisesti *verbi* ja *maris*.⁷² Sas mainitsee *Lex Salica* -lakitekstissä 2. deklinaation neutrien nominatiivien muuttuneen *us*-päätteisiksi 12 prosentissa tapauksista. Aikavälillä 625–692 laadituissa merovingi-dokumenteissa osuus on 3 %, aikavälillä 692–717 laadituissa 50 %, *Formulae Andecavenses* -kokoelmassa 59 %, Marculfuksella 11 %.⁷³ Mørlandin tutkimassa kahdessa 400–500-luvun Oreibasios-käännöksessä puolestaan yleiset sanat kuten *vinum* ja *oleum* ovat miltei aina muodossa *vinus* ja *oleus*; yksittäisiä erityistermejä lukuun ottamatta ei esiinny laisinkaan sellaisia 2. deklinaation neutrisubstantiiveja, joille ei löytyisi tekstistä myös *us*-nominatiivia. Käännöksissä tosin esiintyy paljon kreikasta lainattua ammattiterminologiaa, jossa maskuliinisoituminen ja sukuhorjunta ylipäättään on ymmärrettävämpää (esim. *silphius, amylos, pyrethrus*)⁷⁴, mutta juuri tavallisen neutrisanaston maskuliinisoituminen osoittaa muutoksen järjestelmällisyyden.⁷⁵

Sukumuutos on vain harvoin yksiselitteinen. Monitulkintaisuuden syitä on monia: luettelon 10–11, 4, 2 *terminos, agros, arbos, cultos vel incultos* tapauksessa voidaan katsoa neutrimonikon *arva* saaneen maskuliinipäätteen *os*-loppuisen ympäristönsä analogisoimana, ellei sitten kyseessä olekin muistuma fraasista *agri arvi* (esim. Cic. *rep.* 5, 3) ”kynnetyt pellot”, jolloin puolestaan Tjäderin pilkutus on virheellinen.⁷⁶ Myös muodon 8, 2, 5 *cocliare*s kanssa ollaan jo harmaalla alueella. Kolmannen deklinaation neutri *cochlear* ’lusikka’, joka esiintyy myös normalisoituneissa neutrimuodoissa *cochleare* ja *cochlearium*, on saanut maskuliinimonikon: *cocliare*s.⁷⁷ Vokaalivartaloisen 3. deklinaation neutrin monikon nominatiivi-akkusatiivia ei esiinny Ravennan papyruksissa fraseologisia adjektiiveja tai vastaavia (*mobilia, omnia*) lukuun ottamatta, joten on aiheellista kysyä, liittyykö *es*-monikko niinkään sukumuutokseen kuin yleisempään 3. deklinaation taivutusparadigman morfologiseen pelkistymiseen, joka ilmenee partisiippien yhteydessä (ks. luku 5.1.2.). Koska muoto *cocliare*s esiintyy juuri papyruksen 8 substandardissa irtaimistoluettelossa, jossa tavataan kaksi kertaa muoto *valentes* määrittämässä neutrimonikkoa (8, 2, 6 *stragula polimita duo valentes solido uno tremisse uno* ja 8, 2, 10

⁷² Bonnet 1890, 346–348, 508. Bonnet pitää muotoja *verbi* ja *maris* ilmeisesti nominatiiveina.

⁷³ Sas 1937, 104; vrt. viite 64.

⁷⁴ *Silphium* eli *laserpitium* ’laser-juuri’, *amylos* ’tärkki’, *pyrethrum* ’kärsämö’ tms.

⁷⁵ Mørland 1932, 64–68. Jo mainittujen sanojen *vinus* ja *oleus* lisäksi Mørland esittelee tapauksia kuten *adiutorius, fastidius, fermentus, ferrus, impedimentus, labrus* ja *periculus*.

⁷⁶ *ThLL*, s. v. *arvus*, 34–36. Tjäder kääntää kohdan ”...Grenzsteine, Äcker, Felder — bebaute oder unbebaute —...” (Tjäder 1955, 293).

⁷⁷ *ThLL*, s. v. *coc(h)lear(e)*, 1398, 15–16, 1399, 1–4. *ThLL* lukee maskuliinisoituneeksi paitsi Ravennan papyrusten muodon *cocliare*s, myös vastaavat tapaukset Venantius Fortunatukselta ja Gregorius Suurelta.

mortaria marmorea dua valentes siliqua aurea una), välttäisin pitämästä maskuliinisoitumista monikon *-es* ensisijaisena syynä.

Tapaus 44, 1 *labellos* esiintyy papyruksen 44 kauppakirjassa, myytävän kiinteistön ja irtaimiston luettelossa, jonka kirjuri on luonnollisesti joutunut kokoamaan ilman valmista kaavaa. Improvisointinsa vuoksi tämä 600-luvun puolivälistä peräisin oleva papyrus näyttääkin neutritutkimuksen kannalta ehkä kiinnostavimmalta Ravennan papyrusten dokumentilta. Palaan siinä esiintyviin muotoihin vielä useaan kertaan myös neutrin feminiinisoitumisen yhteydessä. Aivan muodon *labellos* vieressä lukee 44, 1 *puteales*. Substantivoitunut adjektiivi *puteal*, *-ia* 'kaivonkehä; kaivo' on klassisessa kielessä neutri, jonka voidaan tässä tulkita muuttuneen maskuliiniksi yhtä suurella tai pienellä varmuudella kuin edeltävä *cocliaries*. *Puteales* tunnetaan tosin myöhäislatinassa adjektiivisena yhteydestä (*aquae*) *puteales* (Ulp. *dig.* 43, 20, 1, 6).⁷⁸ Niin ikään ei voida olla täysin varmoja muodosta 30, 55 *ab herem aliaenum*, jossa *herem* (= *aere*) *aliaenum* on oletettava akkusatiiviksi, mikäli hyväksytään maskuliinisoitumistulkinta.⁷⁹

Ravennan papyruksissa on lisäksi kaksi tapausta, jotka kaikesta päätellen osoittaisivat neutrin maskuliinisoituneen, mikäli toinen ei olisi lyhenne ja toinen fragmentoitunut. Kohdassa 1, 12 *pat(rimonijs) noster* sulkeiden sisus on Tjäderin täydennystä. Itse asiassa papyruksessa lukee *put noster*, sillä kirjeet kopioinut kirjuri ei ole ymmärtänyt lyhennettä ja on sekoittanut kursiivissa hyvin toistensa kaltaiset *a:n* ja *u:n*.⁸⁰ Kirjuri on tuskin kuitenkaan korjannut sanaa *noster* sanasta *nostrum*, joten neutri *patrimonium* näyttää saaneen alun perinkin maskuliinisen attribuutin; eri asia on, miten kirjuri itse olisi avannut lyhenteen. Fragmentin vuoksi ei voida olla varmoja, mitä prepositioituneen partisiipin jäljessä on lukenut tapauksessa 21, 4 *excepto omnes manci[pios]*. Sana *mancipium* 'orja' on voinut muuttua maskuliiniksi luonnollisen suvun vaikutuksesta, mutta koska päätelmä on tehty määreen perusteella, varmuutta ei ole.⁸¹ Sanan ainoa toinen esiintymä Ravennan papyruksissa on neutrisukuinen: 13, 9 *cum mancipiis, quae...noscuntur,...lapsa repperiri potuerint*. Määreiden perusteella päättelyn ongelmia käsitellään seuraavassa luvussa.

⁷⁸ *OLD*, 1525.

⁷⁹ *ThLL* ei tunne yhtään neutrin *aes* maskuliinisoitumistapausta.

⁸⁰ Tjäder 1955, 399, viite 6.

⁸¹ Tjäder 1955, 460, viite 8; *ThLL*, s. v. *mancipium*, 23–24 Kielioppien esimerkkisanana käytetyn substantiivin *mancipium* olettaisi säilyvän helposti neutrina. Jordaneella ja eräässä baeticalaisessa piirtokirjoituksessa substantiivi esiintyy kuitenkin maskuliinisoituneena. Kolmannen deklinaation mukaan taipuva attribuutti tuskin myöskään esiintyisi sanan *mancipia* kanssa muodossa *omnes*, koska myöhäislatinassa kangistunut ja lisäksi 2. deklinaation neutrin monikon kanssa samanloppuinen muoto *omnia* on aivan yleinen.

Kun kieliopillisesta normista ollaan epävarmoja, syntyy suoranaisten ”virheiden” lisäksi toisenlaisia virheitä, niin sanottuja hyperkorrekteja muotoja. Näin on luonnollisesti myös neutrin kohdalla. Uddholm tarjoaa Marculfuksesta kohdan *totum textum et manumissoris epistola scribantur* sekä fraasin *modia tanta* todeten kuitenkin, että substantiivi *textum* tavataan jo Quintilianuksella ja neutrinen *modium* Catosta lähtien.⁸² Uddholmin esimerkit ovat kaikesta huolimatta neutrisia, mutta Ravennan papyrusten 31, 1, 12 *dolum malum abes<t> afuturusque est* tuntuu pikemminkin syntaktiselta kontaminaatiolta. Asiakirjakaavassa *dolus malus* -klausula on tavallisesti akkusatiivina *accusativus cum infinitivo* -rakenteessa,⁸³ joten näyttää siltä, että kirjuri on liittänyt anakoluuttisesti tavanomaisen rakenteen nominaaliosan (*dolum malum*) vaihtoehtoisen rakenteen predikaattiosaan, jonka partisiippi *afuturus* viittaa tuohon vaihtoehtoiseen rakenteeseen kuuluvaan maskuliiniseen pääsanaan *dolus*. Koska *dolus malus* on asiakirjatekstissä enimmäkseen akkusatiivissa, *dolus* saatettiin toki virheellisesti tulkita neutriksi *dolum*, jollaisena se esiintyy esimerkiksi *Vetus Latina* -raamatunkäännöksessä (*psalm.* 31, 2).⁸⁴ Esimerkiksi Gregorius Toursilaisella käänteisiä tapauksia esiintyy kiistatta: Bonnet luettelee 23 *um*-päätteistä nominatiivimuotoa 2. deklinaation maskuliineista, joista osa tosin on kreikkalaisperäisinä (*thesaurum, synodum, sarcophagum, thalamum*) kenties ollut suvultaan horjuvampia.⁸⁵ Kuten perustelen luvussa 5.3., en pidä myöskään tapauksia 8, 2, 15 *ex unciis fund(o) Saviliano quod obvenit*, 30, 10 *ex fundum quod* ja 20, 26 *reteneo mihi usufructu dierum decem quod possit...constare* osoituksina sanojen *fundus* ja *usufructus* neutrisuudesta vaan pikemminkin *quod*-pronominin kangistumisesta.

Neutri siis tunnistettiin edelleen erilliseksi kategoriaksi niin, että vaikka sen yhteydessä muuten esiintyi horjuntaa, maskuliinin *us*-päätettä tai muitakaan maskuliinille varattuja päätteitä ei liitetty siihen kuin harvoin. Ravennan papyrusten tapaukset, joissa *-um* on korvautunut päätteellä *-us*, ovat irrallisia ja eristettyjä. Olennainen kysymys todellisen sukumuutoksen laajuuden määrittelyssä on, pidettiinkö klassista neutrisubstantiivia maskuliinina (tai feminiininä) myös kulloisenkin kontekstin ulkopuolella. Kyse on pikemminkin sekaannuksesta kuin varsinaisesta muutoksesta, sillä samalla ”maskuliinisoituneella” tai ”feminiinisoituneella” neutrilla saattaa olla kaksi tai useampia erisukuisia määreitä.⁸⁶ Näin esimerkiksi Ravennan papyrusten kohdassa 29, 3–5 *ipsa*

⁸² Uddholm 1953, 64–65.

⁸³ Tjäder 1982, 24.

⁸⁴ *ThLL*, s. v. *dolus*, 18–30. Jordaneella tavataan *quod dolum* (*Get.* 66) ja *dolum quod* (*Rom.* 330). Pronominimääreestä ks. luku 5.3.

⁸⁵ Bonnet 1890, 508. Yhtäkään mainitsemaani tapausta ei voida pitää luvussa 5.2.3. esittelemäni kollektiivisen neutrin monikon feminiinisoitumiskehityksen välivaiheena.

⁸⁶ Esim. Bonnet 1890, 508.

instrumenta...prae manibus gero...eas mihi fecerit...conscribendas dictaverit pronomini *ipsa* osoittaa, ettei lopullista sukumuutosta ole tapahtunut. Lisäksi itse substantiivi saattaa esiintyä tekstissä miltei rinnakkain kahdessa ”eri suvussa” kuten 31, 3, 1 *instrumenta venditionum una cum epistulam traditionis ostense relicteque fuissent* ja 31, 3, 5 *textus ipsorum instrumentorum*.⁸⁷

Sukumuutoksen voidaan katsoa todella tapahtuneen vasta, kun muodostuneet maskuliinit ja feminiinit esiintyvät aina ja kaikissa yhteyksissä maskuliineina ja feminiineinä. Tätä vaihetta ei kirjallisen kielen läpitunkemien dokumenttien yhteydessä päästä havaitsemaan; se paljastuu vasta, kun ensimmäiset roomalaisilla kielillä kirjoitetut tekstit ilmaantuvat. On muistettava, että puhekielessä yksikölliset neutrit ovat epäilemättä jo sulautuneet maskuliineihin Ravennan papyruksia kirjoitettaessa, vaikkakin kronologiasta on vaikeaa antaa arvioita. En esitä tässä luvussa käsittelemistäni mahdollisista sukumuutoksista niiden tulkinnanvaraisuuden vuoksi mitään diakronista arviota; totean vain, että käsittelemiäni tapauksia esiintyy yhtä lailla niin vanhimmissa kuin nuorimmisakin dokumenttien neljästä ikäryhmästä (ks. jaottelu luvussa 4.1.).

Ravennan papyruksissa ja nähdäkseni muissakin tuntemissani tekstimateriaaleissa on hämmästyttävää, että neutrin maskuliinisoituminen ei näytä olevan yhteydessä semanttisiin tekijöihin päinvastoin kuin neutrin feminiinisoituminen (ks. luku 5.2.3.). Esimerkiksi Oreibasios-käännösten 73:sta 2. ja 3. deklinaation maskuliinisoituneesta substantiivista yksikään ei viittaa elolliseen olioon.⁸⁸ Ottaen huomioon neutrin olemuksen ensisijaisesti elottomien asioiden ja esineiden sukuna olisi luontevaa, että kaikkein elottomimmat substantiivit pysyisivät lujimmin neutreina, kun sen sijaan jonkinlaiset rajatapaukset olisivat taipuvaisempia maskuliinisoitumaan. Ainoa positiivinen tuki tälle voisi olla Ravennan papyrusten muodossa 21, 4 *excepto omnes manci[pios]*, jos substantiivin päätte vain olisi näkyvissä. Muuten tapaukset *senatusconsultus*, *spatius*, *labellos*, *arbo*, *cocliare*, *puteales* ja *herem* ovat kaikki niin elottomia ja merkitykseltään neutrisia, kuin ’tila’, ’pesuammeet’ ja ’kaivonkehät’ voivat olla.

Sama pätee tutkijoiden toisistakin teksteistä poimimiin maskuliinisoitumistapauksiin, joita on tarkasteltu edellä, esim. *scriptus*, *stadius*, *marmorem*, *instrumentus*, *praeceptus*, *teloneos*.⁸⁹ Todisteet semanttisten tekijöiden taustavaikutuksesta ovatkin varsinaisesti

⁸⁷ Päätteidensä perusteella sukuaan muuttaneiden sanojen (*senatusconsultus*, *labellos*, *spatius* jne.) yhteydessä ei samassa dokumentissa esiinny vastakkaista näyttöä, muttei myöskään puoltavaa lisänäyttöä.

⁸⁸ Mørland 1932, 64–67.

⁸⁹ Ks. myös Sas 1937, 341–342: *damnos*, *flagellus*, *mandatus*, *meriti*, *placitus* jne.

negatiivisia, sillä Ravennan papyruksissa ei myöskään esiinny käänteisiä tapauksia, joissa selvästi elollinen maskuliini olisi muuttunut neutriksi; ainoa neutrisoitumisepäily koskee formulaa *dolum malum*, jossa *dolum* on selvästi eloton. Toisaalta Bonnet'n luettelemien neutrisoituneiden maskuliinien joukkoon kuuluvat muun muassa *populum* ja *diabolum*.⁹⁰ Selitys luonnollisen suvun merkityksettömyydelle maskuliinisoitumisen yhteydessä lienee yksinkertaisesti se, että luonnollinen jaottelu oli jo pelkistynyt maskuliinin ja feminiinin oppositioon, jolloin suvuton välimuoto, *ne-utrum*, ei enää kuulunut käsitekenttään.

5.1.2. Kolmannen deklinaation neutri ja *m*-päätte

Edellä on jo käsitelty 3. deklinaation monikollisia muotoja 8, 2, 5 *cocliare*s ja 44, 1 *puteales*. Yksikössä tilanne on toisenlainen: neutrin maskuliinisoitumista ei esiinny. Vielliard käyttää juuri 3. deklinaation neutrien yksikköjä osoittamaan neutritietoisuuden elävän merovingidokumenttien kirjurien kielitajussa. Merovingidokumenttien 3. deklinaation eritavuiset neutrit esiintyvät yksikön akkusatiivissa aina nominatiivin kaltaisina, kun sen sijaan samankaltaiset eritavuiset yksikön maskuliinit taipuvat akkusatiivissa aina erilleen nominatiivista. Vielliardin esimerkkejä klassisesta käytöstä ovat muun muassa *qui dixit lumen splendiscere*, *iovamen percipeunt*, *in hoc opus*, *ante tribunal*.⁹¹ Rotharin ediktin käsikirjoituksissa 3. deklinaation neutrin ominaisstatus on korostunut siinä määrin, että Löfstedt pääsee esittelemään ”ablatiiviprepositiorektioita” kuten *de crimen*, *cum nutrimentum*, *ex ipso pignus*, *de ligamen*, *cum vimen* jne. Korrekteja 3. deklinaation ablatiiveja ediktin *Sangallensis*-käsikirjoituksessa on ainoastaan kuusi. Akkusatiiviobjektina ja -prepositiorektiossa eritavuisen neutrien käyttäytyminen on miltei yhtä klassista kuin merovingidokumenteissa: Löfstedt mainitsee ainoastaan kaksi tapausta, joissa akkusatiivi ei ole identtinen nominatiivin kanssa (*crimine*).⁹²

Ravennan papyrusten 3. deklinaation neutri näyttää erottuvan standardiltaan korkeatasoisempana Rotharin ediktin pelkistyneestä mallista. Ravennan papyrusten ablatiiviprepositiorektioissa olevista 21:stä 3. deklinaation yksiköllisestä neutrista vain yksi, 20, 123 *a caput porticus*, on akkusatiivimuotoinen, kun taas *e*-päätteisiä

⁹⁰ Bonnet 1890, 346.

⁹¹ Vielliard 1927, 132; Väänänen 1981, 103. Samansuuntaisista havainnoista Sas 1937, 284–285. Vielliard painottaa, ettei merovingidokumenteissa esiinny säännöstä ainoatakaan poikkeusta: ei *m*-päätteistä neutrin akkusatiivia eikä nominatiivin kaltaista maskuliinin akkusatiivia.

⁹² Löfstedt 1961, 233–234. Vrt. Svennung 1941, 121, jossa hän esittelee *Compositiones Lucenses* -tekstistä muodot *ex alumen*, *cum medicamen*, *de eramen*, *cum letamen*, *cum sulfur*. Myös Oreibasios-käännösten 3. deklinaation neutri esiintyy prepositioiden *cum*, *de*, *ab*, *ex*, *sine* ja *pro* yhteydessä lähes ainoastaan akkusatiivimuodossa (Mørland 1932, 107).

ablatiivimuotoja on 19.⁹³ Konsonanttivartaloisia akkusatiiviojekteja on valitettavasti tarjolla ainoastaan kaksi, joista molemmat korrekkejä (*nomen*). Kaikki 10 akkusatiiviprepositiorektioissa olevaa yksiköllistä 3. deklinaation neutria ovat muodoltaan akkusatiiveja. Niin ikään kaikki 53 yksiköllistä neutriablatiivia ovat klassisen standardin mukaisia *e-* tai *i-*päätteisiä.⁹⁴ Ravennan papyrusten kirjoittajien prepositiorektioiden ja klassisen deklinaation tuntemus näyttää olleen sen verran hyvä, että 3. deklinaation omalaatuisten neutrien tunnusmerkillinen akkusatiivimuoto ei päässyt syrjäyttämään taivutusjärjestelmän puitteissa korrektisti käytettyä ablatiivimuotoa. On ymmärrettävää, että akkusatiivimuodon aseman korostuminen on mahdollista juuri 3. deklinaation konsonanttivartaloisissa neutreissa, joilla ei ollut erityistä yhteistä taivutus päätettä ja siksi jonkinlainen alitajuisesti tiedostettu erityisasema paradigmojen kummajaisena. Kun käsitys prepositiorektion syntaktisesta olemuksesta hämärtyi, rektio näyttää muuttuneen vähitellen täysin morfologiseksi: näin ollen tunnusomaiseksi miellettyä muotoa oli mahdollista soveltaa lähes kaikkiin sijoihin, etenkin kun ablatiivisijan elinvoimaisuuttakin voidaan pitää varsin kyseenalaisena.

Sasin tutkimissa teksteissä 3. deklinaation yksikön neutrin nominatiivi on kauttaaltaan klassinen. Akkusatiivi sekä objektina että prepositiorektiossa on useimmissa tekstikorpuksissa (*Itinerarium Egeriae*, *Lex Salica*, Gregorius Toursilainen, kaikki merovingidokumentit, *Liber Historiae Francorum*, kaikki karolingidokumentit) täysin normin mukainen. Vain *Formulae Andecavenses* ja *Marculfi* muodostavat poikkeuksen: edellisessä esiintyy kerran *operem*, jälkimmäisessä kolmasti akkusatiivi *corpore* sekä kerran *erga regimine*, *per regio munere* ja *per vestro munere*. Marculfuksella vain 62 % 3. deklinaation neutrin akkusatiiviojekteista on klassisia, akkusatiiviprepositiorektioista 89 %. Kovin todistusvoimaisia luvut eivät ole, koska Marculfuksella on vain vähän akkusatiiveja: epäkorrektien esiintymien absoluuttinen määrä on yhteensä 6.⁹⁵ Itsenäisenä tai prepositiorektiossa esiintyvä yksikön neutrin ablatiivi on Sasin teksteissä huomattavasti epäsäännöllisempi rinnastuen siten Löfstedtin ja Mørlandin havainnoimiin tapauksiin. Vain *Itinerarium Egeriae* ja merovingidokumentit vuosilta 692–717 noudattavat täydellisesti klassista normia muiden jäädessä 90 ja 100 prosentin välimaille. *Formulae Andecavenses*

⁹³ Esiintyy myös yksi *em-*päätteinen tapaus 30, 55 *ab herem aliaenum*, joka on kenties maskuliinisoitunut (ks. luku 5.1.1.). Kohta 20, 123 *a caput porticus* on ehkä tulkittava miltei erisnimeksi (vrt. Roomassa Caeliuksen *Caput Africae*, joka esiintyy toisinaan antiikin teksteissä taipumattomana prepositioiden jälkeen), kuten Tjäder on tehnyt (Tjäder 1955, 464, komm. 31). Sopii kuitenkin kysyä, onko *caput*-paikannimien taipumattomuuden syy ensisijaisesti se, että ne ovat paikannimiä, vai se, että ne ovat 3. deklinaation neutreja.

⁹⁴ Suuresta osasta tapauksia on vastuussa varsin kangistunut asiakirjakielen fraasi *iure*.

⁹⁵ Sas 1937, 285, 287–290.

ja *Marculfi* tekevät tässäkin poikkeuksen 69 ja 81 prosentillaan.⁹⁶ Jos tapaus 20, 123 *a caput porticus* huomioidaan, Ravennan papyrusten 21 esiintymälle vastaava osuus olisi 95 %. Siten Ravennan papyruksiset asettuvat kärkisijoille klassisen normin noudattamisessa.⁹⁷

Yleinen trendi näyttää siis olevan, että 3. deklinaation yksiköllisten neutrien kohdalla akkusatiivimuoto säilyy kaikissa tekstikorpuksissa klassisena, kun taas akkusatiivimuodon tunkeutumisessa ablatiivin tilalle on enemmän variaatiota. Puuttumatta tässä yhteydessä prepositiorektioiden muutoksiin ablatiivimuodon korvautuminen akkusatiivimuodolla on varsin substandardi ilmiö, jota ilmeisesti vain muutenkin heikompi tasoiset tekstit ilmentävät.⁹⁸ Tiettyjen 3. deklinaation neutrimuotojen puute ei kuitenkaan mahdollista kattavaa ja tasapuolista analyysia Ravennan papyrusten osalta. Jos 3. deklinaation neutrimonikkoja olisi enemmän (kangistuneiden adjektiivi- ym. muotojen kuten *immobilia*, *omnia* lisäksi), voitaisiin nähdä, miten yksikön nominatiivi-akkusatiivissa yksimuotoisina pysyvät neutrit käyttäytyvät monikossa. Olisiko papyruksissa silloin enemmän *cocliaries*- ja *puteales*-tapauksia?

Tarkasteltu kehitys johtaa suoraan kohti rooman kielisiä. Klassisen nominatiivi-akkusatiivimuodon yllotteesta 3. deklinaation neutrien kohdalla kertovat rooman kielisiin periytyneet muodot, mm. italian *nome*, *legame*, *capo*, *pegno* ja muinaisranskan *tens*, *cors*, *nons*. Ne eivät ole kehittyneet eritavuisista uusmuodosteisista akkusatiivimuodoista **corpore(m)*, **pignore(m)*, **corde(m)* jne., kuten on asianlaita 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien tapauksessa, esim. it. *porzione* < *portione(m)*.⁹⁹ Sasin mukaan juuri 3. deklinaation neutri osoittaa, että akkusatiivi on ollut määräävässä asemassa rooman kielten nominatiivin syntymisessä.¹⁰⁰

⁹⁶ Sas 1937, 290–294, 301–302. *Formulae Andecavenses* sisältää mm. muodot *in Dei nomen*, *de unus* [sic!] *latus* ja *sub ingenuetate* (= *ingenuitatis*?) *nomen*; *Formulae Marculfi* mm. *in Dei nomen*, *cum...genus omnium*, *de caput suum*, *ab alio latus*. Erityisen merkillepantavia ovat attribuuttien *unus* ja *suum* muodot: *unus* lienee syntynyt kirjurin ajatellessa 3. deklinaation *us*-päätteisen neutrin vaativan myös attribuuttiin *us*-päätteen; *suum* viitanee siihen, että rektio on mielletty akkusatiiviseksi eikä ablatiiviseksi.

⁹⁷ Ravennan papyruksissa ei ole myöskään yhtään tapausta, jossa 3. deklinaation neutri olisi normalisoitunut päätteensä niin kuin esim. Oreibasios-käännöksissä, joissa esiintyy mm. *lactis*, *pollis* (= *pollen*), *glutis* (= *gluten*) (Mørland 1932, 74–75). Päätteen normalisoitumiseen liittyy usein myös sukumuutos.

⁹⁸ Tarkoitan niitä tekstejä, jotka osoittavat merkittävää klassisesta standardista poikkeamista kaikissa tai ainakin useimmissa seuraavissa luvuissa tarkasteltavissa kategorioissa.

⁹⁹ Löfstedt 1961, 234–235; Väänänen 1981, 103–104; Sas 1937, 285. Kristoffer Nyrop toteaa: ”Remarquons que tous les neutres de la 3e déclinaison ont dû être indéclinables en latin vulgaire; on ne trouve aucune trace d’accusatifs comme *cordem*, *nominem*, etc. qu’aurait demandés une déclinaison masculine.” (Nyrop 1903, 180.) Vrt. kuitenkin it. *miele*, *fiele*, jotka näyttävät pohjautuvan alun perin yksitavuisten sanojen uudismuodosteisiin kaksitavuisiin akkusatiivimuotoihin **mel(l)e(m)*, **fe(l)le(m)* (Rohlf s 1949, 24–25).

¹⁰⁰ Sas 1937, 285. Aiemmin jotkut tutkijat, mm. Graziadio Ascoli, Francesco d’Ovidio, Vielliard, Pauline Taylor ja Mario Pei, pitivät yleisroomanista nominatiivia joko ablatiivin perillisenä tai miltei kaikista sijoista sekoittuneena. Muinaisranskan kaksisijajärjestelmän *cas régime* on peräisin myöhäislatinan akkusatiivista, *cas sujet* nominatiivista (Sas 1937, 39–42; Vielliard 1927, 188; Väänänen 1981, 116; Nyrop 1903, 173).

Myöskään Mørlandin tutkimassa aineistossa ei esiinny yhtään *em*-päätteistä 3. deklinaation neutria. Sen sijaan esiintyy tapauksia kuten *mixtus albumen* 'sekoitettu valkuainen', *fel superinlitus* 'päälle sivelty sappineste', *semen tritus* 'jauhettu vilja'.¹⁰¹ Tapaukset osoittavat neutrimuodon stabiiliuden jopa maskuliinisen attribuutin yhteydessä, mutta asettavat samalla kyseenalaiseksi erillisestä kieliopillisesta "neutrissa" puhumisen. Nähdäkseni ainakin 3. deklinaation neutri oli muuttunut pelkäksi morfologiseksi erityisryhmäksi. Ilmeisesti sitä ei aina edes osattu yhdistää 2. deklinaation neutriin, joka oli alkanut määrittyä *um*-päätteensä kautta. Neutri pirstaloitui kangistuneiksi saarekkeiksi, joita tuskin voi enää edes suvuksi nimittää. Tilalle syntyi uusia morfologisia käytäntöjä, kuten jatkossa osoitan.

Klassisessa standardissa neutriseen adjektiivin kuulumattoman *m*-päätteen omalaatuinen käyttö 3. deklinaation yksiköllisten neutrien attribuuteissa jakaa tutkijoiden mielipiteitä. Vanhin tutkimus piti muotoja kuten 20, 59 *signum venerabile...feci*, 33, 5 *accepto omn]em praetium placitum et definitum* ja 45, 5 *presentem pr[eceptum* (obj.) joko kirjoitusvirheinä, käänteisinä grafioidena tai maskuliinisoituneina. Huomattakoon, että 2. deklinaation mukaan taipuvia attribuutteja ei tietenkään voida käyttää sukuindikaattoreina yksikön akkusatiivissa, joka puolestaan on semanttisista syistä neutrin ensisijainen sijamuoto. Väänänen esittää, että Pohjois-Afrikan vandaaliaikaisissa asiakirjoissa (*Tablettes Albertini*) lukee regressiivisen analogian sekä kenties yleisen formulan *tantum pretium* vaikutuksesta 20 kertaa *omnem pretium* muodon *omne pretium* sijasta.¹⁰² Bonnet'n mielestä attribuutin loppu-*m* on päinvastoin akkusatiivin tunnus.¹⁰³

Kyse lienee kuitenkin edelleen neutriksi mielletyn substantiivin omaleimaisuuden tunnistamisesta: *m*-päätteen koettiin kuuluvan niin vahvasti neutrikategoriaan, että päätte liitettiin myös neutrin adjektiivimääreeseen, joka klassisen standardin mukaan on päätteetön eli tässä tapauksessa *venerabile*, *omne*, *praesens*. Väänäsenkään tulkintaa ei kuitenkaan tarvitse poissulkea: adjektiivi ja partisiippi pyrkivät samalla analogian nimissä normalisoimaan paradigmaansa eli saamaan maskuliinien ja feminiinien akkusatiivin tunnuksena esiintyvän *m*-päätteen myös neutrimuodossaan. Neutriselitys näyttää kuitenkin olevan ensisijainen, kuten voidaan päätellä kohdista 30, 43 *de quo omnem praetium*

¹⁰¹ Mørland 1932, 66.

¹⁰² Väänänen 1965, 34. Päätteen tulkitsemisesta käänteiseksi grafiaksi ks. Jeanneret 1918, 81. Lienee mahdollista, että virheellisen fraasin *omnem pretium* vallitsevuus johtuu jo sinänsä omalaatuisen *omnis*-sanan (adjektiivi, pronomini, pronominaali?) poikkeavasta taivutuksesta, joka on voinut ruokkia analogisoitumiskehitystä.

¹⁰³ Bonnet 1890, 513, viite 1, 515.

percepto, 35, 31 *ex* [...10...] *em pretio* sekä 56, 3 *ex omni documentum*, joissa *m*-päätte (*um*-päätte) liittyy selvästi ablatiiviin.¹⁰⁴

Selviä todisteita ovat mielestäni myös Väänäsen pohjoisafrikkalaisten dokumenttien muodot *omnem ius transtuli; ius eorum omnem, quem abuerunt (= habuerunt)... transtulerunt*, joissa kysymys ei voi olla pääsanan päätteen mukaisesta attraktiosta.¹⁰⁵ Nämä poissulkevat esitetyn tulkintavaihtoehdon, jonka mukaan kyse olisi pelkästään 3. deklinaation adjektiivin (ja partisiipin) paradigman yksimuotoistumisesta. Lisäksi tulkintani puolesta puhuu selvemmin seuraavissa luvuissa käsittelemäni *um*-päätteen järjestelmällinen yleistymisen 2. deklinaatiossa. Neutrisen preesenspartisiipin klassista, muutenkin harvinaista yksikön akkusatiivia tai nominatiivia ei esiinny Ravennan papyruksissa kertaakaan, vastaavia adjektiivi- tai *omnis*-muotoja vain pari kertaa. Vertailuryhmän teksteistä lähinnä vain Gregorius Toursilainen näyttää tunteneen *ns*-päätteisen neutripartisiipin: *alimentum sufficiens exhibebat* (*Mart.* 2, 22).¹⁰⁶

Lahjoitus- ja myyntiasiakirjan kaavaan kuuluu kohta, jossa lahjoittaja vakuuttaa omistavansa kollektiivisena yksiköllisenä neutrina ilmaistun lahjoitettavan ja saaneensa sen haltuunsa laillisin keinoin, esimerkiksi perimällä: 31, 1, 1 *o*]p[*timo et inconcus*]so *iure possess[um es]t, ita usque nunc [in] h() d() die possedetur, optu[mu]m maximumque est. Venientem s[i]bi s(upra)s(criptus) venditor dixit ex iure et successionem...* ”[kuten se vanhastaan] on omistettu täydellä ja kiistämättömällä oikeudella, siten se omistetaan aina tähän päivään saakka, ja se on erinomaisessa kunnossa sekä täydessä laajuudessaan. Yllä mainittu myyjä on ilmoittanut sen tulleen hänen omistukseensa laillisesti perinnön kautta...” Tjäder arvelee, että asiakirjakaava on tarjonnut vain vaihtoehdot *venientem* ja *venientes*, joita on käytetty menneeseen aikaan viittaavan preesenspartisiipin pääsanan suvusta piittaamatta.¹⁰⁷ Papyruksen 8 perunkirjoituksen obliikvisijassa laaditun irtaimistoluettelon (8, 2, 4–14) hintailmauksissa monikollinen *valentes* esiintyy 6 kertaa, yksikkömuodot *valente* 32 kertaa ja *pensante* 3 kertaa. Sekä monikot että yksiköt liittyvät tasapuolisesti kaikkiin sukuihin: 8, 2, 6 *stragula polimita duo valentes solido uno*

¹⁰⁴ Kohdat osoittavat lujaa luottamusta *m*-päätteeseen jopa ablatiiviprepositiorektiossa heijastaen siten neutrin statusta kirjoitetun kielen kuriositeettina. Ilmiö on Ravennan papyruksissa kuitenkin harvinaisempi kuin muissa tutkituissa myöhäisissä teksteissä. Ravennan papyruksissa prepositiorektioita näyttää osatun ylipäättään noudattaa melko hyvin (ks. luku 5.1.4.), joten luetellut näyttävät olevan erityistapauksia. Useimmat papyrusten poikkeamat klassisista prepositiorektioista ovatkin selitettävissä jollain ulkoisella häiriötekijällä (kuten tässä vahvapäätteisen neutrin tunkeutumisella maskuliinin alueelle).

¹⁰⁵ Väänänen 1965, 34. *Quem*-relatiivipronominista ks. luku 5.3.

¹⁰⁶ Bonnet 1890, 514, viite 5. Ravennan papyruksissa esiintyvät kyllä kertaalleen fraasit 7, 47 *ad praesens* ja 21, 11 *praesenti praesens*, joissa partisiippi *praesens* on kuitenkin mitä ilmeisimmin täysin kangistunut.

¹⁰⁷ Tjäder 1982, 12, 261, komm. 2. Asiakirjakaavojen 1 ja 2b momentti 4. Alun perin verbi oli *obvenire*. Identtinen tapaus on 20, 19–22 *possessum est...et a me traditur...possedendum. Venientem mihi ex dest(inatione)...*

tremisse uno ”kaksi yhden soliduksen ja yhden tremissiksen arvoista moniväristä mattoa”, 8, 2, 9 *orcas olearias duas valentes siliqua una semis argenteas* ”kaksi puolentoista hopeasiliquan arvoista öljysäiliötä”, 8, 2, 12 *orciolo testeo valente nummos octuginta* ”80 nummuksen arvoinen saviastia”, 8, 2, 9 *armario uno valente siliquas aureas quattuor* ”yksi neljän kultasiliquan arvoinen kaappi”, 8, 2, 8 *falce missuria valente siliqua aurea una* ”yhden kultasiliquan arvoinen sirppi”. Bonnet puolestaan mainitsee Venantius Fortunatukselta (k. n. 609) kohdan *lumen super se venientem (virt. Hil. 7)*.

Papyruksen 8 muodot *valente* ja *pensante* näyttävät yksinkertaisesti pudottaneen pois puhuttaessa ääntymättömän *m*-päätteensä. Erittäin substandardin irtaimistoluettelon substantiiveissa esiintyykin akkusatiivin loppu-*m* vain kolme kertaa, kun se puolestaan puuttuu yli sata kertaa. Onkin kysytty, tuleeko neutrin yhteydessä esiintyviä *m*-päätteitä pitää hyperkorrekteina pikemmin foneettisista kuin morfosyntaktisista syistä. Joskus näin epäilemättä on, mutta *m*-päätteisiä attribuutteja esiintyy kuitenkin yleisesti ottaen niin paljon enemmän kuin päätteettömiä, että kyse näyttää olevan juuri nominatiivituksen muutoksesta. Bonnet ei alkuunkaan hyväksy, ainakaan Gregorius Toursilaisen tapauksessa, että neutristen attribuuttien loppu-*m* olisi pelkkä *m falso adiecta*.¹⁰⁸

Bonnet'n mielestä Gregorius on pyrkinyt antamaan 3. deklinaation neutreille analogisesti 2. deklinaation maskuliinin mukaan *m*-päätteisen akkusatiivitunnuksen. Tätä hän tukee sillä, että Gregoriuksen 3. deklinaation akkusatiivisista neutriattribuuteista 37 on *m*-päätteisiä tasatavuisia adjektiiveja, adjektiivisia pronomineja tai vastaavia (mm. *caelestem regnum, per omnem tempus, apud Tulbiacensim oppidum*) ja 7 eritavuisia adjektiiveja tai preesenspartisiippeja (mm. *praesentem auxilium, rigentem pavementum, vasculum praecipitem*), kun taas nominatiivissa *m*-tapauksia on ainoastaan yksi, *exanimem corpus*. Tämän epätasaisen jakauman vuoksi Bonnet uskoo, että ilmiö liittyy akkusatiiviin. Hän ei kuitenkaan ilmoita, kuinka monta korrektia tapausta on löytänyt kustakin kategoriasta, eikä näytä huomioivan, että neutri esiintyy luonnostaan paljon useammin objektina kuin subjektina.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Bonnet 1890, 513, 515. Bonnet mm. kysyy ironisesti, miksi loppu-*m*:ää ei olisi yhtä lailla lisätty infinitiiveihin tai adverbisiin, miksi mikään muu käänteinen grafia ei ole yhtä yleinen ja miksi *m adiecta* on Gregoriuksella adjektiiveissa 13 kertaa yleisempi kuin *m omissa*. Kysymykset osoittavat, että ilmiölle täytyy olla morfosyntaktinen selitys Gregoriuksen latinassa.

¹⁰⁹ Bonnet 1890, 514–515. Näin on myös Ravennan papyruksissa, joissa kuitenkin asiakirjakielelle tyypilliset substantiivit kuten *testamentum, praeceptum, signum* esiintyvät varsin usein myös subjekteina. Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä esiintyy neutrin yksikössä yhteensä 58 nominatiivia ja 72 akkusatiiviohjetta. Monikossa vastaavat luvut ovat 25 ja 42. Jos prepositiorektioissa olevat neutrit huomioidaan (kuten Bonnet tekee), akkusatiivin osuus kasvaa luonnollisesti entisestään.

On siis kiistatonta, että adjektiivin taiputuksessa oli tapahtumassa paradigmaa analogisoiva morfologinen muutos, mutta etenkin seuraavissa luvuissa käsiteltävän 2. deklinaation *um*-päätteen yleistymisen perusteella näyttää mielestäni yhtä kiistattomalta, että muutoksen selvänä osasyynä ja helpottajana oli juuri (*u*)*m*-päätteen mieltäminen neutrilte tunnusmerkilliseksi. Mørland arvelee kehityksen edenneen siten, että 2. deklinaation neutrisubstantiivien maskuliinisoituminen puhutussa kielessä on eliminoinut vähitellen 1. ja 2. deklinaation adjektiivin erillisen neutrimuodon. Tämä puolestaan ei ole voinut olla vaikuttamatta analogisesti 3. deklinaation adjektiiviin, joka sekkin on lopulta säilyttänyt ainoastaan maskuliini–femiini-muotonsa.¹¹⁰ Teoria saa tukea Mørlandin Oreibasios-aineistosta (mm. *mixtus albumen* jne.) mutta ei niinkään Ravennan papyruksista, joissa neutrisubstantiivien nominatiivien *us*-päätte ilmenee harvoin eikä pääsanana ja 2. deklinaation mukaan taipuvan attribuutin suhde ole mitenkään yksiselitteinen. Toisaalta Mørlandin järkeenkäypä selitys saattaa hyvinkin kuvata todellista taustakehitystä, jota vain ei ole mahdollista havaita Ravennan papyrusten virkakielisestä pintarakenteesta. Palaan aiheeseen neutrin monikon yhteydessä luvussa 5.2.2.

Kolmannen deklinaation *signum venerabilem* -tyyppisten esiintymien *m*-päätteisiä neutriin liittyviä attributteja ei siis tule pitää todisteina pääsanana maskuliinisoitumisesta.¹¹¹ Sas kelpuuttaa *m*-päätteisen 3. deklinaation adjektiivin tai partisiipin osoitukseksi sukumuutoksesta vain, mikäli sukumuutokselle löytyy lisäksi jotain muuta evidenssiä.¹¹² Itse kallistun tässä suhteessa ilman muuta Sasin varauksellisen asenteen kannalle. Tällaisen lisäevidenssin perusteella oikeutettu tapaus olisi ehkä 6, 44 *testamentum vitalem... factum...reseratus est*.¹¹³ Toisaalta esiintyy tapauksia, joissa määre osoittaa substantiivin edelleen mielletyn neutriksi. Kohdassa 2, 30 *omnem patrimonium [quo]d* relatiivipronomini voisi periaatteessa paljastaa, että kirjoittajan mielessä pääsanana on ollut neutri. Tällaisiin tapauksiin on kuitenkin aina suhtauduttava varauksella relatiivipronominien oman pelkistymiskehityksen vuoksi (ks. luku 5.3.). Vastaavasti Fortunatuksen säe *an regis magni gemmantem et nobile signum* (*carm.* 2, 4, 31) viittaa siihen, että runoilija kyllä

¹¹⁰ Mørland 1932, 68.

¹¹¹ Bonnet esittelee erikseen myös liudan tapauksia, joissa näennäisesti maskuliininen komparatiivimuoto liittyy neutriseen pääsanaan (mm. *tenturium brevior, maiorem tormentum, ad priorem monasterium*). Luettelossa esiintyy sen verran usein nominatiivi, ettei Bonnet käytä näitä muotoja tukemaan tulkintaansa *m*-päätteen akkusatiivista (*sic!*) vaan arvelee Gregoriuksen tunteneen ainoastaan fraseologisoituneimmat *us*-päätteiset neutrikomparatiivit kuten *melius, peius, amplius*, mikä tuntuukin luontevalta selitykseltä (Bonnet 1890, 516).

¹¹² Sas 1937, 337.

¹¹³ Sanojen *testamentum vitalem* ja predikaatin *reseratus est* välillä on iso liuta määreitä, joiden vuoksi kirjuri on ilmeisesti unohtanut aloittaneensa lauseen aktiivissa ja siksi akkusatiivissa. Asettaessaan lopulta predikaatin passiiviin hän ei muuta sijamuotoa, mutta muistaa pääsanana olevan maskuliini (*testamentus*) (Tjäder 1955, 423, komm. 17).

tiedosti sanan *signum* neutrisuuden.¹¹⁴ Kyse ei siis ole itse neutrin katoamisesta vaan siitä, että ne ilmeisen koulutetut henkilöt, jotka neutrin vielä tiedostivat, joko eivät toisinaan enää osanneet tai jostain syystä halunneet käyttää sitä klassisesti. Päätteen vaihtoehtoisuudesta kertonee niin ikään Fortunatuksen säe *maritalem repetit...sepulchrum* (*carm.* 8, 3, 377), jossa *m*-päätte on lisätty tietoisesti runomitan vaatimuksesta.¹¹⁵ Oppinut kirjoittaja saattoi siis ottaa vapauksia, niin kuin Hieronymus ilmaisee työni alkusitaatiksi lainaamissani lauseissa.

Kuten 3. deklinaation *m*-päätteinen neutri osoittaa, adjektiivien ja partisiippien paradigmojen analogisoituminen kertoo paitsi yleisen nominitaivutusjärjestelmän kehityksestä, myös neutrikategorian käsittämisen tapahtuneesta muutoksesta. Toisaalta neutrin osittain maskuliinin kanssa yhtenevä morfologia, toisaalta neutrin ja maskuliinin eroavaisuus juuri käytetyimmissä sijamuodoissa tekivät koko suvusta kummajaisen, joka oli jälkiviisaasti katsoen jo alun perin tuhoon tuomittu. Neutri pysyi elossa niin kauan, kuin kielen käyttäjät erottivat kunkin neutrisukuisen substantiivin alitajuisesti maskuliinista, jonka kanssa sillä oli etenkin yksikössä kiusallisen paljon yhteistä. Kun kielen käyttäjät eivät enää kunnolla tunnistanee kaikkia neutreja, myös neutrin taivutusjärjestelmä alkoi muuttua. Kuten todettu, muutos ilmenee jo arkaaisessa latinassa yksittäisistä sanoista kuten *collus* : *collum* (ks. luku 3.1.). Koska *m*-päätte ilmentää paitsi akkusatiivia, myös neutrisuutta, adjektiivin taivutusparadigman normalisoituminen ja neutrin taantuminen näyttävät muodostaneen toisiaan ruokkivan kierteen. Yhteenkietoutuneisuuden vuoksi ilmiöiden tarkka erottelu on mahdotonta. Onkin vaikea kysymys, kuinka kauan neutri säilytti klassisen latinan normiin pohjautuvan statuksensa koulutettujen kirjoittajien kielessä. Kuten muissakin käsittelemissäni myöhäislatinalaisissa tekstikorpuksissa, myös Ravennan papyruksissa näin näyttää vielä olevan.

5.1.3. Toisen deklinaation neutri ja *um*-päätte

Mikä pätee 3. deklinaation *m*-päätteelle, näyttää pätevän myös 2. deklinaation *um*-päätteelle. Löfstedt on vertaillut edellisen kaltaisten 3. deklinaation tapausten innoittamana *um*-päätteen frekvenssejä Rotharin ediktin akkusatiiviobjekteissa sekä adverbialisissa ablatiiveissa ja todennut selvän taipumuksen päätteen liikakäyttöön. Sama pätee Sasin tutkimiin teksteihin.¹¹⁶ Ilmiö, jota ei olisi voitu mitata ilman frekvenssianalyysiä, on havaittavissa systemaattisena myös Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä. Päätte *-um*

¹¹⁴ Bonnet 1890, 515, viite 5. Runo on Fortunatuksen kuviorunoja, joten lukutapa on varma.

¹¹⁵ Bonnet 1890, 513, viite 2.

¹¹⁶ Löfstedt 1961, 228–229; Sas 1937, 148–149, 161.

esiintyy maskuliineilla yksikön akkusatiiviobjektissa 11 kertaa eli 39 prosentissa tapauksista ja *-o* 17 kertaa. Neutreilla esiintyy vastaavassa funktiossa *-um* 63 kertaa eli 93 prosentissa tapauksista ja *-o* 5 kertaa. Vaikka tapausten kokonaismäärä on verrattain pieni, ero maskuliinin ja neutrin välillä on selvä: neutri säilyttää objektina *um*-päätteen huomattavasti maskuliinia useammin.

Havainto on yhtenevä paitsi Löfstedtin, myös muiden tutkijoiden toisista korpuksista tekemien havaintojen kanssa. Rotharin ediktin *Sangallensis*-käsikirjoituksessa maskuliiniobjekteista on *um*-päätteisiä 82 % ja neutriobjekteista jopa 96 %. Tätä kauniimpiin tuloksiin pääsevät vain Sasin käsittelemät varhaiset tai selvästi kirjalliset tekstit kuten *Itinerarium Egeriae* (98 % ja 100 %), Gregorius Toursilainen (99 % ja 99 %) ja *Liber Historiae Francorum* (89 % ja 89 %) sekä maskuliinin osalta karolingisen kielireformin aikaiset asiakirjat vuosilta 770–800 (79 % ja 41 %).¹¹⁷ Taulukossa 5 on lueteltu eräiden tekstityypiltään Ravennan papyrusten kanssa vertailukelpoisempien korpusten vastaavat prosentiosuudet.

Taulukko 5. Päätteen *-um* osuus 2. deklinaation maskuliinien ja neutrien akkusatiiviobjekteissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	päätteen <i>-um</i> osuus (%)	
		maskuliiniobj.	neutriobj.
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	74	76
Ravennan papyrukset	433–n. 750	39	93
Merovingidokumentit I	625–692	68	62
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko	82	96
Merovingidokumentit II	692–717	17	49
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	51	88
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	29	51

(Rotharin ediktin tiedot Löfstedt 1961, 226. Muiden tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 147–148.)

Ravennan papyruksissa suurin osa maskuliinien *o*-tapauksista on peräisin papyruksen 8 irtaimistoluettelosta. Tosin vaikka papyrus 8 jätettäisiin huomioimatta, maskuliinien *um*-prosenttiluku (tuolloin 79 %) jäisi silti pienemmäksi kuin neutrien mutta asettaisi korpuksen paremmin muiden korkeatasoisten tekstien rinnalle. Taulukosta 5 huomataan, että ilman Ravennan papyrusten 39 prosentin notkahdusta sekä Marculfuksen hämmästyttävää piikkiä maskuliiniobjektien trendi on laskeva. Sama pätee vähemmän selvästi neutriobjektiin. Tämä on vain luonnollista, sillä *o*-päätteen yleistyessä vääjäämättömästi yleistyminen tapahtui tietenkin nopeammin maskuliineissa kuin

¹¹⁷ Löfstedt 1961, 226; Sas 1937, 147–148.

neutreissa. Aikavälille 625–692 ajoitetut merovingidokumentit ovat karolingiasiakirjojen ohella ainoa vertailuteksti, jossa *-um* on yleisempi maskuliini- kuin neutriobjekteissa. Myöhäisten (770–800) karolingidokumenttien neutrien *um*-prosenttiluku 41 ennakoinee lähinnä *o*-päätteen lopullista voittoa.¹¹⁸ Voidaan siis ajatella, että ilman papyrusta 8 Ravennan papyruksia loksahaisivat paikalleen muiden tekstikorpusten joukkoon.

Papyruksen 8 perunkirjoituksen irtaimistoluettelo osoittaa, kuinka merkittävästi kirjurin improvisoima ja niin ollen ilman formuloiden tukea laadittu teksti saattaa erota normaalista asiakirjatekstistä. Näyttää siltä, että *um*-päätteen yleistymisen koskee myös allekirjoituksia, joskaan niistä ei voi odottaa yhtä runsasta aineistoa niiden sataprosenttisen kaavamaisuuden takia. Ravennan papyrusten allekirjoituksissa ei esiinny yhtään yksiköllistä 2. deklinaation maskuliiniobjektia, mutta neutreilla *-um* tavataan 51 kertaa eli 86 prosentissa tapauksista, *-o* 8 kertaa. Päätteen *-o* osuus on siis allekirjoituksissa jonkin verran suurempi kuin asiakirjateksteissä, mikä johtuu epäilemättä allekirjoittajien matalammasta kirjallisesta kompetenssista.

Sama tendenssi on havaittavissa myös yksikön ablatiiveissa, joiden päätteenä *-um* esiintyy maskuliineilla 1 kerran sekä *-o* 48 kertaa. Neutreilla puolestaan *-um* tavataan 4 ja *-o* 36 kertaa, joten päätteen *-um* osuudet ovat vastaavassa järjestyksessä 2 % ja 10 %.¹¹⁹ Allekirjoituksissa ei ole yhtään yksiköllistä maskuliiniablatiivista, mutta neutreilla *-um* esiintyy 2 kertaa eli 13 prosentissa tapauksista, *-o* 13 kertaa.¹²⁰ Tällä kertaa *o*-päätteen osuus on siis allekirjoituksissa käytännössä sama kuin asiakirjateksteissä. Joka tapauksessa ablatiiveissakin näyttää vallitsevan edellisen kaltainen ero maskuliinin ja neutrin välillä: neutrille tunnusomaiseksi mielletty *um*-pääte tunkeutuu ablatiiviin useammin neutriin kuin maskuliiniin, vaikkei ilmiö ehkä olekaan yhtä silmiinpistävä kuin akkusatiiviobjektin yhteydessä, jossa neutrin *um*-päätteen säilyminen on ymmärrettävästi luontevampaa.

Valitettavasti Löfstedtiltä ei ole käytettävissä adverbiaalisten ablatiivien frekvenssejä. Sas puolestaan laskee koontitaulukossaan yhteen sekä adverbiaaliset että prepositiorektioissa olevat ablatiivit, mikä on tietenkin prepositiorektioiden oman problematiikan vuoksi mieletonnä. Koska Sas ei myöskään ole ilmoittanut kaikkien käsittelemiensä korpusten yhteydessä selvästi, missä tapauksissa on kyse adverbiaalisista ja missä puolestaan

¹¹⁸ Sas 1937, 149. Löfstedtin mielestä näillä poikkeustapauksilla ei ole merkitystä kokonaisuuden kannalta (Löfstedt 1961, 229, viite 1).

¹¹⁹ Sasin tavoin olen laskenut mukaan absoluuttiset ablatiivit (6 maskuliinista, 5 neutrista), jotka ovat kaikki korrektisti *o*-päätteisiä.

¹²⁰ Lisäksi allekirjoituksissa esiintyy 2. deklinaation substantiivin ablatiivissa kerran pääte *-u*.

prepositiorektioissa olevista ablatiiveista, en voi itsekään määritellä puuttuvia prosentiosuuksia. Näin ollen on tyydyttävä vertailemaan Sasin yhteenlaskemia osuuksia.

Tietoisena menettelyn riskeistä lasken taulukossa 6 yhteen Ravennan papyrusten kaikki 2. deklinaation ablatiivit, jotta edes tällä kyseenalaisella tasolla voitaisiin suorittaa vertailua. Asiakirjateksteissä adverbiaalisia ja prepositiorektioissa olevia maskuliinisia ablatiiveja esiintyy yhteensä 83, joista *um*-päätteisiä 5 eli 6 %. Vastaavanlaisia neutriablatiiveja on 129, joista *um*-päätteisiä 10 eli 8 %. Näiden lukujen valossa maskuliinin ja neutrin välillä ei enää ilmenisikään eroa, joka havaitaan pelkkiä adverbiaalisia ablatiiveja tarkastelemalla. Tämä johtuu Ravennan papyrusten prepositiorektioiden poikkeuksellisuudesta, jota käsitellään lähemmin seuraavassa luvussa, ja osoittaa, kuinka harhaanjohtavia tuloksia kahden toisistaan eroavan ilmiöryhmän yhdistämisestä voi seurata. Seuraavia adverbiaaliset ja prepositiorektioissa olevat ablatiivit sekoittavia prosenttilukuja ei tule pitää kuin ehdollisesti todistusvoimaisina, sillä kahden erilaisen kieliopillisen kategorian käsitteleminen yhdessä ei mahdollista taustalla vaikuttavien moninaisten tekijöiden erittelyä tarvittavalla tarkkuudella.

Taulukko 6. Päänteen *-um* osuus 2. deklinaation maskuliinien (m.) ja neutrien (n.) adverbiaalisissa sekä prepositiorektioissa olevissa ablatiiveissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	päänteen <i>-um</i> osuus (%)		
		m. abl.	n. abl.	m.+n. abl.
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	15	8	11
Ravennan papyrukset	433–n. 750	6	8	7
Merovingidokumentit I	625–692	5	31	12
Merovingidokumentit II	692–717	4	18	9
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	1	24	9
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	4	25	11

(Korpusten tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 160–161, 508, taulukko 10.)

Sikäli kuin taulukon lukuja vertailemalla tehtyjä päätelmiä uskalletaan käyttää tukemaan argumentaatiota, huomataan, että varhainen *Lex Salica* poikkeaa yllättävästi linjasta 15 prosentillaan sekä maskuliini- ja neutrilukujensa käänteisellä suuruusjärjestyksellä. Tietenkin myös Ravennan papyrukset näyttävät muodostavan prepositiorektioidensa vuoksi poikkeustapauksen. On merkillepantavaa, että kirjallisissa teksteissä neutrin *um*-osuus on samaa luokkaa kuin ei-kirjallisissa, vaikka ensin mainittujen maskuliineissa *um*-pääntettä esiintyy äärimmäisen harvoin. Todettakoon esimerkiksi maskuliinin ja neutrin *um*-osuudet seuraavissa teksteissä: *Itinerarium Egeriae* 0 % ja 13 %, *Liber Historiae*

Francorum 1 % ja 21 %, vuosien 770–800 karolingidokumentit 1 % ja 11 %.¹²¹ Tässä näyttää olevan jälleen yksi osoitus neutrin *um*-pysyvyydestä.

Sas toteaa kirjurien osanneen käyttää korrektaa *o*-päätettä hyvin johdonmukaisesti maskuliinisissa ablatiiveissa. Hän tosin tulkitsee neutrin *um*-päätteen suurempien frekvenssien johtuvan joko edelleen [*um*]- tai [*ō*]-muodossa ääntyneestä erillisestä neutripäätteestä, jollaista ei maskuliinin akkusatiivilla ollut.¹²² Mielestäni on kuitenkin outoa Sasin tavoin olettaa klassisesti identtisten maskuliinin ja neutrin *um*-päätteiden eriytyneen, kun päinvastoin kaikki merkit viittaavat maskuliinin ja neutrin yhä lopullisempaan yhteensulautumiseen.¹²³ Päätteen *-um* taajempaa esiintymistä neutreissa ei voi selittää muilla kuin jo aiemmin käsitellyillä kielipsykologisilla tekijöillä.

Löfstedt kyseenalaistaa ablatiivin olemassaolon elävänä sijamuotona omassa 600-luvun materiaalissaan. Hän katsoo kirjoittajien olleen kykenemättömiä ymmärtämään esimerkiksi akkusatiivin ja ablatiivin funktionaalista eroa, vaikka niitä klassiseen perinteeseen nojautuen käyttivätkin.¹²⁴ Suurelta osin 600-lukua varhaisemmat Ravennan papyrukset ovat hyvin konservatiivista kieltä, jonka formuloihin erilaiset ablatiivit kuuluvat olennaisesti, joten ablatiivimuotoja kyllä esiintyy runsaasti. Ablatiivilla ilmaistavia instrumentaalisia tai kausaalisia rakenteita kuten 14–15, 3, 4 *manibus propriis* tai 16, 10 *nullius cogentis consilio vel admonentis impulso* on toisinaan vahvistettu prepositioilla kuten 24, 2 *in pergulis exornatus* tai ne ovat kangistuneet miltei partikkeleiksi tai adverbeiksi kuten *numero* ja *iure*.

Nähdäkseni ainakin suurimmassa osassa Ravennan papyruksista ablatiivivia osataan käyttää melko luontevasti, vaikka kyse olisikin keinotekoisesta, harjoituksen tuottamasta osaamisesta. Se että *um*-päätteen käytöstä 2. deklinaation adverbialisessa ablatiivissa (maskuliini ja neutri) on yhteensä vain 5 osoitusta (6 % kaikista), kertonee, kuinka hyvin kirjurit ovat kaikesta huolimatta kyenneet suojelemaan sijamuodon alkuperäistä asua.¹²⁵ Akkusatiiviobjektin tapauksessa suojeluyritykset eivät onnistuneet yhtä hyvin. Kuten sanottu, muista tekstikorpuksista ei ole saatavissa erikseen ablatiiviprepositiorektioiden

¹²¹ Sas 1937, 160–161.

¹²² Sas 1937, 161.

¹²³ Löfstedt 1961, 230; vrt. Carlton 1973, 80, viite 143.

¹²⁴ Löfstedt 1961, 240; vrt. Vielliardin päinvastainen näkemys merovingilatinan ablatiivista Vielliard 1927, 188.

¹²⁵ Ensimmäisen deklinaation adverbialiset yksikön feminiiniablatiivit ovat kaikki klassisia sekä yksikössä että monikossa; 3. deklinaation maskuliini-, neutri- ja feminiiniablatiivien osuudet ovat vastaavassa järjestyksessä 97 %, 98 % ja 87 % (monikossa 100 %, 100 % ja 100 %); 4. deklinaatiossa maskuliiniablatiiveista on korrekkeja 80 % (monikossa 100 %). Erityisesti monikkomuotojen täydellinen klassisuus osoittaa ablatiivivia osatun vielä käyttää.

tietoja, mutta kunkin korpuksen yhteen laskettujen maskuliini- ja neutriablatiivien *um*-prosenttiosuudet ovat samaa luokkaa (ks. taulukon 6 viimeinen sarake). Muutoin vaikuttaa siltä, että kirjurit ovat ylipäättään onnistuneet pitäytymään prepositioita käyttäessään melko hyvin klassisessa standardissa.¹²⁶

Edellä Ravennan papyruksia on vertailtu kokonaisuutena toisiin myöhäisiin tekstikorpuksiin. Koska Ravennan papyrusten asiakirjat ovat syntyneet pitkän, miltei 300-vuotisen ajanjakson aikana, myös kysymys korpuksen sisäisestä diakronisesta muutoksesta on väistämätön. Kuten olen luvussa 4.1. perustellut, Ravennan papyrusten kronologinen käsittely on monista tekijöistä johtuen vaikeaa, usein jopa mahdotonta. Tulokset jäävät varsin epäluotettaviksi ja epädeskriptiivisiksi. Siksi tyydyn normaalisti neutriteemaa käsitellessäni tarkastelemaan papyruksia ilman diakronista aspektia. Tarvittaessa otan kuitenkin näkökulman mukaan kunkin käsitellyn kokonaisuuden jälkeen. Myöskään seuraavassa esitettäviin laskelmiin ei voida suhtautua kovin suurella luottamuksella; niitä tulee pitää ennen kaikkea suuntaa-antavina. Taulukot 7 ja 8 osoittavat edellä käsiteltyjen Ravennan papyrusten akkusatiiviobjektien ja adverbiaalisten ablatiivien absoluuttiset määrät neljässä ikäryhmässä, jotka olen muodostanut luvussa 4.1. selittämälläni tavalla. Koska operoitavat lukumäärät ovat pieniä, päätteen *-um* prosenttiosuudet on satunnaisvaihtelun minimoimiseksi ilmoitettu vain kahtena kahdesta vanhimmasta ja kahdesta nuorimmasta ryhmästä yhteen laskettuna ikäryhmänä (ryhmä 1 + ryhmä 2 sekä ryhmä 3 + ryhmä 4).

Taulukko 7. Toisen deklinaation maskuliinien ja neutrien akkusatiiviobjektien päätteiden *-um* ja *-o* määrät neljässä ja päätteen *-um* prosenttiosuudet kahdessa yhdistetyssä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä.

ryhmä	summittainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyrukset	maskuliini			neutri		
			-o	-um	um-%	-o	-um	um-%
1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	1	5	86	0	10	100
2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	0	1		0	11	
3	noin 500-luvun kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	15	1	24	3	39	89
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	1	4		2	3	
kaikki papyrukset yhteensä			17	11	39	5	63	93

¹²⁶ Ravennan papyrusten prepositiorektioiden osalta ks. taulukko 8 sekä liite 3 ”Ravennan papyrusten asiakirjatekstien prepositiorektiot”.

Välittömästi huomataan, että niin maskuliinin kuin neutriinkin *um*-päätteen osuus on vanhemmassa ikäryhmässä suurempi (maskuliinilla 86 %, neutrilla 100 %) kuin nuoremmissa (maskuliinilla 24 %, neutrilla 89 %). Laskelman mukaan epäkorrekti *o*-päätteisiin lisääntyvät akkusatiiviobjektissa siirryttäessä ajassa eteenpäin, mikä on täysin loogista ja muun tutkimuksen ennustamaa: kun kerran päätteiden *-um* ja *-o* välillä ei ollut äänteellistä eroa, koulutustason laskiessa päätteiden *-o* vähitellen syrjäytti yksinomaan ortografisesti ylläpidetyn päätteen *-um*. Myös edellä todettu *um*-päätteen lujempi pitäytyminen neutriin on selvästi havaittavissa. On kuitenkin muistettava papyruksen 8 irtaimistoluettelon vaikutus nuoremman ryhmän maskuliinin tavattoman alhaiseen *um*-prosenttilukuun 24.

Taulukko 8. Toisen deklinaation maskuliinien ja neutrien adverbiaalisten ablatiivien päätteiden *-um* ja *-o* määrät neljässä ja päätteen *-um* prosenttiosuudet kahdessa yhdistetyssä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä.

ryhmä	summittainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyrukset	maskuliini			neutri		
			-o	-um	um-%	-o	-um	um-%
1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	5	0	0	11	2	14
2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	8	0		8	1	
3	noin 500-luvun kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	10	1	3	12	1	6
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	25	0		5	0	
kaikki papyrukset yhteensä			48	1	2	36	4	10

Adverbiaalisen ablatiivin kehitys ilmenee taulukosta 8: *um*-päätteiden osuus vähenee neutriablatiivissa 14:stä 6 prosenttiin mutta pysyy maskuliiniablatiivissa miltei samana eli lisääntyy 0:sta 3 prosenttiin. Ablatiivin yhteydessä on otettava huomioon, että kehitykseen vaikuttavat tekijät ovat vastakkaisia: kauttaaltaan yleistynyt *o*-päätteiden käyttö on ablatiivin korrekti sijapäätteiden käyttö. Siksi onkin ymmärrettävää, että neutriablatiivien *um*-päätteiden osuus pienenee ja maskuliiniablatiivien osuus pysyy lähellä nollaa. Se että maskuliiniablatiiveissa *um*-määrä kuitenkin kasvaa nolasta yhteen tapaukseen, johtuu vain otoksen pienen koon mahdollistamasta suuresta satunnaisvaihtelusta.¹²⁷ Olisi kiinnostavaa tietää, väheneekö *um*-

¹²⁷ Osuuden kasvaminen perustuu ainoastaan yhteen tapaukseen, joka on 4–5 B, 5, 8–9 *quod si iure civili vel praetorio aut cuiuslibet novellae legis interventum forsitan valere niquiverit*. Lauseen ajateltu subjekti on *testamentum*. On mahdollista, että kirjuri ei ole ymmärtänyt formulaa vaan on ajatellut muodon *interventum* verbin *valere* objektiksi.

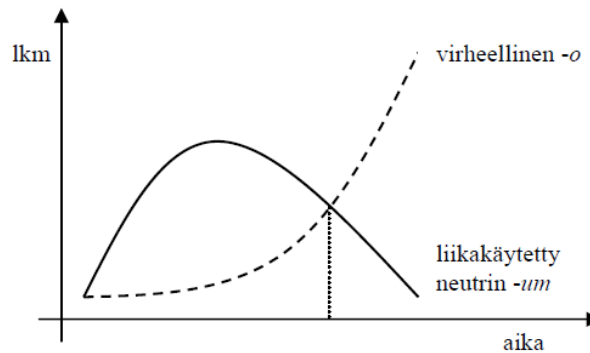
päätteen osuus muissa myöhäisissä tekstimateriaaleissa teorian mukaisesti yhtä lailla maskuliinissa kuin neutrissakin.

Näin monien lisämuuttujien takia tilastossa *um*- ja *o*-lukuina sekä -osuuksina ilmevä kielellinen todellisuus on niin vaikeaselkoinen, että sen analysointi ei mitenkään voi onnistua näin pienillä absoluuttisilla määrillä, tuskin isomillakaan. En kuitenkaan voi estää mielessäni syntymästä

eräänlaista diakronista hahmotelmaa *um*- ja *o*-päätteiden frekvenssien kehityksestä. Oheisessa kuviossa pyrin havainnollistamaan olettamaani päätteiden kehityshistoriaa kahdella käyrällä. Heuristisesti piirretyt käyrät kuvaavat epäkorrektien päätteiden yleisyyttä avoimessa systeemissä, ei erikseen akkusatiiviobjektina, ablatiivina tai prepositiorektioissa, vaan kaikissa tapauksissa yhteensä. Uskon, että klassisen deklinaation alati de- ja rekonstruoituessa myöhäislatinassa ja kielipillisen koulutuksen taantuessa kirjoittajat alkoivat viljellä Löffstedtin esittämällä tavalla neutrisuutta kuvaavaa ”virheellistä” *um*-päätettä mutta samalla myös käyttää foneettisesti identtiseksi muuttunutta *o*-päätettä klassisen normin vastaisissa yhteyksissä. Olettamukseni onkin, että tietyssä vaiheessa deklinaatio oli raunioitunut siinä määrin, että substandardi *o*-päätteen käyttö voitti virheellisen mutta joka tapauksessa kirjalliseen kieleen kuuluvan *um*-päätteen liikakäytön. Tätä ilmaisee kuvaajassa käyrien leikkauskohta.

Hypoteesini mukaan *um*-päätteen liikakäyttö olisi siis ollut ainoastaan siirtymäkauden ilmiö: jossain vaiheessa hyperkorrekti *-um* saavutti sen lakipisteen, jossa päätteen liikakäyttö ei enää kasvanut vaan kääntyi laskuun. Vastaavasti kuvion *o*-käyrä jatkaakin matkaansa suoraan kohti romaanisia kieliä. Kun otetaan huomioon, että maskuliiniablatiivin *um*-päätteisyys pysyy käytännöllisesti katsoen nollassa, voitaneen sanoa, että Ravennan papyruksat ovat joko ohittaneet mainitun lakipisteen tai lakipiste sijoittuu korpuksen ajallisesti ensimmäiseen puoliskoon (ryhmä 1 + ryhmä 2).¹²⁸ Kahdella tarkasteluvälillä ei voida päätellä mitään muuta, eikä jaottelu useampaan tarkasteluväliin tule kysymykseen näin suppeassa aineistossa. Hypoteesi vaatii luonnollisesti testausta,

Hahmotelma epäkorrektien *um*- ja *o*-päätteiden lukumäärän (lkm) diakronisesta muutoksesta.

¹²⁸ Differentiaalilaskennan termin ilmaistuna *um*-päätefunktion derivaatta olisi havaintovälillä negatiivinen.

mutta valitettavasti juuri tällaisen tilastoanalyysin tarvitsemia diakronisia aineistomassoja ei juurikaan ole tarjolla. Lähinnä testaamiseen voitaisiin kai käyttää merovingi- ja karolingidokumentteja sekä kenties myöhempiä italialaisia asiakirjoja. En ole tavannut kirjallisuudessa mitään viittausta siihen, että kuvailemani kaltaista tutkimusta olisi yritetty tehdä. Toisaalta siinä ei ole mitään yllättävää, koska myöhäislatinalaisten tekstien järjestelmällistä tilastoanalyysia on muutoinkin harrastettu toistaiseksi hyvin vähän. Sas tosin tiedostaa hahmottelemani kaltaisen kehityksen tulkitessaan myöhäisten tekstikorpustensa neutrien alhaisia *um*-osuuksia (*Formulae Andecavenses* 51 %, karolingidokumentit vuosilta 750–770 43 % ja vuosilta 770–800 41 %) arvellen niiden ennakoivan lähinnä *o*-päätteen lopullista voittoa.¹²⁹

Puhuttaessa *um*-päätteestä tarkasteluun on otettava myös partisiipin perfekti. Päätteen *-um* pysyvyydestä nimenomaan korkeatasoisessa kirjallisessa kielenkäytössä todistavat asiakirjakaavan vakiintuneissa fraaseissa kuten *actum, scriptum est, relictum (= relectum) est*¹³⁰ taajaan esiintyvät neutriset partisiipin perfektimuodot.¹³¹ Ravennan papyrusten persoonattoman passiivin neutripartisiippien päätteet, joita on asiakirjateksteissä 50 ja allekirjoituksissa 19, ovat korrekteja lukuun ottamatta allekirjoituskohtia 37, 81 *εδ εις ρελικτο ες<τ>* (= *et eis relectum est*)¹³² ja 23, 9 *et eis] relectom est*. Ainakin kyseiset allekirjoitukset kirjoitettiin mitä luultavimmin sanelun perusteella. Nämä kaksi esimerkkiä riittävät osoittamaan, että partisiipin perfekti äännettiin todennäköisesti aina [*o*]-päätteisenä. Näin ollen runsaat *um*-päätteiset muodot ovat yksinomaan kirjasivistyksen tuottamia.

Juhlavan neutrisen perfektipartisiipin säilyessä tietyissä kirjakielen passiivifraaseissa myös eräät miltei adverbeiksi kangistuneet ilmaukset kuten *in totum, in duplum, in posterum, in perpetuum* ja *in solidum* edustavat *um*-päätettä hyvinkin myöhäisessä vaiheessa, vaikka etenkin fraseologisessa *in*-prepositiorektiassa ablatiivimuoto oli ollut vahva akkusatiivimuodon kilpailija jo kauan: myös muotoja *in duplo, in perpetuo* ja *in solido* käytetään Ravennan papyruksissa. Tämänäköiset ilmaukset olivat tyypillisiä jo varhaiselle

¹²⁹ Sas 1937, 149.

¹³⁰ Rakenne *relictum est* esiintyy usein allekirjoitusformulassa ja liittyy asyntaktisesti feminiiniseen pääsanaan *chartula donationis*.

¹³¹ Löfstedt 1961, 230–231.

¹³² Muissa papyruksen 37 neljässä latinalaisessa allekirjoituksessa lukee *relictum*. Myös kaikissa muissa Ravennan papyrusten kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetuissa allekirjoituksissa pääte on kirjoitettu klassisen latinan mukaisesti (esim. 36, 57 *ρελικτουμ*) poislukien ne allekirjoitukset (esim. *Pital* 20), joissa kirjoittaja translitteroi *us-* ja *um*-päätteet systemaattisesti kreikkalaisittain *-ος* ja *-ουμ*. Papyruksen 37 kreikkalainen allekirjoittajakin kirjoittaa 2. deklinaation maskuliinin nominatiivin muodossa *-ος* (*Πακειφικος, ρογατος*), kun taas *um*-päätettä yllä mainitun lisäksi edellyttävät sanat ovat muodossa *ουνκειαρουμ* (= *unciarum*), *πρεκειω* (= *pretium*) ja *σουπραεσκριπτο* (= *suprascriptum*).

roomalaiselle asiakirjakielelle.¹³³ Ravennan papyruksissa esiintyy yhteensä 46 kertaa muoto *in integro*, kun taas *um*-päätteinen *in integrum* esiintyy vain kerran myöhäisessä, vuonna 639 kirjoitetussa lahjoitusasiakirjassa 22. Päätte *-um* siis säilyi ablatiivimuodon rinnalla myös tällaisissa vakiintuneissa fraaseissa ja kenties jopa voitti uutta alaa (*in integrum*).

5.1.4. Prepositiorektioiden poikkeavuus

Edellä on todettu *um*-päätteen olevan Ravennan papyruksissa yleisempi neutreilla kuin maskuliineilla sekä akkusatiiviohjeissa että adverbialisissa ablatiiveissa. Saman luulisi pätevän myös prepositiorektioihin, ja esimerkiksi Rotharin ediktissä näin onkin: päätteen *-um* osuudet akkusatiiviprepositiorektioissa ovat maskuliineilla 50 % ja neutreilla 87 %. Korpusten akkusatiiviprepositiorektioita on esitelty taulukossa 9. Ablatiiviprepositioista ei Sasin menettelytavan vuoksi ole valitettavasti käytettävissä itsenäisiä tilastoja, mutta Rotharin ediktistä voidaan laskea päätteen *-um* osuudeksi maskuliineilla 9 % ja neutreilla 53 %.¹³⁴ Havaitaan, että juuri Rotharin edikti näyttää tukevan parhaiten Löfstedtin *um*-teoriaa — tai ainakin neutristen ablatiiviprepositiorektioiden 53 prosentin osuus on paljon korkeampi kuin ensimmäisen merovingidokumenttir ryhmän 31 %, joka on korkein neutrin *um*-päätteen osuus tekstikorpusten ablatiivien yhteistilastossa (taulukko 6). Vertailua ei tosin voi pitää kovin mielekkäänä, koska 31 % kuvaa sekä adverbialisten että prepositiorektioissa olevien muotojen määrää.

Ravennan papyruksissa on kuitenkin toisin, kuten jo edellä adverbialisten ablatiivien yhteydessä todettiin. Asiakirjatekstien akkusatiiviprepositiorektioissa *-um* esiintyy maskuliineilla 17 kertaa eli 81 prosentissa tapauksista, *-o* 4 kertaa. Neutreilla *-um* esiintyy 18 kertaa eli vain 62 prosentissa tapauksista, *-o* 11 kertaa. Allekirjoituksissa ei ole akkusatiiviprepositioiden yhteydessä yksikön maskuliineja ja neutrejakin on vain kolme, joista tosin kaikki *um*-päätteisiä. Asiakirjatekstien ablatiiviprepositiorektioissa yksikön päätteinä esiintyy maskuliineilla *-um* 4 kertaa ja *-o* 30 kertaa, kun taas neutreilla *-um* tavataan 6 kertaa ja *-o* 83 kertaa. Maskuliineilla *um*-päätteen osuus kaikista asiakirjatekstien ablatiiviprepositiotapauksista on näin ollen 12 %, neutreilla 7 %. Päätteen *-um* osuudet ovat siis molempien prepositiotyyppien yhteydessä täysin päinvastaisia kuin olettaisi. Toisaalta prepositiorektioiden tapauksessa *um*-päätteen taajempi esiintyminen neutreilla ei näytä muutenkaan olevan itsestäänselvyys: taulukon 9 perusvertailuryhmästä

¹³³ Carlton 1973, 80, viite 144.

¹³⁴ Löfstedt 1961, 226–227. Löfstedt huomioi laskelmassaan vain yleisimmät prepositiot *a, cum, de, ex, in, pro* ja *sine*.

vain puolet, merovingidokumentit, *Formulae Andecavenses* sekä tietenkin Rotharin edikti, noudattavat Löfstedtin teorian ennustamaa distribuutiota.¹³⁵ Niin ikään kirjallisista ja karolingisista teksteistä vain vanhin ja nuorin sopivat malliin. Näiden tekstien akkusatiiviprepositiorektioiden maskuliinien ja neutrien *um*-osuudet ovat seuraavat: *Itinerarium Egeriae* 73 % ja 90 %, Gregorius Toursilainen 100 % ja 87 %, *Liber Historiae Francorum* 96 % ja 90 %, vuosien 770–800 karolingidokumentit 71 % ja 83 %.¹³⁶

Taulukko 9. Päätteen *-um* osuus Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatinalaisten tekstien akkusatiiviprepositiorektioiden 2. deklinaation maskuliineissa ja neutreissa.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	päätteen <i>-um</i> osuus (%)	
		maskuliini	neutri
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	81	71
Ravennan papyrukset	433–n. 750	81	62
Merovingidokumentit I	625–692	64	73
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko	50	87
Merovingidokumentit II	692–717	48	63
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	65	50
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	17	60

(Rotharin ediktin tiedot Löfstedt 1961, 226–227. Löfstedt huomioi ainoastaan yleisimpien prepositioiden *ad*, *in*, *intra*, *per*, *post*, *propter* frekvenssit. Muiden korpuksen tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 147–148.)

On vaikeaa keksiä tekijää, joka selittäisi osuudet edes yhden korpuksen tapauksessa. Ravennan papyrusten kokoisessa aineistossa (asiakirjateksteissä yhteensä 50 tapausta) tuloksessa on tietenkin huomioitava voimakas satunnaisvaihtelu, sillä prepositiojakauma sinänsä ei voi selittää asiointilaa.¹³⁷ Kokonaiskuvaa hämmentää lisäksi se, että allekirjoituksissa ablatiiviprepositiorektiassa olevilla maskuliineilla esiintyy *um*-päätte 3 kertaa eli 13 prosentissa tapauksista, *-o* 20 kertaa. Sen sijaan neutreilla *um*-päätte esiintyy 4 kertaa eli 27 prosentissa tapauksista, *-o* 11 kertaa. Tapausten kokonaismäärä on kylläkin pieni, mutta *um*-päätteen osuus näyttää olevan neutreilla suurempi kuin maskuliineilla (27 % > 13 %). Tilanne on päinvastainen kuin asiakirjateksteissä (7 % < 12 %) ja siten yhtenevä Löfstedtin teorian kanssa. Mutta miten ilmiöt tulisi tulkita?

¹³⁵ Löfstedt poimii teoriaansa tukemaan ainoastaan ne Sasin käsittelemät tekstikorpuksset, joissa *um*-päätte todella on neutriissa yleisempi, ja jättää hieman kyseenalaisesti kokonaan mainitsematta päinvastaiset tapaukset (Löfstedt 1961, 233). Hän sitä paitsi vertailee Sasin akkusatiiviprepositiorektiolukuihin tämän ablatiivilukuja. Luvut eivät kuitenkaan ole vertailukelpoisia, koska Sas on laskenut yhteen adverbiaaliset ja prepositiorektiassa olevat ablatiivit (ks. luku 5.1.3.).

¹³⁶ Sas 1937, 147–148.

¹³⁷ Esimerkiksi prepositiot *in*, *ante*, *post* ja *per* ilmentävät yksiköllisissä akkusatiiviprepositiorektiassa suurta sekaannusta. Toisaalta *in* käyttäytyy kaikissa muissa kategorioissa erittäin klassisesti. Ks. liite 3 ”Ravennan papyrusten asiakirjatekstien prepositiorektiot”.

On tunnettua, että myöhäislatinassa akkusatiivi yleistyi ablatiiviprepositiorektioissa. Ilmiö johtuu muun muassa akkusatiivin vähittäisestä muuttumisesta yleissijaksi, akkusatiiviprepositioiden analogisesta vaikutuksesta sekä tietenkin myös molempien näiden syiden taustalla vaikuttavista foneettisista tekijöistä.¹³⁸ Deklinaatio raunioitui, kun puhutussa kielessä yksikön akkusatiivi- ja ablatiivipäätteet *-am* ja *-a*, *-um* ja *-o*, *-em* ja *-e* olivat sulautuneet identtisiksi, mikä oli omiaan hämärtämään myös foneettisesti erillään pysyvien päätteiden kuten *-as* ja *-is*, *-os* ja *-is*, *-es* ja *-ibus* käyttöä. Vaikkakin enimmäkseen on täysin tulkinnanvaraista ja hyödytöntä väitellä esimerkiksi *ad anima* tai *pro partem* -tyyppisten esiintymien tarkoitettusta sijamuodosta, foneettisesti kiistattomien tapausten perusteella voidaan selvästi osoittaa, että akkusatiivimuoto todella yleistyi. Kokonaan toinen kysymys on, kuinka järkevää sijamuotojen jaottelu funktionaalisessa mielessä on Ravennan papyrusten aikakaudella.¹³⁹

Hyvin myöhäisissä tekstikorpuksissa rektioiden sekaannus säilyy, vaikkakin tilanne on ratkaisevalla tavalla erilainen kuin aiemmin. Löfstedtin mukaan ablatiivi ei enää ainakaan 600-luvulla ollut elinvoimainen sijamuoto, joten tosiasian, että *-am*, *-um* ja *-em* esiintyvät edelleen useammin akkusatiiviprepositiorektiossa ja vastaavasti *-a*, *-o* ja *-e* useammin ablatiiviprepositiorektiossa, täytyy pohjautua puhtaasti teoreettiseen kieliopilliseen osaamiseen.¹⁴⁰ Osaamisen tasoa voidaan vertailla mittaamalla, kuinka hyvin klassisia rektioita noudatetaan niissä tapauksissa, joissa minkään ulkopuolisen tekijän ei pitäisi vaikuttaa sijamuodon valintaan.

Jos ajatellaan, että mahdollisimman pieni poikkeama prepositioiden klassisista standardirektioista yleensä (ei pelkästään tarkastelemieni 2. deklinaation yksikkömuotojen kohdalla) merkitsee kirjoittajan hyvää teoreettista kielentuntemusta, kuuluisi myöhäisen latinan tapauksessa kai asiaan, että tällainen teoreettinen asiantuntija tiedostaisi myös neutrikategorian erityislaadun ja tuottaisi paljon *um*-päätteitä neutreihin, olivatpa ne akkusatiivi- tai ablatiivifunktiossa.¹⁴¹ On ajautettu paradoksaaliseen tilaan, jossa toinen

¹³⁸ Akkusatiiviprepositioiden analoginen vaikutus on tosin kyseenalainen seikka. Vaikka erilaisia akkusatiiviprepositioita on yhteensä enemmän kuin ablatiiviprepositioita, ablatiiviprepositioita näyttää esiintyvän teksteissä useammin. Ainakin Ravennan papyrusten virkakielessä ablatiiviprepositioita on huomattavasti runsaammin kuin akkusatiiviprepositioita (ks. esim. taulukko 10).

¹³⁹ Väänänen 1981, 110–112, 115, 117; Löfstedt 1961, 231.

¹⁴⁰ Löfstedt 1961, 231; Carlton 1973, 80. Ravennan papyrusten äänne muutoksia tutkinut Carlton pitää analysoimansa materiaalin perusteella klassisen latinan sijajärjestelmää menetettynä: se eli Ravennan papyrusten aikakaudella enää kirjoitetussa kielessä.

¹⁴¹ Allekirjoitusten kirjoittajien keskimääräisestä rektiötuntemuksesta on mahdotonta sanoa mitään todistusvoimaista, mutta *um*-päätteen suhteellinen yleisyys allekirjoitusten prepositiorektioiden neutreissa niiden maskuliineihin nähden on joka tapauksessa tosiasia ja ilmiönä Löfstedtin teorian mukainen. Allekirjoituksissa tapausten absoluuttiset määrät vaihtelevat merkittävästi. Kaikkien sukujen ja deklinaatioiden yhteenlaskettuja yksiköllisiä ablatiiveja on ablatiiviprepositiorektioissa 89 % (184

asiantuntemuksen elementti näyttää puhuvan klassisen sijasyntaksin ymmärtämisen puolesta, toinen todistaa sen selvästi rappeutumisesta. Nähdäkseni tarkastelemisani myöhäislatinalaisissa teksteissä tasapainotellaan juuri näiden kahden keskenään ristiriitaisen elementin välillä: sijamuotojen ymmärtäminen ei ole vielä täydellisesti kadonnut, vaikka sijojen käyttö on muuttunut lähinnä muoto-opilliseksi kysymykseksi. Joka tapauksessa kyse on opinnoilla hankitusta teoreettisesta tietämyksestä.

Asian selvittämiseksi on syytä tarkastella Ravennan papyrusten prepositiorektioita ylipäätään. Asiakirjatekstien kaikkien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien substantiivien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet on ilmoitettu deklinaatioittain taulukossa 10. On kuitenkin havainnollisempaa huomata, kuinka prepositiorektioiden käyttö on muuttunut siirryttäessä eteenpäin dokumenttien neljässä ikäryhmässä. Muutos ja toisaalta muuttumattomuus käyvät ilmi taulukosta 11.

Taulukko 10. Ravennan papyrusten prepositiorektiot. Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien substantiivien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet (%) sekä kyseisissä rektioissa olevien substantiivien yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät (lkm).

substantiivin dekl. ja suku	substantiivin luku	akk.-prep.-rektiot			abl.-prep.-rektiot		
		akk.-päätte (%)	abl.-päätte (%)	lkm	abl.-päätte (%)	akk.-päätte (%)	lkm
1. dekl. feminiini	yks.	63	37	27	88	12	51
	mon.	100	0	2	65	35	31
2. dekl. maskuliini	yks.	81	19	21	88	12	34
	mon.	100	0	6	77	23	26
2. dekl. neutri	yks.	62	38	29	93	7	89
	mon.	100	0	12	82	18	39
3. dekl. maskuliini	yks.	74	26	23	74	26	31
	mon.	95	5	20	89	11	37
3. dekl. neutri	yks.	100	0	10	90	10	21
	mon.	100	0	3	97	3	36
3. dekl. feminiini	yks.	82	18	45	77	23	99
	mon.	100	0	6	75	25	20
4. dekl. maskuliini	yks.	88	12	8	80	20	30
	mon.	100	0	1	100	0	7
kaikki dekl. ja suvut yhteensä	yks.	75	25	163	84	16	355
	mon.	98	2	50	83	17	196

tapauksesta), monikollisia 79 % (56 tapauksesta). Akkusatiiviprepositiorektioiden 19 monikollisesta esiintymästä ei yksikään ole virheellinen, kun taas yksiköllisistä 22 tapauksesta vain 23 % on korrekteja. Jostain syystä näet 16 kolmannen deklinaation 18 yksiköllisestä feminiinistä on akkusatiivipreposition jäljessä ablatiivimuodossa. Näistä 10 palautuu papyruksen 18–19 *foris*- ja *intro*-prepositioiden rektioihin, joiden kuuluisi olla akkusatiivisia (*LHS*, 230, 235), ja loput 6 papyruksen 34 instrumentaaliseen *per*-prepositioon. Tässä käy hyvin ilmi allekirjoitusten ongelma: kun sama kaava toistetaan viidesti tai useammin, yksittäiset ilmiöt monistuvat tilastovääristymäksi. On myös otettava huomioon, että toisinaan päätteet on saatettu kopioida suoraan kaavakirjasta (ks. luku 2.1.3.; vrt. Tjäder 1955, 147, viite 3).

Taulukko 11. Ravennan papyrusten prepositiorektioiden kehitys. Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten ja monikollisten substantiivien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet (%) sekä kyseisissä rektioissa olevien substantiivien yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät (lkm) neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä.

yksikkö							
ryh- mä	summittainen ajoitus	akk.-prep.-rektiot			abl.-prep.-rektiot		
		akk.- päätte (%)	abl.- päätte (%)	lkm	abl.- päätte (%)	akk.- päätte (%)	lkm
1	noin vuoteen 540 saakka	85	15	39	89	11	81
2	540-luvulta 550-luvulle	80	20	41	77	23	69
3	noin 500-l. kolmas neljännes	76	24	33	89	11	87
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	64	36	50	83	17	118
kaikki papyrukset yhteensä		75	25	163	84	16	355

monikko							
ryh- mä	summittainen ajoitus	akk.-prep.-rektiot			abl.-prep.-rektiot		
		akk.- päätte (%)	abl.- päätte (%)	lkm	abl.- päätte (%)	akk.- päätte (%)	lkm
1	noin vuoteen 540 saakka	94	6	17	82	18	34
2	540-luvulta 550-luvulle	100	0	15	100	0	35
3	noin 500-l. kolmas neljännes	100	0	7	77	23	48
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	100	0	11	78	22	79
kaikki papyrukset yhteensä		98	2	50	83	17	196

Ero yksiköllisten ja monikollisten substantiivien käyttäytymisessä on selvä. Akkusatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten akkusatiivimuotoisten substantiivien osuus vähenee melko tasaisesti 85 prosentista 64:ään siirryttäessä papyrusten ikäryhmissä vanhimmasta nuorimpaan, mikä on helposti selitettävissä yleisellä kielipillisen tunteuksen ja oikeinkirjoituksen heikkenemisellä. Toisaalta on yhtä lailla ennakoitavissa, etteivät ablatiiviprepositiorektiot noudata samaa muutoskeemaa, sillä ääntymätön loppu-*m* putosi yleisesti ottaen useammin vahingossa pois akkusatiivista kuin kirjoitettiin ablatiiviin hyperkorrektisti.¹⁴² Niinpä ablatiiviprepositiorektioissa esiintyvien korrektien ablatiivien osuuksissa ei tapahdu juurikaan muutosta, eli keskiarvo 84 % riittää kuvaamaan koko Ravennan papyrusten tilannetta. Korrektit ablatiivit ablatiiviprepositioiden perässä eivät

¹⁴² Vrt. Löfstedt 1961, 228.

siis suinkaan välttämättä kuvaa osaamista vaan usein pikemminkin oikeinkirjoituksen horjuvuutta.¹⁴³

Monikolliset substantiivit muodostavat toisenlaisen kuvion. Akkusatiiviprepositioita on käytetty korrektisti miltei kaikissa tapauksissa. Vain vanhimmassa ikäryhmässä esiintyy yksi ablatiivipäätteinen substantiivi akkusatiivipreposition perässä. Näyttää siltä, että foneettisesti yksikköpäätteitä resistentimmät akkusatiivin monikkomuodot *-as*, *-os* ja *-es* takaavat korkeat prosenttiluvut. On myös muistettava, että akkusatiivi oli laajentamassa otettaan prepositiorektioista ja että substandardin *as*-nominatiivin yleistymisen teki päätteestä 1. deklinaation feminiinin monikolle tunnusomaisen. Ablatiiviprepositiorektioiden suuremman virhemäärän selitys on käänteinen: uskoakseni foneettisesti eroamattomiksi sulautuneet, alun perin eri deklinaatioihin kuuluneet *is*- ja *es*-päätteet sekaantuivat monikossa hämärtäen siten akkusatiivin ja ablatiivin (sekä datiivin) eroa.¹⁴⁴ Kolmannessa ja 4. deklinaatiossa ablatiivi- ja akkusatiivipäätteet (*-bus* vs. *-es* ja *-us*) eroavat toisistaan selvästi, joten kirjoittajien on ollut helpompi tuottaa korrekkeja muotoja (ks. taulukko 10). Ablatiivipäätteen prosenttiosuudet ovat 89 % 3. deklinaation maskuliinille, 97 % neutrille ja 100 % 4. deklinaation maskuliinille. Tosin ablatiivipäätteen osuus 3. deklinaation feminiinillä on jostain syystä vain 75 %. Ensimmäisen deklinaation feminiinin ja 2. deklinaation maskuliinin korrektien ablatiivipäätteiden osuudet 65 % ja 77 % ovat sen sijaan edellisiä alhaisemmat, mikä johtunee paitsi mainitusta *as*-päätteen yleistymisestä 1. deklinaatiossa, laajemmin juuri *is*- ja *es*-päätteiden yhteensulautumisen aiheuttamasta akkusatiivin muodon tunkeutumisesta *is*-päätteisen ablatiivin alueelle. Vastaavasti osa 3. deklinaation *es*-päätteistä lienee tarkoitettu ablatiiveiksi. Muun muassa 23, 7–8 *a...iugalis*, *s(upra)s(crip)tis donatores*, 37, 24 *a s(upra)s(crip)tis venditores auctoribusve eorum* ja 47–48 B, 7 *de inlatis panis*¹⁴⁵ ovat esimerkkejä *es*-päätteestä (*is*-päätteestä) ablatiivisessa funktiossa.¹⁴⁶

Yleissääntönä voidaan siis sanoa, että Ravennan papyrusten kirjoittajat ovat osanneet käyttää prepositiorektioita hyvin klassisesti silloin, kun mikään foneettinen häiriötekijä ei

¹⁴³ Lisäksi on muistettava, että parhaillaan tarkasteltavana oleva neutriin liittyvän *um*-päätteen ja feminiinien *a*-päätteen lisääntyminen vaikuttavat omalla tavallaan prosenttilukuihin. Päätteen *-a* lisääntymisestä ks. luku 5.2.4.

¹⁴⁴ Vrt. Carlton 1973, 69, viitteet 111–112; Löfstedt 1961, 236; Norberg 1943, 41. Kohdassa 25, 8 *testis a me rogitis optuli subscrivendum* muoto *testis* näyttää toimivan dativina.

¹⁴⁵ Tjäder 1982, 297, viite 24.

¹⁴⁶ Carlton 1973, 69, viitteet 111–112. Carlton yltyy päättelemään ensimmäisten 28 papyruksen perusteella, että *-es* pro *-ibus* on suhteellisen varhainen ilmiön *-is* pro *-ibus* ilmaantuessa vasta vuoden 600 tienoilla.

ole hämmentänyt tilannetta.¹⁴⁷ En suinkaan tarkoita, etteikö todellista sijamuotojen sekaantumistakin ilmenisi, mutta kokonaisuudessaan näyttää siltä, että Ravennan papyruksissa on sekä osattu pitää klassiset sijamuodot erillään toisistaan, kuten arvelin aiemmin ablatiivin yhteydessä, että liittää ne kieliopillisesti korrekteihin prepositioihin. Ravennan papyruksissa ainoa kategoria, jossa hahmottelemani taantuminen ilmenee selvästi, ovat yksikölliset akkusatiiviprepositiorektiöt, jotka ovatkin alttein ryhmä paljastamaan foneettis-morfologis-syntaktisen kehityksen suunnan. Heti perässä, ja samoista syistä, näyttää tulevan monikon ablatiivi.

On hankalaa sanoa, liittykö äskeinen tarkastelu akkusatiiviprepositiorektioissa olevien 2. deklinaation yksiköllisten neutrien vastaavia maskuliineja alhaisempaan 62 prosentin *um*-osuuteen (taulukko 9). Taulukossa 12 on esitetty Ravennan papyrusten akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien 2. deklinaation yksiköllisten maskuliinien ja neutrien kronologinen muutos. Taantuminen näyttää noudattelevan samoja linjoja kuin taulukossa 11 esitetystä kaikkien deklinaatioiden kehityksessä. Ablatiiviprepositioiden kohdalla korrektien ablatiivipäätteiden lähtökohtaiset osuudet 93 % ja 95 % ovat kuitenkin hieman suuremmat kuin yhteistilastossa (89 %). Silmiinpistävintä on akkusatiiviprepositioiden korrektien neutrien osuuden radikaali pudotus nuorimmassa ryhmässä.¹⁴⁸ Toiseksi nuorimman ryhmän 100 prosenttia voidaan mielestäni pitää tapausten mitättömän lukumäärän vuoksi merkityksettömänä satunnaishäiriönä.

Taulukko 12. Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten maskuliinien (m.) ja neutrien (n.) akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet (%) sekä yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät (lkm) neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä.

ryhmä	summittainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyruks	akk.-prep.-rektiot				abl.-prep.-rektiot			
			akk.-päätte (%)		lkm		abl.-päätte (%)		lkm	
			m.	n.	m.	n.	m.	n.	m.	n.
1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	86	83	7	6	93	95	14	19
2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	80	73	5	11	83	100	6	12

¹⁴⁷ Sen sijaan morfologinen häiriötekijä saattoi olla vaikutukseltaan myös tietyissä suhteissa klassisen standardin mukaisia muotoja ylläpitävä tai jopa liioitteleva kuten Rotharin ediktin 3. deklinaation neutrien yhteydessä (ks. luku 5.1.2.). Se, että 3. deklinaation neutrien tunnusmerkillinen akkusatiivimuoto ei ole päässyt syrjäyttämään ablatiivimuotoa, johtuu luultavasti juuri Ravennan papyrusten kirjoittajien prepositiorektioiden ja klassisen deklinaation tuntemuksen korkeasta tasosta.

¹⁴⁸ Pudotuksen aiheuttavat miltei kokonaan 600-luvun puolivälissä kirjoitetun melko substandardin papyruksen 44 akkusatiiviprepositiorektioiden viisi *o*-päätteistä neutria, joista kaksi on instrumentaalisen *per*-preposition ja yksi temporaalisen *ante*-preposition jäljessä. Toisaalta vaikka papyrus 44 jätettäisiin huomioimatta, taulukon 12 nuorimman ryhmän prosenttiluku nousisi kuitenkin vain 40:een.

3	noin 500-l. kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	80	100	5	2	75	97	4	34
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	75	30	4	10	90	83	10	24

Palaan vielä tarkastelemaan kaikkia prepositiorektioita yhdessä (taulukko 10). Sasin tilastotiedot eivät mahdollista kattavaa prepositiorektioiden vertailua, mutta Rotharin ediktin prepositiorektioissa olevien yksiköllisten substantiivien taso on Ravennan papyruksia noin 10 prosenttiyksikköä matalampi: akkusatiivipreposition jäljessä esiintyy oikea sijamuoto 64 prosentissa tapauksista, ablatiivipreposition jälkeen 77 prosentissa.¹⁴⁹ Voidaankin kysyä, onko klassisen standardin mukainen rektiötuntemus (tai *um-* ja *o-*päätteiden ollessa kyseessä ortografinen asiantuntemus) ollut Ravennan papyruksissa niin vahvaa, että se on ylittänyt taipumuksen ilmaista neutrisuutta *um-*päätteellä.¹⁵⁰

Taulukoista 11 ja 12 huomataan, että akkusatiiviprepositiorektioiden kohdalla siirtyminen nuorimpaan, nimenomaan 500-luvun viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle ulottuvaan ikäryhmään merkitsee selvää laskua korrektien päätteiden määrässä. Havainto sopii hyvin yhteen esimerkiksi Norbergin ja Bonnet'n näkemyksen kanssa: he pitivät noin vuotta 600 vedenjakajana, jonka jälkeen klassisen standardin taantuminen kiihtyi kumuloituen.¹⁵¹ Voidaan siis ajatella, että karkeasti ottaen ennen tuota radikaalia kieliopillisen osaamisen romahdusta Ravennan papyrusten kirjoittajat osasivat tuottaa oikeita akkusatiivipäätteitä akkusatiiviprepositiorektioihin.

Tämä luku on tuottanut enemmän kysymyksiä kuin vastauksia. Edellisten lukujen perusteella näyttää siltä, että vaikka akkusatiiviobjektin ja adverbiaalisen ablatiivin tapauksessa on helppo myöntää Löfstedtin teorian *um-*päätteen leimallistumisesta neutriin olevan hyvin perusteltu ja toimiva, prepositioiden yhteydessä *um-*päätteen tilanne on vähemmän suoraviivainen. Osa tekstikorpuksista Ravennan papyruksia mukaan lukien ei yksinkertaisesti käyttäydy kaikilta osin teorian mukaisesti. Muuten toimiva teoria kaipaa tässä suhteessa muokkausta voidakseen ottaa huomioon kyseiset poikkeavat havainnot. Tarvitaan lisätutkimusta, jotta kyetään osoittamaan, johtuuko prepositiorektioissa olevien neutrien ja maskuliinien erilainen tilanne juuri prepositiorektioiden muutoksesta vai muista

¹⁴⁹ Löfstedt 1961, 226–227. Löfstedt huomioi laskelmassaan 1., 2. ja 3. deklinaation sekä ainoastaan yleisimmät prepositiot *ad*, *in*, *intra*, *per*, *post*, *propter* sekä *a*, *cum*, *de*, *ex*, *in*, *pro*, *sine*.

¹⁵⁰ Vrt. luvun 5.1.3. lopun pohdinta *o-*päätteen yleistymisestä.

¹⁵¹ Norberg 1943, 12; Bonnet 1890, 85.

syistä. Tämä edellyttää luonnollisesti kaikkien käsiteltyjen tekstikorpusten prepositioiden perinpohjaista analysointia, johon tässä työssä ei ole mahdollisuutta.

Kaiken kaikkiaan luvuissa 5.1.2.–5.1.4. tarkastellut neutrin päätteisiin liittyvät ilmiöt paljastavat selvästi sen muutoksen, joka latinan taivutusjärjestelmässä oli käynnissä. Vaikka Ravennan papyruksiset eivät täysin noudatakaan Löfstedtin mallia, ne tarjoavat riittämiin näyttöä nominien ”virheellisistä” taivutuspäätteistä. Löfstedt toteaa Rotharin ediktiin perustuen *um*-päätteen lisääntymisen neutrissa osoittavan, että taivutuspäätteiden valinta oli muuttunut morfologiseksi ilmiöksi. Kun sijamuodolla ei enää ollut kiinteää yhteyttä syntaktiseen funktioon, sijamuodot sekaantuivat yhä enemmän samoin kuin suvutkin. Luonnollisen kielitajun hämähäryttyä tältä osin ainoa tekijä, joka mahdollisti klassisen standardin mukaisten sijamuotojen käytön, oli opittu teoreettinen kielitaito.¹⁵²

Päätteen *-um* yleistymistä prepositiorektioissa ei siis voida pitää osoituksena puhe-, käyttö- saati kansankielessä vallinneesta tilasta muuten kuin sikäli, että prepositioihin liittyvien erilaisten syntaktisten konstruktoiden eron ymmärtäminen oli laajamittaisesti hävinnyt.¹⁵³ Sama koskee tietenkin myös feminiinin *a*-päätteen yleistymistä (luku 5.2.4.). Johtuneeko osittain kouluopetuksesta, osittain neutrin monikon nominatiivi-akkusatiivin maskuliinista eroavasta muodosta, että koulutetuilla ihmisillä säilyi verrattain kauan melko selvä kuva siitä, mitkä sanat ovat neutreja, mitkä maskuliineja. Vähiten koulutettujen tai kokonaan kouluttamattomien teksteissä — sikäli kuin kirjoitustaitoisia voidaan edes pitää kouluttamattomina — neutrin asema näyttää sen sijaan lähentyneen puhemielessä vallinnutta tilannetta: mainittakoon esimerkkinä kiroustaulujen latina, jonka on tuottanut, niin kuin Maurice Jeanneret sen ilmaisee, ”sivistymätön rahvas”. Siinä miltei kaikki neutrit ovat kadonneet, mikäli päätelmiä voidaan ylipäätään tehdä aineistosta, jonka syntaktiset suhteet jäävät usein täysin epäselviksi.¹⁵⁴

5.2. Neutrin feminiinisoituminen

5.2.1. Sisäisin perustein päätellyt neutrin feminiinisoitumistapaukset

Neutrikategorian vähittäiseen katoamiseen vaikutti osaltaan myös se, että myöhäislatinassa yhä useampi neutrimonikko tulkittiin feminiiniksi: yksiköllinen neutri sulautui maskuliiniin, monikollinen neutri useimmiten juuri 1. deklinaation feminiiniin. Sisäisin perustein päätellyllä neutrimonikkojen feminiinisoitumisella tarkoitan tapauksia kuten 1,

¹⁵² Löfstedt 1961, 233.

¹⁵³ Löfstedt 1961, 233.

¹⁵⁴ Jeanneret 1918, 82.

10 *authenticas ipsas ad nos dirigas*, joissa kiistaton feminiinin taivutuspäätte liittyy itse alun perin neutriseen substantiiviin. Tässä Ravennan papyrusten selvimmässä feminiinisoitumistapauksessa pääsanaan *authenticas* liittyy tosin myös pronominiääre *ipsas*, joka ei kuitenkaan ole feminiinisoitumisen ensisijainen indikaattori.

Tämä korpuksen toiseksi vanhimman, vuonna 445 tai 446 laaditun dokumentin kohta *authenticas ipsas* havainnollistaa esimerkillisesti neutrimonikon feminiinisoitumiskehityksen syitä ja seurauksia. Kreikkalainen lainasana *authenticum* (kr. *αὐθεντικόν*) 'alkuperäisdokumentti' on neutri, jota käytettiin virkakielelle tyypilliseen tapaan usein kollektiivisessa monikossa kuten myös esimerkiksi termiä *instrumentum*¹⁵⁵ tai *diplomum*. Sanan suhteellisen harvinaisuuden vuoksi kirjuri saattoi helposti erehtyä pitämään vallitsevaa tosiasiallista monikkomuotoa yksiköllisenä feminiinimuotona, mistä seurasi, että feminiinivariantista vakiintui vähitellen erityiskielenkäytön sisäinen tekninen termi.¹⁵⁶ Toisaalta myös alkuperäinen neutrimuoto lienee säilynyt käytössä. Vastaavasta ovat esimerkkeinä muun muassa varhaisen latinan dubletit *caementum* : *caementa*, *armentum* : *armenta*, *rapum* : *rapa*.¹⁵⁷ Ravennan papyrusten virkakielessä ilmiön toinen mahdollinen edustaja on substantiivi *expensa* 'kulut'. Tapauksesta 43, 15 *pro...expensisque* (myös riveillä 22, 28, 35 ja 42) on mahdotonta päätellä substantiivin sukua, mutta kohdassa 44, 4 *de omni expensa quam* pääsana näyttää olevan feminiini.¹⁵⁸

Toinen feminiinisoitumistapaus ilmenee absoluuttirakenteessa 7, 15 *missa properiae voluntatis responsam*, jossa tosin neutrinen *responsum* ja feminiininen *responsio* ovat voineet kontaminoitua tai ainakin feminiinin *responsio* muistuma on edistänyt neutrimonikon feminiinisoitumista.¹⁵⁹ Absoluuttinen rakenne on mitä todennäköisimmin mielletty ablatiiviseksi, joten ei ole syytä selittää ulkoasuilla *missa...responsam* pyrityn epäonnistuneesti akkusatiivimuotoon. Sen sijaan kohdassa 22, 26 *ad s(an)c(t)a evvangeliām* voidaan perustellusti katsoa, että muodossa *evvangeliām* ei ole kummempaa

¹⁵⁵ Termin *instrumentum* käytöstä ks. Tjäder 1982, 4, 363.

¹⁵⁶ *ThLL* ei tosin tunne substantiivin neutrimonikkoa *authenticum* vaan katsoo papyruksen 1 muodon *authenticas* olevan ellipstisen pääsanan attribuutti kuten kreikkalainen kantasana (*αὐθεντικόν* [*γρομμάτιον*]). Periaatteessa on mahdollista, että mukaan on ajateltu pääsana, esim. *litteras*, mikä on vaikuttanut sanan *authenticum* feminiinisoitumiseen (*ThLL*, s. v. *authenticus*, 65–79). *Du Cange* siteeraa Kaarle Suuren kirjettä, jossa sana on selvästi feminiini: *Et hanc Authenticam...transcribi percenseas (epist. ad Magnum archiep. Senon.)* (*Du Cange*, 1, 493–494).

¹⁵⁷ Väänänen 1981, 102.

¹⁵⁸ Feminiinimuoto *expensa* lienee kuitenkin kehittynyt pääsanan ellipsin kautta: (*pecunia*) *expensa* (*OLD*, s. v. *expensus*). Viimeistään myöhäislatinassa käytettiin rinnan neutria *expensum* ja feminiiniä *expensa* (*ThLL*, s. v. *expensum*, 40–65; *expensa*, 23–71).

¹⁵⁹ Samanmerkityksisten erimuotoisten sanojen yhtäaikaiseen realisoitumiseen liittyen Bonnet esittää, että Gregoriuksella tavattava *divinorum praeceptionum* johtuu substantiivien *praeceptum* ja *praeceptio* sekaantumisesta (Bonnet 1890, 506).

kuin virheellinen sananloppuinen *m*, joka lisäksi Tjäderin apparaatin mukaan lienee korjattu *r*:stä ja jostain toisesta kirjaimesta.¹⁶⁰ Papyruksen 22 kaikissa muissa allekirjoituksissa lukee korrektisti *ad s(an)c(t)a evangelia*. Toisaalta sananloppuinen *m falso adiecta* ei ole sattumanvarainen, kuten aiemmin totesin (luku 5.1.2., viite 108). Loppu-*m* lisättiin vain harvoin sanoihin, joihin sitä ei ole deklinaation puitteissa mahdollista lisätä: ei siis esimerkiksi infinitiiveihin tai adverbeihin. Luvussa 5.2.4. käy ilmi, että suurin osa ainakin Ravennan papyrusten *m adiecta* -esiintymistä liittyy juuri 1. deklinaation feminiiniin, minkä voi ajatella tukevan muotojen *evangeliam* ja *responsam* tulkitsemista todellisiksi feminiinisoitumistapauksiksi. Lyhenteen *s(an)c(t)a* todistusarvo on olematon, sillä periaatteessa taipuvatkin lyhenteet jäävät Ravennan papyruksissa usein vaille määrittämiensä sanojen taiputuspäätteitä; niinpä lyhenteen *sca* voidaan tulkita tarkoittavan myös feminiinin akkusatiivia.¹⁶¹

Todella realisoituneita feminiinisoitumistapauksia ei vaikuta olevan Ravennan papyruksissa kovinkaan paljon. Koska poikkeuksellisten neutrien aarraitasta eli papyruksesta 44 peräisin oleva luettelo 44, 1 *cum putea et puteales seo labellos et arca saxe[a]* sisältää kaksi jo aiemmin käsiteltyä neutrin muutostapausta *puteales* ja *labellos* (luku 5.1.1.), olisi houkuttelevaa tulkita myös edeltävä *putea* feminiinisoituneeksi neutriksi. Toisaalta periodin yleisen monikollisuuden perusteella muotoa ei ole syytä pitää muuna kuin monikkona sanan *puteus* 'kaivo' harvinaisesta neutrivariantista *puteum*, joka esiintyy yksikössä Varrolla ja Pomponiuksella.¹⁶²

Kolmannessa deklinaatiossa neutrin taantumiskehitys muodostui erilaiseksi kuin 2. deklinaatiossa. Myöhäislatinassa *ora*-päätte näyttää yleistyneen jopa puhutussa kielessä, koska paitsi Campanian ja Lombardian vanhoissa dokumenteissa, myös nykyisin eräissä Etelä-Italian murteissa tavataan muotoja kuten *pratora* (lat. *prata*), *luogora* (lat. *loca*), *ortora* (lat. *horti*), *fornuri* (lat. *furni*) ja *fuocure* (lat. *foci*). Luvussa 3.2. käsittelin lisäksi romanian ambigeneristä *uri*-monikkoa. Italiassa produktiivisuus ei kuitenkaan liene kestänyt kauan. Langobardihallinnon 700-luvun teksteissä esiintyvät muodot *tectora* (= *tecta*), *locora* (= *loca*), *campora* (= *campi*), *nidora* (= *nodi*?). Kirjoitetun kielen

¹⁶⁰ Tjäder 1955, 364, viite g. Benedictus Nursialainen (n. 480–n. 547) käyttää kuitenkin järjestelmällisesti feminiinisoituneita muotoja *evangelia* ja *evangeliae* (reg. 11, 9 ja 12, 4).

¹⁶¹ Lyhenteillä on muutenkin luonnollinen taipumus pelkistyä. Esimerkiksi papyruksen 20 *tabellio* Bonus tekee ainoan diftongivirheensä juuri lyhenteessä (20, 21 *s(upra)s(crip)tae s(an)c(t)e ecclesiae Rav(ennati)*) ja papyruksen 14–15 kirjoittaja kirjoittaa kaikki vastaavat lyhenteet epäkorrektisti (*s(an)c(t)e*, *s(upra)s(crip)te*) jne.

¹⁶² OLD, s. v. *puteus*. Tjäder kääntää kohdan: ”mit Brunnen und Brunneneinfassungen und kleinen Wannen für das Wasser und einer Steinkiste” (Tjäder 1955, 177). *Puteum* voi olla neutrisen merkityksensä vuoksi muuttunut hyperkorrektisti maskuliinista neutriksi (ks. luku 5.1.1.).

kohdalla lienee usein kyse pikemminkin hyperkorrektiudesta. On huomattavaa, että *ora-*monikon saaneiden joukossa on myös alkuperäisiä maskuliineja. Tällaisesta on osoituksena myös Ravennan papyrusten ainoa esiintymä 44, 4 *sed et mass(am) seo fundora...pastinare*. Se saattaa liittyä laajempaan *fundus*-substantiivin neutrisoitumiskehitykseen, jollaista ei tosin juuri Ravennan papyruksissa ole havaittavissa.¹⁶³ Eräs *ora-*päätteen käyttötapa oli muuten hankalasti taivutettavien vierasperäisten, etenkin germaanisten lainasanojen monikointi: *burgora* 'linnoitukset', *waldora* 'metsät', *morgincapora* 'huomenlahjat'. Pääte oli kuitenkin erityisen yleinen kotoperäisessä maantieteellisessä sanastossa, kuten kirjalliset löydökset *campora*, *hortora*, *pratora*, *runcora* 'pensaikot', *sortora* 'maaomistukset' (?) sekä edeltävät murre-esimerkit kertovat.¹⁶⁴

Teknisinä syinä *ora-*päätteen yleistymiseen voidaan pitää yleistä pyrkimystä kohti foneettisesti substantiaalisia äänneasuja sekä itäisten roomaanisten kielten taipumusta suosia proparoksytonisia sanoja.¹⁶⁵ Vähitellen *ora-*monikkojen *or-*segmentti alettiin mieltää sanavartaloon kuuluvaksi, jolloin tie feminiiniksi oli entistä lyhyempi: tällaisista feminiiniin samastuneista *as-*monikoista ovat osoituksena langobardidokumenttien muodot *lacoras*, *ortoras*, *camporas*, *vicoras*, *fundoras*. Kehitys on siis rinnastettavissa 2. deklinaation neutrin monikon muutokseen,¹⁶⁶ johon perehdyn kvantitatiivisesti luvussa 5.2.4. Muoto *fundora* esiintyy nimenomaan Ravennasta peräisin olevissa mutta Ravennan papyruksia myöhäisemmissä dokumenteissa niin usein, että sitä voitaneen pitää paikallisena erikoisuutena.¹⁶⁷

Vielliard tulkitsee neutrimonikkojen feminiinisoitumiskehityksessä olevan aste-eroja. Eräät hänen mielestään feminiinisoituneet tapaukset eivät välttämättä ole omaksuneet feminiinin kaikkien sijojen taivutuspäätteitä. Vielliard esittelee neutrimonikot *adiacentia* ja *spatia*, joiden hän katsoo merovingidokumenttiensa perusteella feminiinisoituneen: *adiencias*

¹⁶³ Rohlfs 1949, 57–61; Meyer-Lübke 1890, 197–198; Väänänen 1981, 105; Aebischer 1933, 68–69; ks. erityisesti taulukko, Aebischer 1933, 64–65. Marinin Ravennan papyruksista löytämä toinen maskuliinin *ora-*monikko *arcura* (= *arcūs*) on niin ikään papyruksessa 44 mutta perustunee nuoremmissa roomalaisissa kurssiivissa usein samannäköisten *a:n* ja *u:n* sekä *s:n* ja *r:n* sekoittamiseen. Ilmeisesti hieman edellä esiintyvistä muodosta *fundora* innostuneena Marini lukee: *cum putea & puteales seo labellos & arcura x...* (Pap. Marini 132) (Marini 1805, 199). Tjäder korjaa: *cum putea et puteales seo labellos et arca saxe[a]* (Tjäder 1982, 176, 289, komm. 7). Ks. myös Marini 1805, 364, komm. 6.

¹⁶⁴ Rohlfs 1949, 57–58; Aebischer 1933, 5, 8; vrt. Meyer-Lübke 1883, 48–49.

¹⁶⁵ Väänänen 1981, 105.

¹⁶⁶ Rohlfs 1949, 57–58.

¹⁶⁷ Aebischer 1933, 29–30; Meyer-Lübke 1883, 48–49. Lahjoitusasiakirjassa vuodelta 752 lahjoitetaan *cortes et fundora in comitatu Mutinensi vel Bononiensi*. Samassa dokumentissa sana esiintyy myös feminiinimuodossa, *fundoras*, kuten myös dokumentissa vuodelta 838: *in Iustiniano suprascriptas fundoras* sekä *pro ipsas fundoras*. Tapaus *fundore que sunt posite in plebatu S(ancti) Stephani* on peräisin vuodelta 950.

*suas, aieciencias, de pluremorum annorum spacia.*¹⁶⁸ Ensimmäiset esimerkit ovat melko vahvasti feminiinisoituneita, kun taas muotoa *spacia* ei voi pitää feminiinisoituneena vielä *de*-preposition vuoksi, sillä akkusatiivihan yleistyi prepositiorektioissa. Samasta syystä olen vastahakoinen julistamaan feminiinisoituneiksi Ravennan papyrusten prepositiorakenteita 1, 27 *simili modo et de peculia Clodian[a...12...]ndum esse iubemus*, 1, 70 ja 71 *et de reliqua Zosimi iuxta relationis epistulae trib(uni) Pyrri solid(i) MDCCC*, 8, 2, 14 *de domus, quae sunt intra civitate Ravenna, seu praedia rustica*, 10–11, 4, 10 *pro eadem praedia* sekä 18–19, 29 *de s(upra)s(crip)ta homnia inmobilia predia, que sunt in territorio Agubio*, vaikka Tjäder ja ThLL ainakin ensimmäisen sellaiseksi esittelevätkin.¹⁶⁹ Feminiinisoitumisasteen määrittely ei siis onnistu ainakaan niillä perusteilla, joilla Vielliard itse sen tekee.

Vaikka näyttää siltä, että papyruksen 1 muita *de*-prepositiorektioita on käytetty klassisesti, eikä Tjäder usko stilistisesti varsin korkeatasoisessa tekstissä voivan esiintyä vääriä rektioita, on hätiköityä pitää tapauksia feminiinisoituneina.¹⁷⁰ Kyse on rajatapauksista, joiden syntaktinen ja morfologinen tarkastelu voivat päätyä eri tuloksiin. Sen sijaan luetelluissa kohdissa 8, 2, 14 ja 18–19, 29 rektiovirhe näyttää ainoalta selitykseltä: *de domus* (= *domos*) osoittaa prepositioon liittyvän substantiivin olevan akkusatiivissa, ja relatiivilause *que sunt* todistaa korrelaatin monikollisuudesta. Termit *peculium* '(erityis)omaisuus' ja *reliquum* '(summan) loppuosa' ovat asiakirjakielessä toisinaan monikkomuodossa esiintyvää erikoissanastoa.¹⁷¹

Bonnet törmää Gregoriuksen teksteissä samantyyppisiin tulkinnallisiin ongelmiin: prepositiorektiossa olevia tapauksia *expellentes monachi de horrea anonas; qui protoplastum de paradisi habitacula proiecisti* "Sinä joka karkoitit ensimmäisen ihmisen paratiisin asuinsijoilta"; *videritis...domus incendia concremare* sekä *de ipsa sacrosancta solemnia* on pidettävä ennemmin neutrin monikkoina kuin todella feminiinisoituneina yksikköinä. Samat neutrit tavataan toisissa kohdissa täysin korrekteinä: *horrea aedificavit, in ipso habitaculo, restinxit incendium.*¹⁷² Vaikka ilmiö liittyy pikemminkin

¹⁶⁸ Vielliard 1927, 134.

¹⁶⁹ Tjäder 1955, 400, komm. 11, 403, komm. 32; ThLL, s. v. *peculium*, 74–75. ThLL:n kanta perustuu Tjäderin näkemykseen.

¹⁷⁰ Papyruksen 1 yhteensä 36 prepositiorektiosta vain mainitut kolme ovat epäklassisia. Muutenkin dokumentin kieli on korkeakirjallista lukuisine erilaisine ablatiivineen (1, 47 *diverso tempore corporali tedio detentus edocuit*) ja jopa muutamine 2. imperatiivin muotoineen (esim. 1, 55 *participato itaque consilio*).

¹⁷¹ ThLL, s. v. *peculium*, 929, 26–933, 37; OLD, 1608. Tjäder kääntää kohdan *de reliqua* sanoilla "von dem rückständigen Betrag" (Tjäder 1955, 177).

¹⁷² Käsikirjoituksessa B5 lukee kuitenkin *horreae replebantur frumento*. Muutenkin on aina kiistanalaista, onko virhe kopistin vai itse Gregoriuksen. Kohdan *videritis...domus* (= *domos*) *incendia concremare*

prepositiosyntaksiin kuin morfologiaan, Bonnet toteaa Vielliardin tapaan neutrin monikon feminiinisoitumisen olevan tällaisissa tapauksissa tavallaan puolitiessä. Näistä tilanteista yhteensulauttava muutos lähtee liikkeelle. Neutrimonikon olemus on siis hämärtynyt Gregoriuksellakin, mistä on osoituksena myös numerusinkongruenssi *haec scripta pervenerit*. Lisäksi on muistettava, että Gregoriuksella esiintyy kiistattomiakin feminiinisoitumistapauksia: *periurias exprobat, per chronicas, sponsaliae diem, huius arbustae, extant virgultae* jne.¹⁷³

5.2.2. Muun kuin pronomini määrään perusteella oletetut feminiinisoitumistapaukset

Neutrin monikon feminiinisoitumisen aste-eroja ilmentävät paremmin tapaukset, joissa monikollinen pääsana on edelleen ulkoasultaan neutrimuotoinen mutta määrä feminiininen. Ilmiö liittyy osittain myöhäislatinassa tapahtuneeseen deklinaation uudelleenjärjestäytymiseen, josta ovat osoituksena muun muassa jo aiemmin käsitellyt neutriin liittyvän 3. deklinaation määrään *m-* ja *es-*päätteet. Tekninen termi *instrumentum* näyttää Vielliardin merovingiesimerkkien perusteella olevan siirtymässä feminiiniin, vaikkei itse feminiinimorfologiaa omaksukaan: *illa instrumenta...vacuas et inanis (= inanes) permanirent; strumenta...sicut per ipsas declaratur; se alequa strumenta...ostensas fuerint, nec eas feci...se inventas fuerint...ubi ostensas aparuerint vacuas et inanis permaniant; ipsa strumenta veraces esse dixit*. Sanan *instrumentum* lisäksi horjuntaa esiintyy merovingidokumenteissa niin ikään neutrin *placitum* yhteydessä: *pluris (= plures) placita...habuerunt initas*.¹⁷⁴ Sanaan *instrumentum* liittyy feminiinisiä attribuutteja usein myös Ravennan papyruksissa: 29, 3–5 *ipsa instrumenta...eas mihi fecerit...conscribendas dictaverit*, 29, 7 *suscipiantur instrumenta...quae offeruntur...cumque traditae fuissent*, 31, 3, 1 *instrumenta venditionum una cum epistulam traditionis ostense relicteque fuissent*, 31, 3, 3 *instrumenta venditionum simulque et epistulam traditionis ostense relicteque fuissent...easdem...scribendas dictasset*, 32, 6 *textus instrumentorum qui in Ravennati urbe confectae sunt* sekä 35, 26 *instrumenta anteriores*. Lisäksi huomattakoon jo edellä käsitellyt 8, 2, 6 *stragula polimita duo valentes solido uno tremisse uno* ja 8, 2, 10 *mortaria marmorea dua valentes siliqua aurea una* ”kaksi yhden kultasiliquan arvoista marmorihuhmarta” sekä ennen kaikkea yksiköllistyneet 8, 2, 7 *sarica prasina ornata valente solido uno et semisse uno, ...sareca misticia (= mixticia) cum manicas curtas valente siliquas aureas duas* ”puolentoista

predikaattiverbi on muutettu käsikirjoituksessa D4 passiiviin, *concremari*, mikä ei kuitenkaan ratkaise kaikkia lauseen ongelmia (Bonnet 1890, 350–351).

¹⁷³ Bonnet 1890, 350–353.

¹⁷⁴ Vielliard 1927, 134.

soliduksen arvoinen koristeltu vihreä silkkivaate,...kahden kultasiliquan arvoinen lyhythihainen osittain silkkinen vaate”.

Substantiiviin kiinteästi liittyvä 2. deklinaation määre (*illa, ipsa, polimita, marmorea*) säilyy useammin neutrimuotoisena kauempana seuraavien 2. deklinaation määreiden muuttuessa feminiinisiksi. Kolmannen deklinaation mukaan taipuva määre on tässäkin tapauksessa osittain oma tapauksensa (*veraces, plures, anteriores, valentes*), sillä sen taivutusparadigma näyttää eliminoineen erillisen neutrimuodon. Adjektiivin ja partisiipin taivutus on käytännössä muuttunut yksimuotoiseksi mahdollistaen *es*-monikon *a*-monikon vieressä (*strumenta veraces, pluris placita, instrumenta anteriores, stragula valentes*). Tästä on osoitus myös merovingidokumenteissa yleinen fraasi *loca nuncupantes*. Yksikössä maskuliininen *locus* ainakin näyttää esiintyvän myös merovingilatinassa klassisen normin mukaisesti selvästi neutrisena monikossa *id sunt...loca denominata*.¹⁷⁵ Ravennan papyrusten kohdassa 44, 6 *d(ic)ta loca...revertatur* sana *loca* voidaan sen sijaan tulkita jopa feminiinisoituneeksi.

Kohta 31, 3, 1 *instrumenta venditionum una cum epistulam traditionis ostense relicteque fuissent* lienee kontaminaatio useasta erilaisesta formulasta. Kaavan alkuperäinen ajatus käynee paremmin ilmi kohdassa 31, 3, 3 *instrumenta venditionum simulque et epistulam traditionis ostense relicteque fuissent...easdem...scribendas dictasset*, joskin akkusatiivi *epistulam* on tässäkin virheellinen. Sanaliiton *instrumenta* ja *epistula* jälkimmäisen osan feminiinisyyden lienee vaikuttanut ratkaisevasti attribuuttien suvun määräytymiseen kyseisissä tapauksissa. Relatiivipronominin sisältäviä rakenteita 29, 7 *suscipiantur instrumenta...quae offeruntur...cumque traditae fuissent* ja 32, 6 *textus instrumentorum qui in Ravennati urbe confectae sunt* käsittelen tarkemmin luvussa 5.3.

Hyvin samantyyppisesti kuin *instrumenta* käyttäytyy neutrin *iugerum* 'auranala' monikko papyruksessa 30. Korrektiin muotoon *iugera* liittyy feminiinisiä määreitä kohdissa 30, 18 *quas [s(upra)s(crip)ta]s viginti iugera*, 30, 23 *[qu]as iugera...distracta sunt...optima m[a]x[ima]que sunt*, 30, 51 *quas viginti iugera...distracta sunt* sekä 30, 27 *iugera...iure proprietatemque* (komitatiivinen ablatiivi) *earum*, 30, 28 *iugera...possessae sunt*, 30, 52 *iugera...heasdemque li[be]ras et inlibatas*, 30, 55 *iugera...heasdemque...aliaenas*. On huomattava, että sekaantuneiden muotojen rinnalla esiintyy korrekteja tapauksissa 30, 23 ja 30, 51 *distracta sunt* sekä 30, 62 *inquiet[ata fu]aerent vel aevicta*. Tosin kohdassa 30, 62 pääsanana onkin *viginti iugerorum*, joka lienee jonkinlainen

¹⁷⁵ Vielliard 1927, 135.

genetivus partitivus -muistuma.¹⁷⁶ Relatiivipronomini *quas* ei kuitenkaan ole erityisen luotettava osoitus feminiinisoitumisesta, kuten luvussa 5.3. esitetään. Joka tapauksessa syntyy vaikutelma, että papyruksen 30 kirjoittajalla on ollut vaikeuksia ratkaista asiakirjakielissä verrattain harvoin esiintyvän erikoistermin *iugera*-monikon sukua. Valitettavasti kauppakirjassa 30 ei esiinny muita neutrin monikkoja, joten ei voida tietää, olisiko sekaannus koskenut myös niitä. Tarkan mittayksikön *iugerum* asemesta Ravennan papyrusten myyntidokumenteissa puhutaan yleensä maatalojen osuuksista (*portiunculae*) tai tarkemmin kahdestoistaosista (*unciae*), mihin papyruksen 30 feminiinimuodon käyttökin saattaa pohjimmiltaan liittyä.

Instrumenta-esimerkkien perusteella vaikuttaa siltä, että neutrinen pääsana on edelleen ymmärretty tietyssä mielessä neutriksi mutta määreiden suvun valinnassa ei ole enää tehty eroa feminiiniin ja siihen sulautuvan neutrin välillä. Pääsanat noudattavat neutrin morfologiaa, ja rakenteet ovat edelleen selvästi monikollisia. Harjaantumaton kirjoittaja on kuitenkin voinut pitää neutrin ja feminiinin monikon morfologiaa käytännössä ekvivalenttina. Kuten Bonnet toteaa, latinan neutrin monikot eivät olisi romaanisissa kielissä muuttuneet feminiinin yksiköiksi, elleivät juuri rakenteelliset kategoriat olisi tiettynä ajanjaksona olleet sekaantuneina kielen käyttäjien mielessä.¹⁷⁷ Samalla on kuitenkin muistettava, että suurin osa Ravennan papyrusten *instrumenta*-monikkoon liittyvistä määreryypäistä on täysin korrekteja.

Luultavasti 500-luvulla Pohjois-Italiassa laadittujen Oreibasios-käännösten latinalle on tyypillistä, että miltei kaikki 2. deklinaation neutrin yksiköt ovat muuttuneet maskuliineiksi mutta siitä huolimatta samojen sanojen monikon nominatiivi-akkusatiivi on heterogeenisesti aina *a*-päätteinen ja monikolliseen muotoon liittyvät määreet lähes aina feminiinissä, esimerkiksi *folia infusas, folia molles, ora riposas, grana oppressas, ossa consparsas, ova sorbiles*. Feminiinin *as-* ja *ae-*päätteitä esiintyy määreiden ohessa vain kreikkalaisissa lainasanoissa kuten *cataplasmas* 'haude' ja *intibae* (gen.) 'salaatti'.¹⁷⁸ Ilmiö, jota en ole löytänyt Ravennan papyruksista, on 2. deklinaation neutrin monikon *orum*-genetiivipäätteen korvautuminen päätteellä *-arum*. Monikon genetiivi on deklinaatioltaan pelkistyneessä myöhäislatinassa melko harvinainen sijamuoto, joka esiintyy vanhemmassa Oreibasios-käännöksessäkin ainoastaan 30 kertaa: 28 kertaa

¹⁷⁶ Kohdassa 30, 29 (sekä kaikissa allekirjoituksissa) lukee sen sijaan *possessionem viginti iug[er]um*. Substantiivista käytettiinkin normaalisti 3. deklinaation monikon genetiivimuotoa; myös muut sijamuodot horjuvat 2. ja 3. deklinaation välillä (*ThLL*, s. v. *iugerum*).

¹⁷⁷ Bonnet 1890, 352.

¹⁷⁸ Mørland 1932, 70.

ovarum, 2 kertaa *ovorum*.¹⁷⁹ Haralambie Mihăescu esittelee *Moesia inferior* -provinsin piirtokirjoituksista tapaukset *lignarum* ja *expensarum*,¹⁸⁰ joista jälkimmäinen kuitenkin esiintyy toisinaan feminiininä jo klassisessa latinassa, kuten luvussa 5.2.1. todettiin. Max Niedermann on puolestaan löytänyt karolingiaikaisen *Liber glossarum* -tietosanakirjan kielestä muodot *foliarum*, *praecordiarum*, *intestinarum* ja *mālarum*.¹⁸¹

Kuvattu heterogeeninen taivutus, jollaiseen oli Väänäsen mukaan edetty viimeistään 500-luvulle tultaessa, selittää käytännössä nykyisissä romaanisissa kielissä esiintyvät *a*-monikot kuten it. *uova*, *braccia* sekä dublettien kuten it. *foglia* : *fogli*, *ossa* : *ossi* kollektiiviset *a*-muodot.¹⁸² Ravennan papyrusten ainoa poikkeava monikon genetiivitapaus on 10–11, 3, 10 *praeceptorum ad me datarum*, jossa vain partisiippimääre on feminiinissä pääsanana säilyttäessä neutrin taivutuksen. Kyse on joka tapauksessa samasta ilmiöstä kuin Oreibasios-käännöksissä. Muuten Ravennan papyrusten neutrien harvat monikon genetiivit ovat myös määreiltään klassisia. Mørland selittää havaitsemansa ilmiön olettamalla, että kirjuri on välttäänsä neutrin monikoiden yhteydessä maskuliinin *i*- ja *os*-päätteitä tullut hyperkorrektisti välttäneeksi myös *orum*-päätettä. Elementti *-a-* on siis muodostunut erityisen tunnusomaiseksi neutrin monikolle, jota on siksi ollut yhä vaikeampaa erottaa feminiinistä.¹⁸³

Mørlandin tulkinta vaikuttaa uskottavalta, joskaan ei ole tuettavissa Ravennan papyrusten evidenssin perusteella. Ravennan kirjurit ovat siltäkin osin osanneet noudattaa klassista standardia paremmin kuin Oreibasiosin kääntäjät. Joka tapauksessa neutrin monikon *arum*-genetiivi on jälleen todiste klassisen deklinaation pirstoutumisesta: neutria ei enää ollut itsenäisenä luokkana, vaan se miellettiin maskuliinin ja feminiinin sekoitukseksi niin kuin nykyromaniassa. Vaikka 3. deklinaation *es*-päätteiset määreet Ravennan papyrusten tapauksissa 8, 2, 6 *stragula polimita duo valentes solido uno tremisse uno*, 8, 2, 10 *mortaria marmorea dua valentes siliqua aurea una* sekä 35, 26 *instrumenta anteriores* tai Oreibasios-käännösten kohdissa *locales adiutoria, utiles et simplices medicamenta, genua dolentis* (= *dolentes*), *folia molles* jne. eivät ole enää pääsanojensa sakuindikaattoreita, ne osoittavat silti pääsanansa lukua.¹⁸⁴ Kohdan 8, 2, 7 *sarica prasina ornata valente solido uno et semisse uno, ...sareca misticia* (= *mixticia*) *cum manicas*

¹⁷⁹ Mørland 1932, 70–71; Väänänen 1981, 104. Mørlandilla muoto *ovarum* esiintyy 3 kertaa yhtymässä *ovarum assarum* ja 2 kertaa *ovarum coctarum*. Nominatiivi-akkusatiivi *ova* tavataan yli 13 kertaa, *ovos* vain kerran.

¹⁸⁰ Mihăescu 1960, 122.

¹⁸¹ Niedermann 1944, 46–47.

¹⁸² Väänänen 1981, 104–105.

¹⁸³ Mørland 1932, 71.

¹⁸⁴ Mørland 1932, 72–73.

curtas valente siliquas aureas duas pääsanat *sarica* ja *sareca* ovat klassisessa latinassa neutrin monikkoja (*serica* 'silkki-vaatteet').¹⁸⁵ Yksiköllisen partisiipin perusteella neutrien *sarica* ja *sareca* lienee tässä siis katsottava feminiinisoituneen täydellisesti.

Myös finiittiverbin luku ilmaisee subjektina olevan neutrin luvun ainakin teoriassa, joskin lukuinkongruenssi on tyypillinen ilmiö runsassanaaisessa asiakirjakeleessä. Syntaktinen yhteys saattaa katketa joko virkkeen raskauden ja monipolvisuuden tai kirjoittajalle vaikeuksia tuottavan syntaktisen rakenteen vuoksi.¹⁸⁶ Kaksi kolmesta Ravennan papyruksista löytämästäni neutria koskevasta poikkeustapauksesta liittyy passiivirakenteisiin. Kohdissa 7, 70 *possit utilius ne[go]tia ministrari* sekä 44, 6 *d(ic)ta loca cum omnia, que inibi a vob(is)...facta meliorataque fuer(int), ad [i]us dominiumque s(an)c(t)ae n(ostrae) Rav(ennatis), cui(us) est propr[i]etas, revertatur ecclesiae* pääsanat *negotia* ja *loca* näyttävät yhdistyvän yksikölliseen predikaattiin. Substantiiveja *negotia* ja *loca* ei ole tässä mielletty yksiköllisiksi feminiineiksi, vaan kirjoittaja ei ole ensimmäisessä tapauksessa osannut käyttää korrektisti apuverbillistä passiivirakennetta, kun taas toisessa tapauksessa kongruoivien osien väliin sijoitetut sivulauseet ovat katkaisseet alkuperäisen ajatuksen.¹⁸⁷ Lisäksi nominatiivi *negotia* esiintyy papyruksessa 7 myös selvästi monikollisena kohdassa 7, 49–51 *quatenus eius pers[ona.....ins]istente mota n[ego]tia...[lege] valeant et aequitatis ordinem (= ordine) terminari*.¹⁸⁸ Myöskään huvittavahkoa tapausta 1, 30 *vide ergo, ne rursus aut tarditas aut desideria...intercedat* ei tule käsitellä neutrimonikon feminiinisoitumisen yhteydessä, vaan esiteltäessä sanastollisia väärinkäsityksiä: kirjoittaja on epäilemättä tarkoittanut harvinaista feminiiniä *desidia* 'velttous'.¹⁸⁹ Sen sijaan lahjoitusasiakirjan lopputoivotuksessa 10–11, 2, 6 *incolumem sublimitatem tuam divina tueatur* subjekti *divina* 'jumaluus, kaitselmus' on

¹⁸⁵ Tjäder 1955, 243, 434, komm. 36, 37. Tjäder ei ole huomannut sanaa *sarica* luetellessaan Ravennan papyrusten feminiinisoitumistapauksia (Tjäder 1955, 403, komm. 32). Adjektiivivi *mixticia* merkinnee, että vaatteessa oli joko käytetty silkin lisäksi muitakin kankaita tai sen kangas oli valmistettu sekoittamalla silkki- ja kuituun muita kuituja. Tulkintaa tukee myös matalampi hinta-arvio.

¹⁸⁶ Esimerkiksi virkkeessä 13, 46–49 *promittentes quoque, si necessarium fuerit, inter acta praebetura responsum, quae admodum et in praesenti curialibus huiusce urbis sum professa* lahjoittajasta on ensiksi käytetty monikkoa (*pluralis modestiae*), mutta sitten rakenne on kenties sivulauseiden ja epäonnistuneen futuuri-perifraasin harhaanjohtamana muuttunut yksikölliseksi. Kohdassa 7, 29 *adversantum frau[dibus ipsi] vel eorum fac[ulta]tes occumbat* inkongruenssi on vielä silmiinpistävämpi. Kyse voi olla toki pelkästä kirjoitusvirheestä.

¹⁸⁷ Muodosta *loca* tarkemmin seuraavassa luvussa. Niedermann esittelee teoksesta *Liber glossarum* tapaukset *huius folia...ad morsum canis succurrit; mala acida et matura...bene digeritur; nulla poterit eum medicamina sanare* jne. ilmoittamatta, kuinka pitkiä lisämääreitä kolmen pisteen kohdalla on. Hän ei myöskään ota kantaa monikkojen *folia* ja *mala* kollektiivisuuden todennäköiseen vaikutukseen (Niedermann 1944, 46).

¹⁸⁸ Virke on hieman sekava. Tjäder kääntää ”damit durch seine [...] Bestreung die in Gang gebrachten Angelegenheiten...nach dem Gesetzen und nach rechtmässigen Gründen entschieden werden können” (Tjäder 1955, 231). Vaikuttaa siltä, että infinitiiviltä *terminari* puuttuu apuverbi tai että apuverbiksi on ajateltu itse *valeant*.

¹⁸⁹ Tjäder 1955, 400, komm. 14; vrt. Carlton 1973, 87, viite 165.

mielestäni muuttunut feminiiniksi. Kollektiivinen neutrimonikko *divina* esiintyy samassa merkityksessä muualla kirjallisuudessa: *si divina faverint* (Pallad. 1, 1) ja *sacerdos ad divina migraverat* (*epist. pontif. Thiel* 14, 2).¹⁹⁰

Neutrin monikon kehitys näyttää kaiken kaikkiaan oletettua monisyisemmältä prosessilta. Vaikka itse neutrin monikollisen päätteen tekninen toteaminen on mielestäni luotettavammalla perustalla kuin neutrin yksiköllisen päätteen tapauksessa, koska foneettisista seikoista johtuvat häiriöt voidaan sulkea varmemmin pois, *a*-päätteen tulkinta tuottaa kuitenkin suuria hankaluuksia. Monikon neutrisubstantiivien sukumuutoksen syvällisyydessä on ratkaisevia aste-eroja: toinen ääripää ovat yksikön feminiinimorfologian omaksuneet selvästi feminiinisoituneet neutrit, toinen ainoastaan määreissään feminiinimuotoja saavat, ulkoasultaan perinteiset neutrit.

Vaikka Ravennan papyruksissa ei ole vielä merkkejä neutrin monikon suurisuuntaisesta siirtymisestä feminiiniin, kehitys on selvästi havaittavissa. Koko skaala eriasteisine tapauksineen on nähtävissä. Ajallisesta muutoksesta on kuitenkin hyvin hankala esittää arvioita luvuissa 5.2.1. ja 5.2.2. käsiteltyjen tapausten valossa; jätän sen luvun 5.2.4. tilastolliselle analyysille, jossa tarkastelen *a*-päätteen yleisyyttä ja yleistymistä massailmiönä. Sitä ennen siirryn tarkastelemaan seikkaa, jota ei pitäisi neutrin monikon yhteydessä jättää huomioimatta mutta jota vain harvat myöhäisen latinan neutrista kirjoittaneet ovat käsitelleet. Tällä olennaisella seikalla tarkoitan neutrimonikon kollektiivista olemusta.

5.2.3. Neutrin monikon kollektiivisuus

Substantiivin luku määräytyy semantiikan perusteella. Kuten taustoitin luvussa 3.1., indoeurooppalaisten kielten neutrien *a*-monikot sisälsivät alun perin kollektiivisen merkityksen, jonka ne olivat perineet 1. deklinaation kollektiivisilta *ā*-feminiineiltä. Sama kollektiivisuus on edelleen läsnä klassisen latinan neutrin monikossa. Siten esimerkiksi latinan niin sanotuista runollisista monikoista puhuminen on monissa tapauksissa, vaikkapa ainesanan *vina* yhteydessä, harhaanjohtavaa sanojen kuvastaessa todellisuudessa alkuperäistä kollektiivista merkitystään.¹⁹¹ Neutrin monikon kollektiivinen luonne on vaikuttanut omalla tavallaan monikkojen muuttumiseen yksikön feminiineiksi myöhäislatinassa. Vaikka neutrin monikoiden siirtyminen yksikön feminiiniin ei ole

¹⁹⁰ Tjäder 1955, 439, komm. 9; *ThLL*, s. v. *divinum*, 1625, 79–1626, 6.

¹⁹¹ E. Löfstedt 1942, 48. E. Löfstedt on osoittanut, että klassiset latinalaiset runoilijat käyttivät metrisistä tekijöistä riippumatta monikkoa *vina* huomattavasti useammin kuin yksikköä *vinum*.

yksinomaan myöhäinen vaan koko latinan kielen historian läpäisevä ilmiö, myöhäislatinassa siirtyminen kiihtyi deklinaation yleisen muutoksen myötä.¹⁹²

Niin ikään romaanisissa kielissä säilyneet *a*-monikolliset, neutreista feminiinisoituneet sekä monikolliset että yksikölliset substantiivit ovat useimmiten jollain tavalla kollektiiveja kuten it. *braccia*, esp. *hueva* (= *ova*), ra. *feuille* (= *folia*) jne. Semanttisilla tekijöillä todella näyttää olevan enemmän merkitystä neutrien monikkojen muuttuessa feminiineiksi kuin neutrien yksiköiden muuttuessa maskuliineiksi. Ongelmana on kuitenkin jälleen kerran todellisen muutoksen määrittelyn hankaluus: missä vaiheessa muoto lakkaa olemasta monikon neutri ja missä vaiheessa se alkaa olla yksikön feminiini. Tiukinta tulkintaa edustava Niedermann on poiminut *Liber glossarum* -teoksesta tapauksia, joissa subjekti *folia* saa yksiköllisen predikaatin: *folia eius virtutem anaxeranticam...habet; cuius folia plagas recentes mire iungit* jne. Hän toteaa kuitenkin, ettei muotoja *folia* tule pitää vielä feminiinin yksiköinä, ja katsoo, että kyseessä on pikemminkin kollektiivisen merkityksen 'lehvästö' aiheuttama *synesis*.¹⁹³ Tällaisissa tapauksissa ilmiön nimeäminen alkaa nähdäkseni olla makuasia: kyse on joka tapauksessa neutrimonikon merkityksestä johtuvasta morfosyntaktisesta muutoksesta.

Edellisissä luvuissa feminiinisoitumispuhinnan yhteydessä käsittelemäni Ravennan papyrusten tapaukset *peculia, reliqua, instrumenta, serica, authenticas, negotia, divina* ja *expensa* voidaan mielestäni tulkita merkitykseltään kollektiivisiksi. Sama koskenee monikkoa *loca*. Merovingidokumenteissa hyvin selvästi kollektiivisen ajatuksen sisältävät *unde oblata ministretur, unde oblata occurat, unde oblata offeretur*. Niissä substantiivin *oblatum* 'ehtoollisleipä, öylätti' monikko toimii samalla tavoin ainesanana kuin esimerkiksi *fructa*, joka on muuttunut neutrin monikon kollektiivisen merkityksen vaikutuksesta 4. deklinaation maskuliinista *a*-päätteiseksi kollektiivimuodoksi.¹⁹⁴ Samoin kollektiivisiä voivat olla edellä mainitut Vielliardin *placita* ja Bonnet'n *horrea*.

Indoeurooppalaisesta kollektiivisestä yksikön feminiinistä periytyvä neutrin "monikko" säilyi pääasiallisena käytettynä muotona sellaisten lekseemien yhteydessä, joiden tarkoitteet esiintyvät yksilöityinä vain harvoin. Tyypillisimmillään kyse on juuri niin sanotuista ainesanoista. Muun muassa puutarhan antimista puhuttaessa latinassa kuten

¹⁹² Löfstedt 1959, 14–15; Meyer-Lübke 1890, 183–184; Meyer-Lübke 1883, 176.

¹⁹³ Niedermann 1944, 46: "Du fait que *folia* comme sujet est souvent construit avec le verbe au singulier, il ne serait pas légitime d'inférer qu'il était déjà devenu un singulier féminin; ce n'est encore qu'une espèce de σχήμα κατὰ σύνεσιν, l'accord étant déterminé par le sens collectif "feuillage". Il s'agit donc d'un état transitoire."

¹⁹⁴ Vielliard 1927, 135.

useissa eurooppalaisissa nykykielissäkin käytetään kollektiivimuotoa, esimerkiksi *rapa* 'nauriit; nauriita; naurista' tai *māla* 'omenat; omenoita; omenaa'.¹⁹⁵ Kustakin kollektiivisesta substantiivista voitiin kuitenkin tarvittaessa käyttää myös siitä johdettua neutrista yksikköä, esimerkiksi *mālum* '(tietty, erityishuomion kohteena oleva) omena'. Toisaalta klassisessa latinassa oli vanhastaan hieman toisenlaista kollektiivisuuden aspektia edustava ryhmä substantiiveja, niin sanotut *pluralia tantum* (esim. *litterae* 'kirje', *castra* 'sotilasleiri'), joilla ei varsinaisesti edes ollut olemassa yksikkömuotoa.¹⁹⁶

Erityisen todistusvoimaisia osoituksia *a*-päätteisten kollektiivisten neutrin monikoiden ja feminiinin yksiköiden sekaantumisesta ovat Löffstedtin myöhäisistä teksteistä keräämät käänteiset esiintymät, joissa klassisen latinan feminiini on neutrimuodossa kuten tapauksissa *pausum*, *membranum*, *orum*, *sportulum*, *mendum*, *contumelium* ja *materium* tai jopa virheellisestä neutrimuodosta kehittyneessä maskuliinimuodossa, kuten *casus* (= *casa*), *foveus* (= *fovea*). Ainakin ensimmäiset luetellut tapaukset voidaan tulkita käänteisiksi muodosteiksi, jotka ovat syntyneet tarpeesta ilmaista kollektiivisen *a*-päätteisen käsitteen sijasta yksittäistä kohdetta (kuten myös *palpebra* ja *palpebrum* 'silmäluomi'). Toisaalta myös analogisilla tekijöillä on voinut olla vaikutuksensa: verrattakoon esimerkiksi sanapareja *palpebrum* ja *cilium*, *mendum* ja *vitium*, *casus* ja *domus*, *mansus* ja *casus*.¹⁹⁷

Neutrin monikon kollektiivinen merkitys lähestyy usein pikemminkin yksiköllisyyden ideaa. Ainakin tietyt tällaiset latinan monikot on alettu mieltää paitsi semanttisesti, myös muoto-opillisesti yksiköiksi, kun kerran *a*-päätteiden samankaltaisuus on sen sallinut. Tällainen kollektiivisen käsitteen muodollinen yksiköllisyys ilmenee myös esimerkiksi saksan sanassa *Obst* 'hedelmät' tai englannin sanassa *bread* 'leipä', joista ei voi muodostaa yksiköstä poikkeavaa monikkomuotoa, vaikka lekseemien referentti voi tosiasiaassa olla monilukuinen (erillisiä hedelmiä tai leivänkannikoita).¹⁹⁸ Klassisessa kreikassa neutrin

¹⁹⁵ Esim. ilmauksessa "Onpas tänä vuonna tullut naurista / omenaa!"

¹⁹⁶ Tällaisia sanoja on tietenkin kaikissa kielissä, vrt. suom. *housut*, *hohtimet*, *tikkaat* jne. *Pluralia tantum*-sanoilla saattaa kyllä esiintyä myös yksikkömuoto, jolloin yksiköllisen sanan merkitys eroaa olennaisesti monikon kollektiivisesta merkityksestä: esim. *littera* 'kirjain'. Yksittäisten kirjainten joukosta muodostuu tietenkin kirje, *litterae*.

¹⁹⁷ Löffstedt 1959, 21–23. Kyseinen neutrin tai maskuliinin käyttö feminiinin sijasta tai rinnalla periytyi roomaanisiin kieliin, joissa jotkut klassisen latinan feminiinit esiintyvät maskuliineina, esim. it. *cesto* (lat. *cista*), esp. *párpado* (lat. yleensä *palpebra*).

¹⁹⁸ Löffstedt 1959, 15. Latinassa kuten muissakin kielissä on toki muutenkin vanhastaan substantiiveja, jotka ovat muodollisesti yksikköjä mutta voidaan tulkita semanttisesti monikoiksi, esim. *pilus* 'karva, hiukset' (*ThLL*, s. v. *pilus*, etenkin 2149, 47–52). Johannes Schmidt toteaa: "Plural und Collectivum sind allerdings ursprünglich nicht gleichbedeutend. Ersterer bezeichnet mehrere als getrennt vorgestellte Einzeldinge, Letzteres eine Vereinigung derselben. Aber in vielen Fällen kommt die Anwendung beider auf das selbe hinaus." (Schmidt 1889, 12)

monikon kollektiivisuutta ilmentää selvästi se, että monikko saa subjektina yksiköllisen predikaattiverbin: esimerkiksi *πάντα τὰ δίκαια καὶ καλὰ ἐστίν* ”kaikki oikeudenmukainen on myös hyvää”. Sama pätee eräisiin vanhoihin indoiraanisiin kieliin kuten baktriaan ja veda-sanskritiin sekä romaanisista kielistä retoromaaniin (sursilvaani): *la meila ei grossa* ”omenat ovat isoja”.¹⁹⁹ Periaatteessa ilmiö on siis sama kuin kohdassa 10–11, 2, 6 *incolumem sublimitatem tuam divina tueatur* — kuitenkin sillä erotuksella, että kreikassa ja retoromaanissa neutrin monikon ja feminiinin yksikön välillä ei ole sekaantumisen vaaraa.

On ymmärrettävää, että *pluralia tantum* -tyyppiset neutrit kuten *castra, intestina, exta* ja *spolia* liukuivat feminiineiksi kaikkein helpoimmin. Lisäksi sellaisten sanojen kollektiiviset neutrimonikot, joita käytettiin vain harvoin tai jokseenkin harvoin, olivat erityisen alttiita feminiinisoitumaan: esim. Löfstedtin *armenta, virgulta, arbusta, pruna, retia, ramenta* ’hituset’, *fraga* ’mansikat’.²⁰⁰ Nämä ehdot täyttää myös osa Ravennan papyrusten feminiinisoituneista tapauksista kuten yksinomaan asiakirjakeleessä esiintyvistä termistä *authenticum* muodostettu monikko *authenticas*. Myöskään *peculia, instrumenta, negotia* ja *divina* eivät ole puhekielen sanastoa. Osa Ravennan papyrusten feminiinisoituneista tai feminiinisoitumisepäilyn alaisista neutrin monikoista kuten *responsam* ja *putea* ei kuitenkaan välttämättä sisällä kollektiivista aspektia.²⁰¹ Lainasana *evangeliam* olisi toisaalta voitu käsittää kollektiiviseksi alkuperäisestä merkityksestään käsin, mutta sitä tuskin kukaan enää tiedosti.²⁰² Tapauksia 30, 51 *quas viginti iugera*, 8, 2, 6 *stragula polimita duo valentes*²⁰³ sekä 8, 2, 10 *mortaria marmorea dua* ei tarvitse huomioida, sillä niissä substantiivin monikkollisuuden perusteluna on lukusana.

Neutrin monikon feminiinisoitumisessa on erotettavissa kaksi perusväylää: toisaalta arkisen leksikon neutrimonikot, jotka ovat muuttuneet feminiineiksi niiden kollektiivisen merkityksen edellyttämän monikkomuotoisuuden vuoksi (*rapa, māla*), toisaalta tekniset termit, jotka ovat feminiinisoituneet, koska ne ovat olleet merkitykseltään vieraita, olivatpa kollektiivisiä tai eivät (*instrumenta, virgulta*). Molemmille tapauksille on yhteistä, ettei sanojen merkitystä ymmärretty enää alkuperäisellä tavalla. Neutrin monikosta feminiinin

¹⁹⁹ Schön 1971, 5; Schmidt 1889, 1–4.

²⁰⁰ Löfstedt 1959, 16.

²⁰¹ Tosin (kollektiivinen?) monikko *responsa* on yleinen puhuttaessa esim. oraakkeli- tai oikeusoppineiden vastauksista (*OLD*, s. v. *responsum*).

²⁰² Verbistä *εὐαγγελέω* voidaan johtaa useita merkitykseltään melko samankaltaisia substantiiveja: niistä neutri *εὐαγγέλιον* on tullut tarkoittamaan evankeliumia kristillisessä merkityksessä, kun taas feminiinin *εὐαγγελία* käyttö rajoittuu lähinnä klassiseen kreikkaan. Allekirjoitusten *evangelia*-fraasissa esiintyy toisinaan numeraalimääre: *quattuor evangelia*.

²⁰³ *OLD* mainitsee myös feminiinisen substantiivin *stragula*, joka lienee kehittynyt juuri sukuhorjunnan seurauksena. Sanakirjan antamat esimerkit ovat Petroniukselta ja Ulpianukselta (*OLD*, s. v. *stragula*).

yksikköön siirtyminen oli neutrin katoamisessa kuitenkin sekundaarinen kehityslinja: vain ne neutrit, jotka esiintyivät semanttisista syistä useimmiten (kollektiivisessa) monikossa, saattoivat ottaa prosessiin osaa. Neutrin yksikön kohdalla muutos ei sen sijaan ollut yhteydessä semanttisiin tekijöihin vaan ensisijaisesti morfologista, kuten aiemmin olen osoittanut.

Horjunta muodollisen yksiköllisyyden ja monikollisuuden välillä on siis tyypillistä kollektiivisille sanoille. Neutrin monikoista feminiinisoituneet muodot näyttävät olevan ennen lopullista yksiköksi vakiintumistaan useammin monikossa kuin yksikössä. Tästä johtunee myös se, että Ravennan papyruksissa esiintyy vain harvoja yksiköllisiä feminiinisoitumistapauksia. Mahdolliset *responsam*, *evvangeliām*, *peculia* jne. jäävät epävarmoiksi. Sen sijaan monikollisia tapauksia, joihin on syytä epäillä liittyvän jonkinasteinen sukumuutos, on enemmän: kiistaton *authenticas* sekä määreiden perusteella päätellyt, Oreibasios-tyyppiset tapaukset kuten *ipsa instrumenta...eas mihi fecerit... conscribendas dictaverit*, joissa varsinainen pääsana pysyy edelleen muodollisesti neutrina. Arkaaisen latinan monikollisista feminiinitapauksista ovat esimerkkejä Enniuksen ja Pacuviuksen (n. 220–n. 130 eKr.) *armentas* sekä Plautuksen *ostreas* ja *labias*; neutriset *armentum*, *ostreum* ja *labium* säilyivät edelleen yksikkömuotoina. Koska feminiinisoitumiskehityksen tuottama feminiinin yksikkö ei itsessään ilmaise kollektiivisuutta, siitä koettiin toisinaan tarpeelliseksi käyttää monikkomuotoa.²⁰⁴ Kuten niin usein kielen evoluutiossa, semanttisen kehityksen ympyrä sulkeutuu.

Tietyssä vaiheessa käytettiin siis monikossa feminiinin kaltaista muotoa ja yksikössä neutri- tai maskuliinimuotoa, joka kuitenkin vähitellen syrjäytyi feminiinin normalisoituessa yksikössäkin. Deklinaation heterogeeninen kehitysaste on säilynyt rajatussa määrässä romaanisten kielten substantiiveja, esimerkiksi italian *l'uovo* : *le uova*. Löfstedt onkin sitä mieltä, että klassisessa latinassa latenttina pysynyt neutrin monikon kollektiiviluonne puhkesi uudelleen esille romaanisten kielten syntyvaiheessa.²⁰⁵ Italian lisäksi heterogeeninen deklinaatio on säilynyt parhaiten romaniassa, jossa se on laajentunut koskemaan kaikkia niin sanottuja neutreja: ”neutri” *pāmînt* (< lat. *pavimentum*), saa yksikössä (*pāmîntul*) enklittisen maskuliiniartikkelin *-ul* ja monikossa (*pāmînturile*) vastaavan feminiiniartikkelin *-le*. Enimmäkseen latinan neutrin monikot ovat kuitenkin yksiköityneet feminiineiksi kuten ranskan *la joie* ja italian *la foglia*.

²⁰⁴ Löfstedt 1959, 17–18.

²⁰⁵ Löfstedt 1959, 18; Väänänen 1981, 104–105.

Merkittävää on, että romaanisissa kielissä, etenkin Italian alueella, *a*-kollektiivin renessanssi tuotti semanttisesti hyvinkin eriytyneitä merkityksiä saman sanan monikoille: nykyisen standardi-italian substantiivin *l'osso* 'luu' maskuliinimonikko *gli ossi* merkitsee esimerkiksi paistin luita, feminiinimonikko *le ossa* (< lat. *ill(a)e ossa*) ihmisen luita tai jopa luurankoa.²⁰⁶ Jopa alkuperäinen latinan maskuliini *murus* on saanut italiassa kollektiivisen monikon *le mura* 'kaupungin muuri(t)' maskuliinimonikon *i muri* erikoistuessa merkitsemään yksittäisen rakennuksen seiniä. Pohjois-Italiassa feminiinisoituminen on saavuttanut päätepisteensä: pidemmälle edennyt yhdenmukaistava kehitys on tuottanut normaalin feminiinin monikkomuodot *le osse* (< lat. *ill(a)e oss(a)e*), *le corne*, *le legne* jne., joissa substantiivin pääte on analogisoitunut artikkelin päätteeksi.²⁰⁷

Neutrin monikosta muodostunut yksiköllinen *a*-päätteinen muoto on tietenkin varma feminiini ainoastaan, mikäli se esiintyy jonkin yksikön feminiinille tyypillisen päätteiden kanssa niin kuin tapauksessa *authenticas*. Muotoja kuten *de peculia* voidaan sen sijaan edelleen pitää neutreina. Feminiinisoitunut kollektiivimuoto menetti ymmärrettävästi kollektiivista lataustaan alkaessaan mieltä yksiköllisenä: siksi *a*-päätteiset substantiivit saattoivat muodostaa uusia feminiinisiä monikoita. Vastaavaa oli tosin tapahtunut vähemmässä määrin jo varhaisessa ja klassisen kauden latinassa (*balnea* : *balneae*, *labra* : *labras* jne.). Näissä tapauksissa feminiinisoitumisen voidaan katsoa olevan täydellistä. Mikäli sukumuutoksen kokeneet substantiivit olivat merkitykseltään erityisen kollektiivisia, kadotettu merkitys voitiin palauttaa monikkomuotoisuuden ohella myös kollektiivisuffiksilla kuten ranskan *le feuillage* (< myöh. lat. *folia-ticum*).²⁰⁸

Rajankäyntiä neutrin ja feminiinin välillä oli siis ollut jo varhaisesta latinasta lähtien. Toisinaan kuitenkin myös maskuliinilla on vanhastaan kollektiivinen *a*-monikko normaalin *i*-monikon ohessa, vaikkei monikkojen erittelyä noudatetakaan aina loogisesti. Yleisimmät tapaukset lienevät *locus* : *loca*; *iocus* : *ioca*; *lacertus* : *lacerta* ja *acinus* : *acina*.²⁰⁹ Ravennan papyruksissa kohdan 44, 6 *d(ic)ta loca...revertatur* subjekti *loca* lienee kuitenkin feminiinisoitunut samoin kuin langobardidokumenttien kohdissa *omnia quantum*

²⁰⁶ Rohlf 1949, 53–54; Löfstedt 1959, 18.

²⁰⁷ Rohlf 1949, 55–57.

²⁰⁸ Löfstedt 1959, 18–20. Romaanisissa kielissä alkuperäinen kollektiivinen aspekti on toisinaan kehittynyt augmentatiiviseksi siten, että maskuliini ilmaisee pienempää määrää, feminiini suurempaa: esim. ranskan *le pré* (< lat. *pratium*) on pienempi niitty kuin *la pré* (< lat. *prata*).

²⁰⁹ Löfstedt 1959, 24; Schmidt 1889, 6.

in s(upra)s(crip)tas locas auire visis fuirunt (113, 26), *in ipsas*²¹⁰ *sanctas locas sanctorum* (14, 10)²¹¹. Myös vanhassa provensaalissa *loga* 'paikka' on feminiini.²¹²

Myöhäislatinassa myös monet muut 2. deklinaation maskuliinit esiintyvät *a*-feminiinimuodossa: Löfstedt esittelee myöhäisinä esimerkkeinä muun muassa tapaukset *alvea, carra, horta, modia, radia, rama, grada* (4. dekl.). Kehityksen voisi luulla edellyttäneen neutrista välivaihetta, jolloin tällaisten käänteisten välimuodosteiden tulisi olla myöhäisissä teksteissä yleisiä. Näin ei kuitenkaan ole. Välivaiheen *um*-nominatiiveja esiintyy nimittäin huomattavasti vähemmän ja myöhemmin kuin *a*-monikoita, ja niistäkin harvoista osa näyttää selittyvän pikemmin edellä mainitulla tarpeella yksilöidä kollektiivikäsite. Ilmiön perimmäinen syy lieneekin nimenomaan kollektiivisuudessa: sukumuutoksen syynä on näissä tapauksissa ollut kollektiivisen monikkomuodon tarve, ei yksikön maskuliinin ja neutrin sekaantuminen. Toisistaan riippumattomia syitä sukumuutoksille näyttää siis paljastuvan myöhäislatinassa jatkuvasti lisää. Mikäli päättely pitää paikkansa, kyseiset *um*-muodosteet ovatkin vain kollektiivimuodon sekundaarisia oheistuotteita.²¹³

Kollektiivisen *a*-päätteen henkiin herääminen ja käyttö alkuperäisten maskuliini-substantiivien yhteydessä myöhäislatinassa on täten osaltaan edistänyt neutrikategorian rappeutumista. Meillet'n oletuksen mukaan juuri maskuliinin *loca*-tyyppiset monikot ovat yhdessä neutrin ja maskuliinin yksikkömuotojen samankaltaistumisen kanssa vaikuttaneet ratkaisevasti indoeurooppalaisten kielten neutrin eliminoitumiseen.²¹⁴ Vaikka *a*-päätteen ja kollektiivisuuden samastumisella sinänsä on ollut ratkaiseva rooli neutrimonikon reanalyysissa, metaplastisista *loca*-tyypin monikoista ei voi mielestäni sanoa samaa niiden harvinaisuuden vuoksi. Esimerkiksi Ravennan papyruksissa ei esiinny juurikaan metaplastisia monikkoja. Ainoa sellaiseksi laskettava lienee edellä mainittu *loca*.

Kollektiivisuuskäsittelyn lopuksi on vielä mainittava neutrin yksikön yleistävä käyttö. Ravennan papyruksissa käytetään nimittäin toisinaan kokoavassa, kollektiiviseksi tulkittavassa mielessä myös yksiköllistä *um*-neutripartisippiä: esim. 20, 6 *constitutum*, 20,

²¹⁰ E-käsikirjoituksessa lukee *ipsos* (Schiaparelli 1929, 36, viite t).

²¹¹ Schiaparelli 1929, 36, 10 ja 330, 26. Sivukohtaisen rivinumeroinnin vuoksi dokumentin numeron lisäksi on ilmoitettava myös Schiaparellin sivunumero.

²¹² Löfstedt 1959, 24–25. Jordaneella *loca* on prepositiorektiossa: *certi eorum cognoscent ex vicina loca sibi vinum negotiantes* (Get. 267).

²¹³ Löfstedt 1959, 25–27.

²¹⁴ Löfstedt 1959, 28; Meillet 1906, 15.

19 *possessum* ja 42, 7 *persolutum*.²¹⁵ Olen käsitellyt tapauksia tarkemmin edellä luvussa 5.1.3. Muutenkin edellisiin rinnastettavat adjektiiveista muodostetut, tietyllä tapaa kollektiiviset, yksikölliset neutrin abstraktikäsitteet kuten *honestum*, *iustum*, *terrenum* yleistyvät jonkin verran jälkiklassisessa kirjallisessa latinassa.²¹⁶

5.2.4. Neutrin monikko ja *a*-päätte

Laadullisen analyysin lisäksi on syytä tutkia neutrin monikon päätteitä myös määrällisesti. Ravennan papyrusten asiakirjatekstien akkusatiiviobjekteissa virheellinen 1. deklinaation feminiinin *a*-päätte esiintyy yhteensä 48 kertaa eli 51 prosentissa tapauksista, korrekki *-am* puolestaan 46 kertaa. Kolmannen deklinaation maskuliineilla ja feminiineillä virheellinen päätte *-e* esiintyy sen sijaan yhteensä 20 kertaa eli vain 15 prosentissa tapauksista, *-em* 114 kertaa. Loppu-*m:n* poisjättäminen on siis selvästi yleisempää 1. deklinaatiossa kuin 3. deklinaatiossa. Sama tendenssi on havaittavissa kaikissa muissakin myöhäislatinalaisissa vertailukorpuksissa, kuten taulukosta 13 käy ilmi. Ravennan papyrusten allekirjoituksissa virheellisten päätteiden osuuksien suuruusero (*-a*: 36 %, *-e*: 24 %) on kuitenkin pienempi kuin asiakirjateksteissä.

Taulukko 13. Epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* osuudet 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiiviobjekteissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	epäkorrektin akkusatiivipäätteen osuus (%)	
		1. dekl. <i>-a</i>	3. dekl. <i>-e</i>
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	49	11
Ravennan papyrukset	433–n. 750	51	15
Merovingidokumentit I	625–692	64	38
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko	48	12
Merovingidokumentit II	692–717	89	63
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	44	32
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	80	41

(Rotharin ediktin tiedot Löfstedt 1961, 226. Muiden tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 501, taulukko 3, 515, taulukko 17. Sas laskee yhteen *e*- ja *i*-päätteen.)

Samaa järjestystä noudattavat myös Sasin käsittelemät varhaiset tai selvästi kirjalliset tekstit *Itinerarium Egeriae* (15 % ja 1 %), *Liber Historiae Francorum* (21 % ja 11 %) sekä karolingisen kielireformin aikaiset asiakirjat vuosilta 750–770 (52 % ja 48 %) ja vuosilta 770–800 (42 % ja 33 %). Ainoastaan Gregorius Toursilainen pääsee tasalukuihin 3 % ja 3

²¹⁵ Vrt. Ernout – Thomas 1953, 128.

²¹⁶ Fischer 1999, 12; *LHS*, 154; Svennung 1935, 272. Filosofiset termit kuten *honestum* ja *iustum* ovat kuitenkin peräisin jo Cicerolta. Sitä paitsi monet substantivoituneet adjektiivit ovat syntyneet ellipsin kautta, esim. *hiems* > (*tempus*) *hibernum*.

%.²¹⁷ Ravennan papyrusten suuri *a*-päätteen osuus johtuu kuitenkin jälleen kerran suureksi osaksi papyruksen 8 irtaimistoluettelosta, joka on yhtä lukuun ottamatta vastuussa ikäryhmän kaikista virheellisistä *a*-päätteistä. Jos tarkastellaan taulukossa 14 esitettyä Ravennan papyrusten sisäistä ajallista muutosta, huomataan, että papyruksen 8 sisältävä ryhmä 3 vääristää koko laskelman. Mikäli papyruksen 8 muodot jätetään huomioimatta (sulkeissa esitetyt luvut taulukossa 14), Ravennan papyrukset ryhmittyvät *a*-päätteiden 14 prosentin osuudellaan samalle tasolle yllä lueteltujen kirjallisten tekstien kanssa. Kun myös *e*-päätettä koskevista luvuista eliminoidaan papyruksen 8 vaikutus, virheellisen akkusatiivipäätteen *-e* osuus laskee 5 prosenttiin, mikä sekin on mainittujen kirjallisten tekstien luokkaa. Ilman dokumenttia 8 Ravennan papyrukset näyttäisivät 1. ja 3. deklinaation akkusatiiviobjektien suhteen paljon korrektimmilta kuin vastaavien ei-kirjallisten tekstikorpusten perusteella olisi syytä olettaa.

Taulukko 14. Akkusatiiviobjekteina toimivien 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* määrät sekä prosenttiosuudet neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä. Osuudet on ilmoitettu myös yhdistämällä ikäryhmät 1 ja 2 sekä 3 ja 4. Sulkeissa olevat luvut on saatu jättämällä papyrus 8 laskelman ulkopuolelle.

ryhmä	summattainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyrukset	1. dekl.				3. dekl.			
			<i>-a</i>	<i>-am</i>	<i>a</i> -%		<i>-e</i>	<i>-em</i>	<i>e</i> -%	
1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	4	13	24	16	1	27	4	6
2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	1	14	7		3	35	8	
3	noin 500-luvun kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	42 (1)	8 (5)	84 (17)	70 (11)	14 (0)	44 (40)	24 (0)	24 (4)
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	1	11	8		2	8	20	
kaikki papyrukset yhteensä			48 (7)	46 (43)	51 (14)		20 (6)	114 (110)	15 (5)	

Kaikkiaan 1047 sanan mittaista papyrusta 8 ei voi sulkea kokonaan pois laskelmasta, sillä papyrus kuvastaa kaikesta huolimatta dokumenttityypille ominaista kielenkäyttöä. Mikäli laskettaisiin keinotekoisesti ainoastaan muiden ikäryhmien perusteella ennustetut papyruksen 8 sanamäärään suhteutetut keskimääräiset *a*- ja *e*-lukumäärät, päästäisiin ikäryhmässä 3 + 4 luultavasti prosenttiosuuksiin, jotka olisivat samaa luokkaa tai jopa suurempia kuin ryhmässä 1 + 2. Koska tällainen manipulointi ei kuulu tosiasioihin

²¹⁷ Sas 1937, 501, taulukko 3, 515, taulukko 17.

perustuvaan tutkimukseen, todettakoon vain, että sekä taulukossa 13 että taulukossa 14 sulkeissa esitetyt prosenttiosuudet antavat Ravennan papyrusten osalta vääristyneen kuvan.

Eksakteja numeroarvoja olennaisempaa on sen sijaan, että osuuksien suuruusero koko korpuksen tasolla säilyy (51 % > 15 %, 14 % > 5 %) laskettiinpa luvut miten tahansa: 1. deklinaatiossa virheellinen akkusatiivipääte on selvästi yleisempi kuin 3. deklinaatiossa. Kronologisesta muutoksesta ei voi sanoa mitään: jos papyrus 8 huomioidaan, virheellisten päätteiden määrä kasvaa siirryttäessä vanhemmasta ikäryhmästä nuorempaan; jos papyrusta 8 ei huomioida, määrä vähenee. Toisaalta jos lukuja tarkasteltaisiin neljässä ikäryhmässä, mikä on tietenkin uskaliaista pienten frekvenssien vuoksi, tilanne näyttäisi monimutkaisemmalta. Jätettäessä papyrus 8 huomioimatta pääte *-a* vaikuttaa karkeasti ottaen vähenevän (24 % — 7 % — 17 % — 8 %), kun taas päätteiden *-e* voisi tulkita 3. ryhmän notkahduksesta huolimatta lisääntyvän (4 % — 8 % — 0 % — 20 %). Loogista tietenkin olisi, että virheellisten päätteiden määrä kasvaisi ajan myötä.

Osa molemmissa deklinaatioissa esiintyvistä *a-* ja *e-*tapauksista voidaan toki selittää heikentyvästä oikeinkirjoitustaidosta johtuvalla ääntymättömän loppu-*m*:n putoamisella, osuuksien systemaattista suuruuseroa sen sijaan ei. Löfstedtin mukaan ilmiö johtuu nimenomaan monikon neutrin akkusatiivipäätteiden *-a* tunkeutumisesta 1. deklinaation feminiinin yksikön akkusatiivipäätteiden alueelle. Kolmannessa deklinaatiossa tällaista ei luonnollisestikaan tapahtunut, mistä johtuvat pienemmät virheellisten muotojen osuudet; virheelliset muodot ovat yksinomaan päätteiden *-em* ja *-e* foneettisesta yhteensulautumisesta johtuvia kirjoitusvirheitä.²¹⁸

Kielen käyttäjät eivät siis enää kyenneet luonnostaan erottamaan klassisen standardin mukaisesti, mitkä substantiivit olivat yksikön feminiinejä, mitkä monikon neutreja. Sekaannuksen vuoksi tuotettiin toisinaan myös päinvastaisia virheitä eli kirjoitettiin *-a*:n tilalle *-am* kuten edellisessä luvussa nähtiin, esim. 22, 26 *ad s(an)c(t)a evangeliam*. Se että *-a* pro *-am* on kuitenkin yleisempi kuin *-am* pro *-a* johtuu pelkästään siitä, että puheessa ääntymätön *-m* oli helpompi unohtaa kuin muistaa kirjoitettaessa. Löfstedt käyttää teoriansa tukemiseksi havaintoaan, jonka mukaan *a*-päätteiden yleistymisen koskee pääasiassa elottomiin asioihin viittaavia substantiiveja. Henkilösubstantiivien kohdalla tilanne on erilainen, sillä henkilöitä on hyvin vaikea sekoittaa neutrimonikkoihin. Näin ollen alun perin neutrinen *a*-pääte ei päässyt sekaantumaan luonnollisen suvun substantiiveihin perinteisesti liitettyyn päätteeseen *-am*. Rotharin ediktin 1. deklinaation

²¹⁸ Löfstedt 1961, 228.

henkilöfeminiinien akkusatiiviojekteissa esiintyykin virheellinen päätte *-a* vain 18 kertaa eli 27 prosentissa tapauksista, korrekti *-am* puolestaan 49 kertaa.²¹⁹ Löfstedt ei ole kuitenkaan kerännyt vertailtavaksi 3. deklinaation maskuliinisten ja feminiinisten henkilösubstantiivien määriä, joten ei tiedetä, olisiko tilanne jostain syystä samankaltainen niissäkin. Kokoamieni tilastojen perusteella ei valitettavasti ole mahdollista tarkastella erikseen Ravennan papyrusten henkilösubstantiivien käyttäytymistä.

Taulukosta 13 nähdään, että perusvertailuryhmän teksteissä 1. deklinaation virheellisen *a*-päätteen trendi on karkeasti ottaen kasvava, vaikka erityisesti Rotharin edikti sekä muissakin kategorioissa poikkeuksellisesti käyttäytyvät *Formulae Marculfi* poikkeavat linjasta edustaen koko vertailuryhmän klassisinta *am*-päätteen käyttöä. Kolmannen deklinaation *e*-päätteessä ajallinen muutos on suurista heilahteluista huolimatta hieman selvempi: kokonaisuudessaan voidaan sanoa trendin olevan kasvava. Epätietoisuus sijamuodon korrektista merkitsemisestä lisääntyy siis molemmissa kategorioissa. Ykkössijan epäkorrektiudessa saa vuosien 692–717 merovingidokumenttiryhmä.

Tekstien kieliopillisen tason vertailua hankaloittaa etenkin tässä yhteydessä korpusten heterogeeninen alkuperä. Gallian latinassa, jossa vallitsi yksisijajärjestelmä, feminiinin akkusatiivin *a*-päätteen asemaa on saattanut vahvistaa myös kirjoitetun kielen tasolla se, että *-a* oli puhutussa kielessä yhteinen molemmille 1. deklinaation yksiköllisille sijamuodoille, kun sen sijaan 2. ja 3. deklinaatioissa *casus rectus* ja *casus obliquus* säilyivät erillään.²²⁰ Italiassa puolestaan näyttää vallinneen kaikissa deklinaatioissa yksisijajärjestelmä (ks. luvun 5.3. alku). Väänänen katsoo, että pompejilaisten piirtokirjoitusten 1. deklinaation feminiinien akkusatiiveissa havaittu *a*-päätteen huomattava yleistymisen johtuu nimenomaan kaksisijajärjestelmästä.²²¹

Kaikesta huolimatta ilmeisen vahva lisäargumentti (jota Löfstedt ei ole huomannut) *a*-teorian laajemman sovellettavuuden puolesta on, että ablatiivissa *am*-pääte on hyvin harvinainen kaikissa tekstikorpuksissa. Esimerkiksi juuri Ravennan papyrusten 1. deklinaation kaikkien 15 adverbiaalisen yksikön ablatiivin päätteet ovat klassisia; yhtään *am*-päätettä ei ole. Sen sijaan *-em* esiintyy adverbiaalisen yksikön ablatiivin päätteessä 3. deklinaation maskuliineilla ja feminiineillä yhteensä 14 kertaa eli 10 prosentissa

²¹⁹ Löfstedt 1961, 226, 228.

²²⁰ Löfstedt 1961, 228; Nyrop 1903, 176–177; vrt. Sas 1937, 39–42. Löfstedtin ajatuksena on, että korrekki *m*-päätteinen muoto olisi ollut helpompi tuottaa 2. ja 3. deklinaation akkusatiiveihin, jotka erosivat muodoltaan nominatiivista Galliassa puhutussa kielessä. Italian latinassa korrekkin muodon tuottaminen oli sen sijaan yhtä hankalaa kaikkien deklinaatioiden kohdalla.

²²¹ Väänänen 1966, 76.

tapauksista, *-e* 125 kertaa.²²² Sama kuvio toistuu vielä selvempänä allekirjoituksissa (*-am*: 0 %, *-em*: 20 %), joissa 3. deklinaation ablatiiveja on kuitenkin yhteensä vain viisi. Päinvastoin kuin 2. deklinaation ablatiivien kohdalla (luvussa 5.1.3.), Sas kertoo 1. ja 3. deklinaation ablatiiveista tiedot, joiden perusteella voidaan laskea erikseen adverbiaalisten ja prepositiorektioissa olevien tapausten osuudet. Mielekkäälle korpusten väliselle vertailulle tarjoutuu näin ollen mahdollisuus. Sen sijaan Löfstedt ei valitettavasti ilmoita Rotharin ediktin adverbiaalisten ablatiivien määrää. Taulukossa 15 on esitettyä perusvertailuryhmän tekstien adverbiaalisten ablatiivien *am-* ja *em-*päätteisten muotojen osuudet.

Taulukko 15. Epäkorrektien päätteiden *-am* ja *-em* osuudet 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien adverbiaalisissa ablatiiveissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä ja eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	epäkorrektin ablatiivipäätteen osuus (%)	
		1. dekl. <i>-am</i>	3. dekl. <i>-em</i>
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	7	23
Ravennan papyrukset	433–n. 750	0	10
Merovingidokumentit I	625–692	5	3
Merovingidokumentit II	692–717	0	2
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	2	1
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	2	0

(Korpusten tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 69–74, 241–247. Sas laskee yhteen *e-* ja *i-*päätteen sekä vastaavasti *em-* ja *im-*päätteen.)

Vaikka taulukosta nähdään, että tilanne on suuruusjärjestyksen suhteen samanlainen kuin Ravennan papyruksissa ainoastaan *Lex Salica* -kokoelmassa ja nuoremmassa merovingidokumenttiryhmässä, argumentaationi kannalta keskeisempää on, että virheellisen *am*-ablatiivipäätteen osuus on merkittävästi pienempi kuin virheellisen *a*-päätteen osuus akkusatiivissa (taulukko 13). Ero on niin suuri, ettei kyse voi olla pelkästään akkusatiivipäätteen äänteellisestä identtisyydestä ablatiivipäätteen kanssa.²²³ Toisaalta on myös tunnustettava useimpien taulukon prosenttilukujen pienuus ja mitättömät erot. Ainoat korpuksat, joissa sananloppuisen *-m:n* sisältävien taivutus-päätteiden osuudet ovat varteenotettavan suuria ja jotka siten soveltuvat tarkasteltaviksi Löfstedtin teorian valossa, ovat juuri vanhimmat tekstit: *Lex Salica* ja Ravennan papyrukset. Erot ovat vähäisiä tai olemattomia myös Sasin käsittelemissä varhaisissa tai

²²² Nominatiivin päätteenäkin *-am* esiintyy vain 10 prosentissa 40:stä 1. deklinaation tapauksesta. Kolme neljäsosaa virheellisistä muodoista on melko kehnosti kirjoitetussa papyruksessa 31.

²²³ Sas väittää *a*-päätteen suuren osuuden ablatiivissa merkitsevän, että *-a* on yksinkertaisesti klassisen latinan ablatiivipäätteen suora jatkaja ja että ablatiivi säilyy olennaisesti itsenäisenä sijamuotona: "Our texts indicate that the *-a* ending in the ablative never declined in importance" (Sas 1937, 74–75).

selvästi kirjallisissa teksteissä: näyttää siltä, etteivät *Itinerarium Egeriae* (-*am*: 0 %, -*em*: 0 %), Gregorius Toursilainen (2 % ja 1 %), *Liber Historiae Francorum* (6 % ja 5 %) eivätkä toisaalta vanhemmat karolingidokumentit vuosilta 750–770 (5 % ja 3 %) käyttäydy Ravennan papyrusten tavoin, mutta käytännössä voidaan vain todeta osuuksien olevan keskenään hyvin samankokoisia. Näin ollen myöskään karolingiasiakirjat vuosilta 770–800 (0 % ja 1 %) eivät ole todiste suuntaan tai toiseen.²²⁴

On sen sijaan selvää, että ainakin perusvertailuryhmän teksteissä *am*- ja etenkin *em*-päätteen osuus pienenee siirryttäessä ajassa eteenpäin. Päätteen *em*-osuus vähenee poikkeuksetta edettäessä korpuksesta seuraavaan, joskin alussa pudotus on suurin. On loogista, että *am*- ja *em*-päätteiden osuudet laskevat tarkasteluvälillä, koska ääntymättömän loppu-*m*:n merkitsemisen kynnyks nousee koko ajan oikeakielisyyden tuntemuksen heiketessä. Sijamuotojen sekaannus ei siis häviä mihinkään, vaikka siltä ablatiivin osalta armeliaasti näyttääkin vahingossa tuotettujen korrekten tapausten määrän kasvaessa. Puhutussa kielessä akkusatiivin ja ablatiivin välillä ei yksikössä tietenkään ole voinut olla mitään eroa.²²⁵ Ravennan papyrusten *em*-päätteisistä ablatiiveista ei kannata esittää diakronista analyysiä esiintymien mitättömän määrän vuoksi.

Itsenäisinä lauseenjäseninä toimivien akkusatiivien ja ablatiivien jälkeen on syytä siirtyä prepositiorektioihin. Tällä kertaa prepositiorektiostatot vahvistavat edellä esitettyä, sillä päinvastoin kuin 2. deklinaation neutrit ja maskuliinit 1. deklinaation feminiinit sekä 3. deklinaation maskuliinit ja feminiinit käyttäytyvät Löfstedtin teorian ennustamalla tavalla myös Ravennan papyruksissa. Taulukosta 16 nähdään, että neutrimonikkojen feminiinisoitumiskehityksen vaikutuksesta virheellinen 1. deklinaation päätte *-a* esiintyy Ravennan papyrusten akkusatiiviprepositioiden yhteydessä useammin (37 prosentissa tapauksista) kuin virheellinen 3. deklinaation päätte *-e* (21 prosentissa tapauksista).²²⁶ Lukujen suuruusjärjestys on oletuksen mukainen. Yllättävää on ainoastaan, että vain *e*-päätteen osuus on prepositiorektioissa suurempi kuin virheellisten akkusatiiviobjektien yhteydessä (taulukko 13: 51 % ja 15 %). Kun otetaan huomioon prepositiorektioissa yleisesti vallitseva sekaannus, olisi mielestäni ollut syytä odottaa, että virheellistä päätettä ilman loppu-*m*:ää esiintyisi erityisen paljon juuri prepositiorektioissa myös 1. deklinaation

²²⁴ Sas 1937, 69–74, 241–247.

²²⁵ Löfstedt 1961, 240; vrt. Sas 1937, 39.

²²⁶ Ravennan papyrusten allekirjoituksissa 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiiviprepositiorektioissa olevien virheellisten *e*-päätteellisten muotojen osuus on huomattavasti suurempi eli 16 yhteensä 18 tapauksesta. Tapaukset ovat peräisin papyruksista 18–19, jossa myöhäisten, normaalisti akkusatiivilla järjestettyjen, tässä selvästi lokaalisten (ks. *LHS*, 230–231, 235) *foris*- ja *intro*-prepositioiden yhteydessä esiintyy 10 kertaa ablatiivipäätte (*foris civitate*, *intro civitate*), sekä papyruksista 34, jossa instrumentaalinen *per*-prepositio saa ablatiivipäätteen 6 kertaa (*per cautione*).

tapauksessa. Syy lienee se, että papyruksen 8 kielellisesti heikkotasoinen irtaimistoluettelo sisältää runsaasti akkusatiiviobjekteja mutta vain vähän prepositiorakenteita.

Taulukko 16. Epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* osuus Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatalaisten tekstien akkusatiiviprepositiorektioiden 1. deklinaation feminiineissä ja 3. deklinaation maskuliineissa ja feminiineissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	epäkorrektin akkusatiivipäätteen osuus (%)	
		1. dekl. <i>-a</i>	3. dekl. <i>-e</i>
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	66	16
Ravennan papyrukset	433–n. 750	37	21
Merovingidokumentit I	625–692	74	68
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko	73	22
Merovingidokumentit II	692–717	85	73
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	40	41
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	72	70

(Rotharin ediktin tiedot Löfstedt 1961, 227. Löfstedt huomioi ainoastaan yleisimpien prepositioiden *ad*, *in*, *intra*, *per*, *post*, *propter* frekvenssit. Muiden korpusten tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 501, taulukko 3. Sas laskee yhteen *e-* ja *i-*päätteen sekä vastaavasti *em-* ja *im-*päätteen.)

Ravennan papyrukset ja yleensäkin muista poikkeavat *Formulae Marculfi* pitävät 37 ja 40 prosentillaan karkisijaa 1. deklinaation feminiinien akkusatiiviprepositiorektioiden korrektiudessa. Systemaattinen suuruusero virheellisten *a-* ja *e-*päätteiden osuuksien välillä ilmenee perusvertailuryhmässä lukuun ottamatta *Marculfusta* ja käytännössä myös *Formulae Andecavenses* -kokoelmaa, jossa päätteiden välillä on vain kahden prosenttiyksikön ero. Pelkän perusvertailuryhmän lukuarvojen perusteella olisi ylitulkintaa päätellä, että kokoero kuroutuisi umpeen, mitä myöhemmäksi ajassa siirrytään. Päätelmä näyttää kuitenkin oikeutetummalta, kun otetaan huomioon *Itinerarium Egeriae* (51 % ja 20 %), Gregorius Toursilainen (21 % ja 10 %), *Liber Historiae Francorum* (12 % ja 12 %) sekä molemmat karolingidokumenttien ryhmät vuosilta 750–770 (79 % ja 69 %) ja 770–800 (38 % ja 38 %).²²⁷ Syynä ei voi olla sananloppuisen *m:n* tietoinen mutta epäonnistunut rehabilitointi prepositiorektioissa, koska tällaisesta kehityksestä ei ensinnäkään ole muualla näyttöä ja koska se toisekseen vaikuttaisi tasapuolisesti sekä 1. että 3. deklinaation päätteisiin.

Ablatiiviprepositioiden tapauksessa tilanne on jokseenkin samanlainen. Myös ablatiiviprepositiorektioissa Ravennan papyrusten prosenttiosuudet näyttävät tukevan aiemmin adverbiaalisen ablatiivin yhteydessä esittämäni tulkintaa ja siten epäsuorasti Löfstedtin teoriaa. Taulukko 17 paljastaa, että epäkorrekti päätte *-am* esiintyy vain 12

²²⁷ Sas 1937, 501, taulukko 3.

prosentissa 51:stä prepositiorektioissa olevasta 1. deklinaation feminiinistä, kun epäkorrekti pääte *-em* on 24 prosentissa 139:stä prepositiorektioiden 3. deklinaation maskuliinista ja feminiinistä.²²⁸ Vaikuttaa siltä, että päinvastoin kuin akkusatiivi-prepositioissa Ravennan papyrusten ablatiiviprepositiorektioissa prepositioiden sekaantuminen ilmenee virheellisten *am-* ja *em-*päätteiden osuuksien selvästi suurempina lukuarvoina kuin adverbiaalisten ablatiivien tapauksessa (0 % ja 10 %).

Taulukko 17. Epäkorrektien päätteiden *-am* ja *-em* osuus Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatinalaisten tekstien ablatiiviprepositiorektioiden 1. deklinaation feminiineissä ja 3. deklinaation maskuliineissa ja feminiineissä.

tekstikorpus	summittainen ajoitus	epäkorrektin ablatiivipäätteen osuus (%)	
		1. dekl. <i>-am</i>	3. dekl. <i>-em</i>
<i>Lex Salica</i>	400-luvun loppu	9	31
Ravennan papyrukset	433–n. 750	12	24
Merovingidokumentit I	625–692	2	7
<i>Edictum Rothari</i>	600-luvun jälkipuolisko	6	28
Merovingidokumentit II	692–717	1	9
<i>Formulae Marculfi</i>	600- ja 700-luvun vaihde	3	9
<i>Formulae Andecavenses</i>	700-luvun alku	0	2

(Rotharin ediktiin tiedot Löfstedt 1961, 226–227. Löfstedt huomioi laskelmassaan vain yleisimmät prepositiot *a, cum, de, ex, in, pro* ja *sine*. Muiden korpusten tiedot [Ravennan papyrukset poislukien] Sas 1937, 241–247.)

Myös muissa perusvertailuryhmän korpuksissa virheellinen *-em* on virheellistä *am-*päätettä yleisempi, ja jälleen kerran päätteiden osuuksien suuruusero näyttää pienenevän ajan myötä. Vaikka prosenttiyksiköin mitattava suuruusero on selvä vain *Lex Salica* -korpuksessa, Ravennan papyruksissa sekä Rotharin ediktissä, muissa teksteissä osuuksien suhteellinen suuruusero on ainakin näennäisesti jopa suurempi. Kirjallisissa ja myöhäisissä teksteissä ablatiivipreposition yhteydessä epäkorrektisti käytettyjen *am-* ja *em-*päätteiden osuudet ovat: *Itinerarium Egeriae* 1 % ja 7 %, Gregorius Toursilainen 9 % ja 4 %, *Liber Historiae Francorum* 0 % ja 2 % sekä karolingisen kielireformin aikaiset asiakirjat vuosilta 750–770 7 % ja 4 % ja vuosilta 770–800 0 % ja 3 %.²²⁹ Ainoastaan Gregorius sekä vuosien 750–770 karolingidokumentit poikkeavat linjasta osuuksiensa käänteisellä suuruuserolla.

²²⁸ Ravennan papyrusten allekirjoitusten tilanne on erilainen kuin asiakirjatekstien, sillä allekirjoituksissa virheellisen päätteen *-am* osuus on 16 % (3 tapausta 19:stä) päätteen *-em* osuuden jäädessä 9 prosenttiin (10 tapausta 112:sta). Kaikki 3 virheellistä *am-*päätettä ovat peräisin papyruksen 43 kolmesta kehoimmasta allekirjoituksesta. Edeltävä *m-*päätteinen *bem* '1 2/3' on mahdollisesti vetänyt seuraavan substantiivin mukanaan: *de una bem unciam*.

²²⁹ Sas 1937, 241–247.

Etenkin akkusatiiviprepositiorektioiden pienen kokonaislukumäärän vuoksi laajojen tulkintojen lähteeksi kelpaamattomassa taulukossa 18 on esitetty diakroninen analyysi Ravennan papyrusten asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuuksista. Oikeastaan ainoa Löfstedtin teorian mukainen trendi, joka on jotakuinkin luotettavasti havaittavissa, on ablatiiviprepositiorektioissa olevien 1. deklinaation feminiinien virheellisen *am*-päätteen väheneminen. Sen sijaan ei ole perusteita katsoa vastaavien akkusatiiviprepositiorektioissa olevien feminiinien virheellisen *a*-päätteen määrien olevan nousussa. Löfstedtin olettamus yksikön feminiinin ja neutrin monikon *a*-päätteiden sekaantumisesta ennustaisi periaatteessa kumpaakin ilmiötä.

Taulukko 18. Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet (%) sekä yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät (lkm) neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä. Järjestysluvut 1. ja 3. viittaavat deklinaatioihin.

ryhmä	summittainen ajoitus	ryhmään kuuluvat papyrukset	akk.-prep.-rekiot				abl.-prep.-rekiot			
			abl.-päätte (%)		lkm		akk.-päätte (%)		lkm	
			1.	3.	1.	3.	1.	3.	1.	3.
1	noin vuoteen 540 saakka	1, 10–11, 12, 29, 31, 32, 33, 43, 47–48, 54, 59	33	19	3	16	20	17	10	29
2	540-luvulta 550-luvulle	3, 7, 9, 13, 26, 30, 34, 36, 49, 55	17	19	6	16	44	33	9	30
3	noin 500-l. kolmas neljännes	2, 4–5, 8, 14–15, 35	100	25	2	20	0	27	14	30
4	500-l. viimeiseltä neljännekseltä 700-luvulle	6, 16, 17, 18–19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 38–41, 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58	38	19	16	16	0	23	18	40
kaikki papyrukset yhteensä			37	21	27	68	12	24	51	129

Kenties taulukosta voidaan kuitenkin löytää epäsuoria viitteitä 1. deklinaation feminiinin ja neutrin monikon sekaantumiskehityksestä sikäli, että prepositiorektioissa olevien 3. deklinaation virheellisten muotojen määrissä ei näytä olevan merkittävää muutosta tarkasteluvälillä. Vakaus on silmiinpistävä verrattaessa sitä 1. deklinaation lukumäärien heilahteluihin. Valitettavasti harvoihin 1. deklinaation esiintymiin perustuvat tilastoarvot eivät kuitenkaan käy vakavasti otettavaksi evidenssiksi ilmiön todellisuudesta. Tarkasteltaessa taulukoissa 16 ja 17 Ravennan papyrusten prepositiorektioissa olevien 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien päätteitä

suhteessa muihin myöhäislatinalaisiin tekstikorpuksiin huomattiin, että virheellisten *a-* ja *e-* sekä vastaavasti *am-* ja *em-*päätteiden osuuksien keskinäinen suuruusero näyttää oudosti kaventuvan ajan myötä. Ravennan papyrusten sisällä tällaista diakronista kehitystä ei ole havaittavissa, mikä sopiikin paremmin Löffstedtin teeseihin. Sen sijaan yhä vaikeampaa on selittää, miksi ilmiö havaitaan muihin teksteihin vertailtaessa — mikäli ”ilmiö” ei häviä pelkästään pienen otoksen leveisiin virhemarginaaleihin.

Luvussa tehdyt havainnot osoittavat Ravennan papyrusten vertautuvan useimmissa suhteissa Rotharin ediktiin: virheellisen *a-*päätteen osuus on akkusatiivissa virheellisen *e-*päätteen osuutta suurempi sekä akkusatiiviobjekteissa että *-prepositiorektioissa*. Kun otetaan lisäksi huomioon, että muun muassa Ravennan papyrusten adverbiaalisten ja *prepositiorektioissa* olevien ablatiivien yhteydessä virheellistä *am-*päätettä esiintyy huomattavasti vähemmän kuin virheellistä *em-*päätettä ja että Rotharin ediktissä 1. deklinaation henkilösubstantiivit säilyttävät *am-*päätteensä asiasubstantiiveja tiukemmin, näyttää mielestäni kyllin todistetulta, että ilmiöiden taustalla on juuri neutrin monikon ja feminiinin yksikön *a-*päätteiden sekaannus.

Neutrin monikon alkuperäistä luonnetta ei enää ymmärretty. Toisin sanoen järjestelmä ei ollut enää syntaktisesti motivoitunut; se, mikä merkitsi, oli taivutuspäätteen ulkoasu eli tässä tapauksessa sanan lopussa oleva *-a*. Järjestelmä pyrki eroon latinalle vanhastaan tyypillisestä synkretismistä eli taivutuksellisesta homonymiasta: tavoiteltiin tilaa, jossa kaikilla kategorioilla olisi omat, toisista kategorioista erottuvat päätteensä. Tämä johti luonnollisesti perinteisen järjestelmän radikaaliin pelkistymiseen, jonka ilmeisen toteutuneita seurauksia ovat romaanisista kielistä tutut neutrisuvun ja sijataivutuksen puuttuminen sekä deklinaatioiden määrän kaventuminen, vaikkei *one form one meaning* -tilanteeseen koskaan edettykään. Puhutussa kielessä mitä luultavimmin pitkälle kehittynyt morfologisaatio heijastuu kirjoitettuun kieleen sellaisina lipsahduksina, joita voidaan tarkastella vain edellisissä luvuissa sovelletulla tilastoinnilla.

5.3. Pronominimääreen perusteella oletetut neutrin sukumuutokset

Käsittelen pronominiin perusteella pääteltyjä sukumuutoksia erillisessä luvussa, koska pronominiimääreet muodostavat hankalan ja harhaanjohtavan erityisryhmänsä. Sas toteaaakin, että merovingilatinassa pronominin suvun attribuominen pääsanaan on enimmäkseen mahdotonta. Galliassa relatiivi- ja demonstratiivipronomineilla on havaittavissa kaikissa suvuissa selvä tendenssi kohti *qui–quem*-oppositiota

(nominatiivisija–obliikvisija).²³⁰ Italialaisissa teksteissä kaksisijajärjestelmästä ei ole merkkejä pronomien eikä muidenkaan nominien yhteydessä, ja italian yksikön nominatiivi näyttääkin syntyneen yksinomaan latinan akkusatiivista.²³¹ Ravennan papyruksissa relatiivipronominia käytetään yleensä klassisen standardin mukaan, vaikka myös epäkorrektien tapausten määrä on huomattava.

Relatiivi-, interrogatiivi-, indefiniitti- ja demonstratiivipronominien moninaisen ja perinpohjaisen muutoksen vuoksi pelkkien pronomimääreiden käyttäminen ei siis riitä pääsanana suvun päättelemiseen. Seuraaviin Ravennan papyrusten kohtiin liittyy hyvin monenlaisia ongelmia, eikä yhdenkään neutrisubstantiivin voida katsoa varsinaisesti muuttaneen sukuaan: 4–5 B, 7, 2 *hoc...testamentum quem*, 20, 43 *per...s(an)c(t)a quattuor evangelia quas*, 23, 5 [*monasterii*] *s(an)c(t)i Iohannis Baptistei qui appellatur ad Navicula*, 29, 7 *suscipiantur instrumenta...quae offeruntur...cumque traditae fuissent*, 30, 18 *quas [s(upra)s(crip)ta]s viginti iugera*, 30, 23 [*qu*] *as iugera*, 30, 51 *quas viginti iugera*, 31, 3, 5 *ea omnia quae textus ipsorum instrumentorum venditionum vel epistule traditionis ad singula tenor continent scribtura*²³², *quas etiam gestis...allegare desiderat* ”kaiken sen, minkä tämän kauppasopimuksen teksti ja luovutuskirjan sanamuoto kustakin asiasta sisältävät [ja] minkä myös...haluaa liittää asiakirjarekisteriin”, 32, 6 *textus instrumentorum qui in Ravennati urbe confectae sunt*, 33, 9 *fides instrumenti... qui...confectum est*, 47–48 B, 10 *pittacia de susceptis...quas* ”vastaanotetuista [tavaroista laaditut] kuitit..., jotka”, 50 B, 75 *quas olea s(an)c(t)a... adduxit*. Lueteltujen tapausten kaikki relatiivipronomininit lankeavat foneettisesti ja morfologisesti kuluneimpien ja siksi epäluotettavimpien objekti- ja subjektimuotojen joukkoon. *Qui*- ja *quis*-pronominit ovat yleisesti ottaen taivutusjärjestelmältään kaikkein rappeutuneimpia, joskin *quorum*–*quarum*- ja *quemque*–*quodque*-tyyppiset oppositiot näyttävät olevan niiden joukossa luotettavimpia.²³³

²³⁰ Vielliard 1927, 152–153; Sas 1937, 336; Väänänen 1981, 125–126. Oppositio on periytnyt nykyranskaan: *qui* ja *que*. Vielliardin mukaan ranskan relatiivinen *que* on kehittynyt muodosta *quem* eikä *quid*, joka esiintyy vain harvoin merovingidokumenteissa. *Quod*-pronominia Vielliard ei yhdistä kehityskulkuun lainkaan. Väänänen antaa ymmärtää, että *que* on peräisin muotojen *quid*, *quod*, *qu(a)e* ja *quem* sekaannuksesta. *Quem* valtaa alaa sen sijaan painollisessa asemassa. Ranskan *qui* juontuu tietenkin latinan nominatiiveista *quis* ja *qui*. Ks. myös Norberg 1944, 58. Toisaalta esim. Bonnet painottaa relatiivipronominien miltei täydellistä sekaannusta Gregorius Toursilaisella eikä ota niiden yhteydessä kantaa nominatiivi-obliikvikeskusteluun (Bonnet 1890, 389–390).

²³¹ Norberg 1943, 27; Norberg 1944, 31–32; Väänänen 1981, 110, 115, 117; Nyrop 1903, 173.

²³² *Scribtura* lienee lipsahtanut mukaan formuloiden sekaantumisen seurauksena. *Tenor* ja *scribtura* ovat peräisin asiakirjakaavan kahdesta vaihtoehtoisesta variantista (Tjäder 1982, 265, komm. 43). *Quas*-lauseesta puuttuu subjekti.

²³³ Bonnet 1890, 389, 509.

Allekirjoitustekstin kohdassa 23, 5 [*monasterii*] *s(an)c(t)i Iohannis Baptistei qui appellatur ad Navicula* relatiivipronomini voisi teoriassa viitata siihen, että sana *monasterii*, joka voidaan päätellä Marinin editiossa säilyneestä edellisen allekirjoituksen vastaavasta kohdasta,²³⁴ on mielletty maskuliiniksi. Pronomini *qui* on kuitenkin muuttunut niin sukuimmuuniksi, ettei sitä voi pitää sukuindikaattorina; tässä se toki sopisi gallialaisittain subjektisijaksi. Fraasi *qui appellatur* on sitä paitsi muutenkin niin kangistunut, että vakiintunutta pronominia saattoi tuskin vaihtaa.²³⁵ Marculfuksella kylläkin tavataan kiistatta maskuliinisoitunut *monasterius*, ja myös Vielliard ja Bonnet pitävät sanan sukumuutosta hyvin pitkälle edenneenä.²³⁶ Vastaavasti kohdan 4–5 B, 7, 2 *hoc...testamentum quem* relatiivipronomini tuskin kertoo mitään luotettavaa pääsanansa suvusta. Myös tapauksissa 32, 6 *textus instrumentorum qui in Ravennati urbe confectae sunt* ja 33, 9 *instrumenti...qui...confectum est* pronominivalinta tulee lukea yleisen pronominisekaannuksen tiliin. Ravennan papyruksissa sukua ilmaisematon *qui* tavataan myös feminiinin yhteydessä: 3, 2, 1, 11 *col(onia) Candidiana qui nuper ordenata est*.²³⁷ Yllättävämpi on 8, 3, 1 *ex portiones...quos vindederunt Am[...]*, jossa feminiinin kanssa korreloi maskuliinin monikollinen akkusatiivimuoto. Kangistunut *qui appellatur* -fraasi esiintyy feminiiniin liittyneenä kohdassa 8, 2, 15 *casa qui appellatur Casa Nova*.²³⁸

²³⁴ Marini 1805, 169, 324. Marinilla papyruksen numero on 109. Saman papyruksen transkription lukutapa *in Joanni vrl_o*, josta Marini toteaa epäilemättä virheellisesti ”Forse viro religioso”, asettaa kuitenkin kyseenalaiseksi transkription luotettavuuden. Tjäder lukee kohdan *in Joannia r(e)l(i)g(iosa) [abb(atissa)]* (Tjäder 1955, 370, 472, komm. 6).

²³⁵ Tjäder 1955, 472, komm. 6. Tjäder katsoo sanan *monasterium* olevan tästä huolimatta maskuliinisoitunut.

²³⁶ Uddholm 1953, 64; Vielliard 1927, 133 (vrt. kuitenkin viite 6); Bonnet 1890, 510.

²³⁷ Tjäder 1955, 409, komm. 7; vrt. Väänänen 1965, 35. Tjäder mainitsee myös kohdan 34, 67 *cautionis qui* esimerkkinä vastaavasta. Kohta liittyy kuitenkin laajempaan yhteyteen *centum viginti solidos capitaneos a te secundum fidem cautionis, qui nostris nostrorumque omnium necessitatibus proficerunt*. Julkaistessaan vuonna 1982 editionsa jälkimmäisen osan Tjäder on huomannut virheensä ja kääntää mitenkään aiempaa tulkintaansa kommentoimatta ”120 Solidi, die uns und allen den Unseren in unserer Notlage zur Hilfe kamen” (Tjäder 1982, 101). Virkkeessä 1, 32 *si navis fuerat inventa...et ne forte [non inv]enias qui Ravenna veniat* relatiivipronomini *qui* voi viitata sanaan *navis*, jolloin sana *Ravenna* on tarkoitettu suuntaa ilmaisevaksi akkusatiiviksi *Ravennam*. Tjäder kääntää: ”wenn du zufälligerweise keines [= kein Schiff] findest, das nach Ravenna kommt” (Tjäder 1955, 175). Toisaalta *qui* voi merkitä Ravennasta (*Ravenna, ablativus separativus*) tulevaa henkilöä, jolle puheena olevat summat on tilitettävä (Tjäder 1955, 401, komm. 19).

²³⁸ ”Virheellistä” relatiivipronominin käyttöä esiintyy muissakin tapauksissa. Toisinaan käytön taustalla on useita selittäviä tekijöitä. Kohdassa 4–5 B, 2, 12 *in ha]c voluntate in quo* kirjuri lienee ajatellut relatiivipronominin yhteydessä synonyymista sanaa *testamentum*; muualla dokumentissa vastaavat viittaussuhteet ovat korrektit. Kömmähdykset 30, 61 ja 36, 24 *a quoquam personam* voidaan selittää siten, että kaksiosaisen pronominin tapauksessa *am*-loppu on jo mieltynyt feminiiniseksi tai sitten yleisesti ’henkilöä’ tarkoittava *persona* on mielletty muodostaan huolimatta *ad sensum* maskuliiniksi (Norberg 1944, 58). — On kiinnostavaa huomata, että *qui appellatur* -tapaukset ja 3, 2, 1, 11 *col(onia) Candidiana qui nuper ordenata est* sekä toisaalta 3, 2, 1, 10 *de palude Pampiliana quem sibi dicet presb(yster) Victor donat(am)* näyttävät noudattavan subjekti–obliikvisija-jaottelua, vaikkei sellaista yleensä italialaisissa teksteissä ole havaittu. Tjäder tarjoaa editionsa ensimmäisessä osassa vastaavanlaiseksi inkongruenssiesimerkiksi (Tjäder 1955, 409, komm. 7) myös tapauksen 47–48 A, 22 *cautio per quem*. Inventaarioluettelon rivi kuuluu kuitenkin kokonaisuudessaan *cautio...ad nomen Petri per quem suscepit...sol(idos) n(umero) XX*, joten relatiivipronomini viittaa luultavammin Petrukseen. Siten myös Tjäder kääntää loppujen lopuksi editionsa jälkimmäisessä osassa vuonna 1982: ”Schuldverbindung...für Petrus, von welchem (durch welchen?) er 20 Solidi empfang” (Tjäder 1982, 191).

Neutrin monikkoon liittyy Ravennan papyruksissa 7 kertaa monikon feminiinimuodolta näyttävä relatiivipronomini *quas*. Olen käsitellyt tapauksia 30, 18 *quas [s(upra)s(crip)ta]s viginti iugera*, 30, 23 *[qu]as iugera* ja 30, 51 *quas viginti iugera* jo substantiivin *iugerum* yhteydessä (luku 5.2.2.). Sama relatiivipronominin muoto korreloi neutristen pääsanojen kanssa myös tapauksissa 20, 43 *per...s(an)c(t)a quattuor evangelia, quas corporaliter manibus meis teneo*, 31, 3, 5 *ea omnia quae textus ipsorum instrumentorum venditionum vel epistule traditionis ad singula tenor continent scribtura, quas etiam gestis grav(itatis) v(estrae) allegare desiderat*, 47–48 B, 10 *pittacia de susceptis...quas facta ratione recollegit* sekä 50 B, 75 *quas olea s(an)c(t)a...adduxit*. Identtisen näköistä monikon feminiinin nominatiivipäätettä *-as* esiintyy myöhäislatinalaisissa teksteissä erityisesti Pohjois-Italiassa, josta se lienee levinnyt läntisiin roomaanisiin kieliin.²³⁹ Ravennan papyrusten substantiiveista en ole kuitenkaan löytänyt *as*-monikkoa kuin kahdesti ja silloinkin hieman epävarmasti maatilainimissä: 17, 18 *f(undus) Tris Casas*, 23, 4 *fundi Cellulas*.

Tjäder arvelee, että feminiinin monikon *quae–quas*-muotoinen nominatiivi–akkusatiivi-*oppositio* laajeni myös neutrin monikon alueelle. Neutrin suurimpia heikkouksiahan oli, ettei sillä ollut nominatiivista eroavaa akkusatiivimuotoa. Jos kuitenkin *as*-päätteen yleistyessä feminiinin alkuperäinen *quae–quas*-vastakohtaisuus pelkistyi yhteiseksi *quas*-nominatiivi-akkusatiiviksi, on mielestäni luontevampaa olettaa, että tämä *quas*-muoto olisi tunkeutunut sekä neutrin monikon nominatiiviin että akkusatiiviin eikä suinkaan pelkästään akkusatiiviin. *Quas*-muotoa sitä paitsi esiintyy molemmissa: kohdissa 20, 43 *per...s(an)c(t)a quattuor evangelia, quas corporaliter manibus meis teneo*, 30, 18 *quas [s(upra)s(crip)ta]s viginti iugera...adserent obvenisse*, 31, 3, 5 *ea omnia quae textus ipsorum instrumentorum venditionum vel epistule traditionis ad singula tenor continent scribtura, quas etiam gestis grav(itatis) v(estrae) allegare desiderat*, 47–48 B, 10 *pittacia de susceptis...quas facta ratione recollegit*, 50 B, 75 *quas olea s(an)c(t)a...adduxit* relatiivipronomini on akkusatiivissa ja kohdissa 30, 23 *[qu]as iugera* sekä 30, 51 *quas viginti iugera* nominatiivissa (*distracta sunt*). *Compositiones Lucenses* -esiintymä *mittis quas sufficient* sekä B.A. Terracinin löydökset *Iulianas vasa* ja *Augustanas vasa*, joissa neutrin monikkoa määrittävä adjektiivi on saanut *as*-päätteen, eivät vastoin Tjäderin

²³⁹ Tjäder 1955, 462, komm. 19; Norberg 1943, 27–31; E. Löfstedt 1933, 329–334; Bourciez 1967, 227; vrt. Niedermann 1944, 44. Konventioksi on muodostunut mainita *as*-monikon yhteydessä 1. vuosisadan alussa eKr. vaikuttaneen atellaanifarssien kirjoittajan Pomponiuksen säe *quot laetitias insperatas modo mi irrepsere in sinum* (Pompon. *Atell.* 141). Tjäderin mukaan feminiinin monikon nominatiivi *-as* esiintyy Ravennassa 800-luvulla laaditussa Agnelluksen piispankronikassa 6 kertaa. Sen sijaan esim. Oreibasios-käännösten nominatiiveissa päätte on *ae*-päätettä yleisempi (Mørland 1932, 105–106).

oletusta tue hänen yksipuolista näkemystään, koska ne lienevät kaikki nominatiiveja.²⁴⁰ On vaikea ottaa kantaa, johtuvatko myös rakenteen 29, 3–5 *ipsa instrumenta...prae manibus gero...eas mihi fecerit...conscribendas dictaverit* määreet *eas* ja *conscribendas* taiputusjärjestelmän muutoksesta. Pääsanaan *instrumenta*, joka itsessään taipuu neutrina kaikissa Ravennan papyrusten kohdissa, liittyy sekä *a-* että *as-*päätteisiä määreitä. Huomattakoon, että pääsanan korrektiin neutrimuodon säilyttää ainoastaan pääsanaan lähinnä liittyvä määre *ipsa*.

Mikäli *as-*neutritulkinta hyväksytään, saadaan samalla todeta, etteivät relatiivipronominit juurikaan tarjoa todisteita neutrin varsinaisesta sukumuutoksesta; se mikä muuttuu, ovat neutriin liittyvien määreiden pelisäännöt (vrt. luku 5.2.2.). *Quas-*relatiivipronominin rinnalla Ravennan papyruksissa esiintyy toki myös korrekkeja *quae*-muotoja kuten tapauksessa 29, 7 *suscipiantur instrumenta...quae offeruntur...cumque traditae fuissent*, jossa jäljessä seuraava partisiippi *traditae* on kuitenkin feminiinimuodossa. Partisiippi käyttäytyy samalla tavalla kohdassa 32, 6 *textus instrumentorum qui in Ravennati urbe confectae sunt*, jossa puolestaan relatiivipronomini on muodossa *qui*. Se että *-as* näyttää tietyissä tapauksissa käyneen neutrin monikon nominatiivi-akkusatiivipäätteestä, tuo mieleen myös aiemmin tarkasteleman *es-*päätteiset neutrin monikon määreet kuten *stragula valentes, utiles et simplices medicamenta* ja *instrumenta anteriores*. Tjäder olettaakin 3. deklinaation neutrin *ia-*monikon korvautumisen *es-*monikolla liittyvän samaan analogisoitumiskehitykseen.²⁴¹

Myöhäislatinassa uutta alaa vallannut *quod* on oiva esimerkki havainnollistamaan kieliopillista kangistumista. Kuten todettu, latinan neutrin historia on rappion historiaa: yleiset, paljon käytetyt yksittäismuodot kangistuvat, muuttuvat vähitellen syntaktisilta ominaisuuksiltaan tuhoten samalla yhä toimimattommaksi käyvän vanhan systeemin ja taiputusparadigman ja päätyvät lopulta uuteen, yleensä pelkistyneempään toimintamalliin; jos uusi systeemi täyttää tehtävänsä, se säilyy; jos ei, se muuntuu edelleen. Neutreista erityisesti neutripronomininit ovat kangistumisen eturintamassa. Vielliardin mukaan merovingilatinassa *quod* oli kehittynyt likipitään taipumattomaksi yleisrelatiivipronominiksi, mihin lienee osaltaan vaikuttanut pronominin ja identtisen *quod*-konjunktion yhtenevä konjugoiva luonne.²⁴² Pronominin *quod* tavoin myös esimerkiksi *id* ja *omnia*

²⁴⁰ Tjäder 1955, 462, komm. 19; vrt. Svennung 1941, 127. Neutriin liittyvän *quas-*muodon tulkinnasta vrt. Mohrmann 1958, 417–418. En ole onnistunut saamaan käsiini Tjäderin mainitsemaa Terracinin artikkelia teoksessa *Scritti in onore di Alfredo Trombetti* (1938).

²⁴¹ Tjäder 1955, 462, komm. 19; vrt. Svennung 1941, 122.

²⁴² Vielliard 1927, 152–153; Bonnet 1890, 509; Norberg 1943, 232; Väänänen 1965, 35–36.

kohdissa 14–15, 1, 2 *de id quod* ja 44, 6 *cum omnia que inibi a vob(is) acuta, facta meliorataque fuer(int)* näyttävät pelkistyneen taipumattomiksi.²⁴³ Kangistumisesta kielii samoin yhtymä 1, 57 *quid annua (= quod annum)...singuli conductores dare debent*, jossa neutrin yksiköllinen muoto rinnastuu monikolliseen.²⁴⁴ Bonnet esittelee puolestaan Gregorius Toursilaiselta kaksi sivua epäklassisesti käytettyjä neutripronomineja: muun muassa *de id quae adquesierat, quae totum...praesentarunt, datis muneribus quod loco sancto exhiberent*.²⁴⁵

Neutristen pronominien kangistuminen on tiedostettu jo kauan. Einar Löfstedt kyselee *Syntactica*-teoksessaan vuonna 1933, voidaanko myös neutrisubstantiiveissa havaita kangistumista ja pelkistymistä. Hän päätyy siihen, ettei riittävää näyttöä ainakaan tuolloin ollut. Kysymyksen oli nostanut esille Wilhelm Havers, joka lähestyi ongelmaa yksittäisistä tapausryhmistä kuten *fungor*-tyyppisten deponenttiverbien sekä *memini-* ja *obliviscor-*verbien rektioista käsin. Hän tarkasteli niin ikään akkusatiivisia absoluuttisia partisiippirakenteita.²⁴⁶ Vasta systemaattista laskentaa hyödyntänyt Bengt Löfstedt saattoi vastata kysymykseen tiettyssä mielessä myöntävästi: *um*-päätteen järjestelmällinen leviäminen neutrin sijaimmuuniksi yleispäätteeksi on selvä osoitus niin neutrikategorian kangistumisesta ja disfunktionaalistumisesta kuin koko latinan klassisen deklinaation perikadosta.

Neutrin kangistumista on tosin havaittavissa myös muualla. Kuten olen todennut luvun 5.1.4. lopussa, neutrille tunnusmerkilliseksi iskostunut *um*-päätte säilyy sitkeästi tiettyissä kansliakielen ilmauksissa kuten *scriptum est* tai *actum*.²⁴⁷ Allekirjoitusformulassa esiintyvä rakenne *relictum (= relectum) est* liittyy monesti asyntaktisesti feminiiniseen pääsanaan

²⁴³ Tjäder 1955, 428, komm. 5; vrt. Norberg 1943, 85. Norbergin mukaan *de id quod* -yhtymä aiheutuu sija-atraktiosta. Myös poikkeuksellisen substandardissa papyruksessa 8 (vrt. papyruksen ns. irtaimistoluettelo) esiintyy 8, 1, 1 *de it quod*. Papyruksessa 8 on yhteensä kuusi epäklassista neutripronominesiiintymää. Kangistuneesta muodosta *omnia* (esim. *omnia quod, omnia res*) on syntynyt muinaisitalian *ogna* 'kaikki' (Väänänen 1981, 126–127; Norberg 1944, 55–56).

²⁴⁴ Tjäder 1955, 402, komm. 27; vrt. E. Löfstedt 1942, 9–11. Interrogatiivipronominin käytöstä relatiivipronominin asemesta ks. Uddholm 1953, 175–176.

²⁴⁵ Bonnet 1890, 501.

²⁴⁶ E. Löfstedt 1933, 19–34; Havers 1924, 171–189. Einar Löfstedt tarkastelee Haversin tutkimusta *Eine syntaktische Sonderstellung griechischer und lateinischer Neutra* (1924) neutrisubstantiivien nominatiivi-akkusatiivin kangistumisesta yleissijaksi todeten lopuksi, että Haversin todistusaineisto voidaan selittää myös muilla tavoilla mutta että asiaa on syytä tutkia perinpohjaisemmin. Jotain täytyy sisältyä Haversin havaintoon, että *fruor-* ja *utor-*verbien yhteydessä arkaaisessa latinassa esiintyvät akkusatiiviset substantiivit ovat kaikki neutreja: *ingenium, pabulum, vectigalium*. Vastaavasti *memini-* ja *obliviscor-*verbeihin liittyvät maskuliinit ja feminiinit ovat vanhassa latinassa aina genetiivissä, ainoastaan neutrit toisinaan myös akkusatiivissa (Havers 1924, 176–177). Haversin mukaan myös *accusativus absolutus* -sekarakenteiden kuten *foedus inito* (Jord. *Get.* 87, 4) ja *regnum ab Aristobolo sublato* (Jord. *Get.* 9, 23) esiintyminen osoittaa, että neutri oli Jordaneella jo alkanut muuttua taipumattomaksi (Havers 1924, 183–184). Argumentti on ongelmallinen, sillä Havers ei täsmennä, miten hän käsittää *accusativus absolutus* -rakenteen ylipäätään muodostuneen.

²⁴⁷ Löfstedt 1961, 230–231.

chartula donationis. Itse asiassa erisukuisia substantiiveja on yhdistetty neutriseen partisiipin perfektiin melko usein: 6, 29 *scribt[or] h[u]i[u]s c[artul(ae)]...(cartulam?) suscriptum complevi*, 20, 3–20 *portiunculam meam in integro cum terris et vineis et omnibus generaliter et specialiter ad memoratam portiunculam meam longo lateque pertinentibus constitutum territorio Ariminensi...sicuti...possessum est atque nunc usque in h(anc) d(iem) ri[te] possedetur* ”koko omistusosuuteni peltoineen, viinitarhoineen ja kaikkine yleisesti sekä erityisesti mainittuun omistusosuuteeni sekä pituus- että leveysuunnassa kuuluvine alueineen, mikä kaikki sijaitsee Ariminumin alueella...niin kuin...se on omistettu...ja aina tähän päivään saakka laillisesti omistetaan”, 32, 11 *cispitis iugationem memorati loci, quae in documentis insertum est* ”mainitun tilan maakirjaotteen, joka on liitetty asiakirjarekisteriin”,²⁴⁸ 35, 11–14 *uncias quinque iuris sui et [p]ortionem aedificii...sed et casalis...uncias duas cum omni iure, instructo instrumento[que] earum, constitutum in territorio Ariminensi* ”laillisesti omistamansa 5/12 [maatilasta] sekä osan päärakennuksesta...niin kuin myös 2/12 alitilasta kaikkine oikeuksineen, välineineen ja työkaluineen, mikä kaikki sijaitsee Ariminiumin alueella”, 42, 2–7 *ac[cepit] q(ui) s(upra) [v]endetor...[au]ri soledos...numero decem et tremissis duo tantum in praes[enti...] vend[et]ori quoram (= coram) testibus persolutum* ”yllä mainittu myyjä on ottanut vastaan...määrältään 10 kultasolidusta ja kaksi tremissistä...[, mikä kaikki] on välittömästi maksettu myyjälle todistajien läsnä ollessa”.

Osa tapauksista saattaa olla joko asiakirjakaavan tarjoamasta neutrisesta mallifraasista tai esimerkiksi pääsanan ja partisiipin liian suureksi kasvaneesta etäisyydestä johtuvia kongruenssivirheitä, kun taas osassa neutria on mielestäni käytetty partisiipin suvuttomana yleismuotona: persoonattoman passiivin *factum est* -tyyppinen, raamatullisen ytimekäs rakenne on ehkä iskostunut kirjoittajan mieleen passiivirakenteen perusmallina.²⁴⁹ Tapauksessa 6, 29 kirjuri on voinut ajatella partisiipin *suscriptum* yhteydessä loogista pääsanaa *testamentum*. Kohdassa 42, 2–7 persoonaton passiivirakenne *persolutum est* summaa yhteen edellä esiintyvät objektit *soledos* ja *tremissis* (= *tremisses*), vaikka pääsanoihin tulisi liittyä pelkkä *participium coniunctum* muodossa *persolutos*. Toisaalta on mahdollista, että kirjoittaja on mieltänyt partisiipin pääsanaksi läheisen sanan *tantum*.²⁵⁰

²⁴⁸ Tjäder 1982, 267, komm. 9–10.

²⁴⁹ Ernout – Thomas 1953, 128; vrt. E. Löfstedt 1942, 9. Persoonatonta passiivia esiintyy Ravennan papyruksissa ainoastaan fraaseissa kuten *sicut superius legitur* sekä juuri perfektin liittomuodoissa.

²⁵⁰ Tjäder 1955, 251, viite 2. *Tantum* on siirtynyt tekstiin ilmeisesti kirjurin käyttämästä asiakirjamallista. Niissä sanaa *tantum* käytettiin kohdissa, joihin oli tarkoitus lisätä jokin numeroarvo.

Kuitenkin kohtien 20, 3–6 *omnem portiunculam meam...constitutum*, 35, 11–14 *uncias quinque...uncias duas...constitutum* ja 32, 11 *iugationem...quae in documentis insertum est* partisiipit vaikuttavat absolutisoituneen virkakielessä asyntaktisiksi yksiköiksi.²⁵¹ Papyruksen 20 jälkimmäinen partisiippiosuus 20, 19 *sicuti...possessum est atque nunc usque in h(anc) d(iem) ri[t]e possedetur* näyttää lipsahtaneen persoonattomaksi passiiviksi, vaikka onkin muodollisesti yhteydessä kaukana edellä mainittuun pääsanaan *portiuncula* sekä sitä seuraavaan partisiippiin *constitutum*. Kansliakielelle vaikuttaa olleen tyypillistä koota rönsyilevien määreiden etäännyttämä pääasia uudelleen huomion keskipisteeksi tällaisella neutripartisiipilla. Neutrin käyttäminen vastaaviin erityistarkoituksiin osoittaa, että partisiipin kongruenssilla ei koettu olevan suurta merkitystä. Neutri oli siis kangistumassa toisistaan irrallisten erityistoimintojen saarekkeiksi. Sama koskee myös gerundiivia muun muassa kohdassa 8, 2, 2–3 *quamque...scribendum dictavi...in qua...optuli suscribendum, quam* sekä papyruksessa 20, jossa aiemmin käsitelty ylipitkä ajatusperiodi päättyy gerundiiviappositioon riveillä 20, 20–22 *ita et a me traditur a praese[n]ti d[i]e s(upra)s(crip)tae s(an)c(t)e ecclesiae Rav(ennati) pro remedium animae meae im perpetuo possedendum*. Gerundiivirakenteen verbaaliadjektiivi ei enää myöhäisessä kuten ei esiklassisessakaan latinassa välttämättä mukautunut objektinsa sukuun ja lukuun.²⁵² Koska kohdan 8, 2, 2–3 lähellä esiintyy monta kertaa sanaa *chartula* määrittävä feminiininen pronomini, gerundiivien *um*-päätte näyttää tietoiselta valinnalta eikä lapsukselta.

Pronominin ja partisiipin kangistumisilmiö on jälleen yksi osoitus siitä, että myöhäislatinan nominitaivutuksessa neutrisuku oli paitsi menettänyt perinteisiä ominaisuuksiaan, myös saanut uusia klassisesta käytöstä poikkeavia funktioita. Kehitys johti vähitellen neutripartisiipin asyntaktiseen käyttöön klassisessakin latinassa tunnetussa perfektiperifraasissa, mikä tuotti sittemmin romaanisten kielten transitiviverbien liittoperfektin. Alun perin tämän ”tilaperfektin” partisiippi mukautui pääsanaansa, esimerkiksi *multa bona bene parta habemus* (Plaut. *Stich.* 362). Vähitellen yhä tiiviimmäksi liittomuodoksi sulautunutta perifraasia alettiin käyttää varsinaisen perfektin asemesta: *metuo enim, ne ibi vos habeam fatigatos* (Aug. *serm.* 37, 17), *episcopum invitatum habes* (Greg. *Tur. vit. patr.* 3, 1). Lopulta 500-luvun teksteissä on päädytty

²⁵¹ Tjäder 1955, 459, komm. 5.

²⁵² Ernout – Thomas 1953, 264; Bonnet 1890, 655. Vrt. Greg. *Tur. vit. patr.* 7, 2: *ad dissimulandum aquam*; Vulg. *Luc.* 5, 17: *ad sanandum eos*. Ravennan papyrusten kohdissa on kyse gerundiivin myöhäislatinalle tyypillisestä käytöstä passiivin futuuripartisiippina. Gerundiivi voitiin yhdistää moniin toimeksiantamista ilmaiseviin verbeihin kuten *dictare*, *offerre* ja *tradere* tai pleonastisesti jopa verbiin *debere*, esim. 1, 71–72 *qui [per tri]b(unum) Pyrrum inferendi debent...solid(i) n(umero) GCL* ”6150 solidusta, jotka on toimitettava tribuuni Pyrruksen välityksellä” (*LHS*, 374, 379; Tjäder 1955, 403, komm. 33).

rakenteeseen, jossa neutripartiisiippi ei enää kongruoi kuten tapauksessa *haec omnia probatum habemus* (Oribas. syn. 7, 48). Tästä on lyhyt matka romaanisten kielten vastaaviin konstruktioihin: esimerkiksi italian *hai invitato il vescovo, abbiamo provato tutte queste cose*.²⁵³

Quod-relatiivipronominia on syytä tarkastella kangistumisnäkökulmasta vielä tarkemmin. Vielliard tarjoaa lukuisia havainnollisia esimerkkejä eri sukuihin liittyvästä *quod*-pronominista: *pagos quod per singola nomenare non fuit necessarium, ipsa villa quod...[fu]erat, precariam per quod...hoc possidebat* ”läänityskirjan, jonka perusteella... tämän omisti”, *vaccas...quod sperabantur*.²⁵⁴ Voidaan kuitenkin kysyä, johtuuko *quod*-pronominin käyttö Ravennan papyrusten tapauksissa 8, 2, 15 *ex unciis fund(o) Saviliano*²⁵⁵ *quod obvenit*, 8, 2, 16 *ex uncias tres fund(o) Verutiano, quod vendedit Gaudentius*, 30, 10 *ex fundum quod Concordiacos nuncupator* ja 20, 26 *reteneo mihi usufructu dierum decem quod possit...constare* pelkästä yleispronominisoinimisesta vai onko syytä haettava muualta eli näissä tapauksissa erityisesti maskuliinisubstantiivien neutrisoitumisesta (ks. käänteiset tapaukset luvussa 5.1.1.). Neljännen deklinaation sana *usufructus* ’nautintaoikeus’ on poikkeuksellinen taiputukseltaan ja sellaisena kenties altis mieltymään neutriksi. *Fundus* on puolestaan eräissä myöhäislatalaisissa teksteissä taipuvainen esiintymään neutrina ja saa kerran jopa Ravennan papyruksissa 3. deklinaation neutrimonikon: 44, 4 *fundora*. *Fundus* tosin esiintyy miltei aina lyhennettynä *fund*, joten ei voida tietää, missä määrin sitä on pidetty neutrina nominatiivissa.²⁵⁶ Toisaalta papyruksessa 8 *fundus* esiintyy täysin korrektisti kaikissa muissa kohdissa, esim. 8, 3, 2 *quos fundos*.

En ole halukas pitämään edellä esiteltyjen tapausten *quod*-pronomineja osoituksena korrelaattiansa neutrisuudesta, vaikka sana *fundus* toisissa yhteyksissä kallistuukin neutrin suuntaan. Nähdäkseni *quod* toimii ainakin kohdan 20, 26 yhteydessä yleistävänä relatiivipronominina merkityksessä ’mikä’, ja tässä mielessä sen leviäminen myös muihin tapauksiin on ymmärrettävää. Myöhäislatalille suvun ilmaiseminen pronominessa ei ollut

²⁵³ Väänänen 1981, 131; Herzog 1910, 106–123.

²⁵⁴ Vielliard 1927, 153–154.

²⁵⁵ Erisnimet ja erityisesti mautilojen nimet ovat usein asyntaktisia. Tjäder on tulkinnut muodon *Saviliano* ilmeisesti possessiiviseksi datiiiviksi, koska on avannut lyhenteen *fund* muotoon *fund(o)*. Nähdäkseni avaus voisi olla yhtä hyvin tavallinen genetiivi *fund(i)*.

²⁵⁶ Väänänen 1981, 105; Tjäder 1982, 257, komm. 5. Myös *Pap. Marini* 118, 4: *fundum Villa Magna, quod est iuris Vitterit, scut(ari) dromunariorum, et fundum Quadrantula, quod est iuris Constantii* (Marini 1805, 179–180). Sittemmin kadonnut papyrus näyttää olevan sisällöllisesti yhteydessä papyrukseen 30, joka sekkin on 530-luvun lopulta (Tjäder 1982, 42–43). Kenties molemmissa on käytetty asiakirjakaavaa, jossa *quod* on ollut automaattisena valintana. Vuodelle 564 ajoitettu papyrus 8 on ajallisesti ja siten myös diplomatiikan näkökulmasta etäämpänä.

aina välttämätöntä, ja neutrista tai paremminkin ei-suvullista muotoa käytettiin kollektiivisten tai muuten epämääräisten korrelaattien kanssa, kuten edellä todettiin. Vastaavastihan klassisessakin latinassa käytettiin (tosin harvoin) muotoa *quod* kokonaiseen lauseeseen viittaavana relatiivipronominina.²⁵⁷ Kyseessä on siis *constructio ad sensum*.²⁵⁸ Tulkintaa tukevat myös Vielliardin *quod*-luettelon tapaukset *mansellus duos...quod pervinit* ”kaksi pientilaa..., mikä on peräisin”, *telleneus, portaticus...vel reliquas redebucionis (= redhibitiones) quod e iudicebus publicis exigetur* ”maa- ja meritullit...sekä muut maksut, mitä kaupungintuomarit perivät”, *soledus docentus quod fuit consuetudo dandi* ”200 solidusta, mikä oli tapana antaa”, *beneficia ad loca sanctorum...quod pertinit* ”lahjat pyhimysten haudoille..., mikä kuuluu”.²⁵⁹ Niissä yksiköllinen predikaatti ilmaisee uskoakseni juuri tietynlaista epämääräistä kollektiivisuutta. Ravennan papyrusten 8, 3, 9 *de percepta omnem tertiam portionem quod* saattaa sekin olla *constructio ad sensum: quod* viittaa kollektiiviseksi miellettyyn perittyyn omaisuuteen, joka sattuu tosin olemaan kieliopillisesti feminiini, *tertia portio*. Kohdassa 16, 7 *quod de revocandis donationibus s[unt per] lege indulta donantibus* yksiköllinen relatiivipronomini on liitetty virheellisesti jäljessä seuraavaan monikolliseen ilmaukseen, joka lienee asiakirjakaavan alkuperäinen rakenne. Pronomini *quod* on muistunut kirjoittajan mieleen luontevammin kuin korrekti *quae*.

Myös muut kuin relatiivipronomit aiheuttavat neutritutkimukselle ongelmia. Demonstratiiviset *eum* ja *id* kuten myös *hanc* ja *hunc* sekä *hunc* ja *hoc* vaihtuvat usein keskenään merovingilatinassa.²⁶⁰ Ravennan papyruksissa tilanne näyttää olevan kuitenkin parempi, sillä kahta ensimmäistä vaihtelua en ole tavannut laisinkaan enkä myöskään ole löytänyt yhtään tapausta, jossa maskuliiniseen akkusatiiviin liittyisi pronomini *hoc*. Siksi on vaikea ottaa kantaa, ovatko pronominimääreiset 6, 33 *hunc testamentum*, 34, 46 *per hunc documentum* ja 38–41, 46 *hunc documentum* osoituksia deklinaation pelkistymiseen liittyvästä *hunc–hoc*-vaihtelusta vai maskuliinisoitumisesta. Sanat *testamentum* ja *documentum* lienevät Ravennan papyrusten tapauksessa tosiaan voimakkaasti maskuliinisoitumassa, sillä ne näyttävät saavan kaikista Ravennan papyrusten neutrisubstantiiveista useimmin maskuliiniin viittaavia määreitä (vrt. 4–5 B, 7, 2 *hoc...testamentum quem*; tosin myös korrekteja tapauksia on riittämiin).²⁶¹

²⁵⁷ LHS, 571.

²⁵⁸ Vrt. Norberg 1944, 56–58.

²⁵⁹ Vielliard 1927, 153–154. *Quod*-pronominia taipumattomana yleispronominina pitävä Vielliard on oikaissut sulkeilla eräät predikaatit monikollisiksi: (= *exiguntur*) ja (= *pertinent*).

²⁶⁰ Sas 1937, 336; Vielliard 1927, 133, viite 7, 139, 146–147; Bonnet 1890, 383, 386; Väänänen 1965, 34.

²⁶¹ Sanasta *testamentum* vastaavasti myös Vielliard 1927, 133, viite 7. Sen sijaan en pitäisi Mihäescun tapaan piirtokirjoituksen *si q(u)is super hunc corpus alium corpus ponere volueret* (CIL III, 9508; Salona,

Erityisen monitulkintainen on allekirjoituskohta 23, 3–7 *chartule donationis...facta in Iohannia, r(e)l(i)g(iosa) [abb(atissa) monasterii] s(an)c(t)i Iohannis Baptistei, qui appellatur ad Navicula, et [per eam in] eode monasterium*. Marinin jälkeen kadonneessa, kohtaa edeltävässä allekirjoituksessa on lukenut *in eodem monaster(?.)*. Ensimmäkin rakenteessa on kyse yksinomaan lahjoitusasiakirjan allekirjoitusformulassa esiintyvistä datiihin korvaamisesta *in*-prepositiorakenteella, jossa *in* järjestyy useimmiten ablatiivilla (vrt. *in Iohannia*).²⁶² Toisekseen näyttää siltä, että *eode(m) monasterium* on sekamuoto akkusatiivista ja ablatiivista, sillä korrekti akkusatiivimuoto olisi *in idem monasterium*. Tjäderin mielestä *monasterium* on kohdan ja edeltävän *qui appellatur*-fraasin perusteella julistettava tässä papyruksessa maskuliiniksi. *Idem* on kuitenkin muotona sen verran harvinainen, että sitä ei välttämättä osattu käyttää, vaikka muoto olisi tarkoitettukin akkusatiiviksi. Tällöin olisi toki ollut mahdollista kirjoittaa pronomini muotoon *eundem*. Kiperä kysymys onkin, kuinka sekaisin *eo* ja *eum*, *eodem* ja *eundem* kirjoittajan kielitajussa olivat.²⁶³ Kenties kirjoittaja on kaikesta huolimatta tavoitellut ablatiivia (vrt. *in Iohannia*) ja samalla osannut pitää neutrin maskuliinista erillään. Kuten luvussa 5.1.3. on nähty, neutrille tunnusomaiseksi mielletty *um*-päätte tunkeutuu usein ablatiiviseen ympäristöön (esim. 30, 43 *de quo omnem praetium percepto*, 56, 3 *ex omni documentum*).

Muotojen ja prepositiosyntaksin sekaannus on edellisessä tapauksessa niin täydellistä, että varmasta johtopäätöksestä ei voida puhua. Sen sijaan kohdan 29, 11 *venientem sibi eundem spatium* pronomiinilla näyttää todella tarkoitettun maskuliinia, kun otetaan lisäksi huomioon, että seuraavalla rivillä esiintyy *qui spatius agri*. *Idem*-pronominin taivutuksessa on ollut ongelmia myös tapauksessa 10–11, 3, 12 *ad eandem praedia*, jossa

Dalmatia, vuodelta 382) *corpus*-substantiiveja maskuliinisoituneina maskuliinisen demonstratiivipronominin *hunc* perusteella. Mihăescu ei näytä muutenkaan käsittäneen oikein piirtokirjoituksen rakennetta (Mihăescu 1960, 257). Väänänen pohjoisafrikkalaisissa dokumenteissa esiintyvät *hunc instrumentum scripsi, ad hunc instrumentum interfui*; lyhenne *hunc i(nstrumentum) i(nterfui)* esiintyy 23 kertaa, kun taas *hoc instrumentum* samassa yhteydessä vain 2 kertaa (Väänänen 1965, 34).

²⁶² Rakenne tavataan jo *Vetus Latina* -raamatunkäännöksessä ja on erityisen yleinen virkakielessä. *ThLL* antaa esimerkkeinä mm. seuraavat kohdat: *in* [del. Mommsen] *quibusdam beneficia personis data* (Ulp. *dig.* 50, 15, 4–3), *traditione...in persona servi...facta* (Iulian. *dig.* 23, 3, 46), *in omnibus me servum feci* (Vet. Lat. *1. Cor.* 9, 19). (*ThLL*, s. v. *in*, 791, 29–50). Carltonin mielestä *in*-konstruktio on saanut alkunsa datiivia korvaavan *ad* + akk. -perifraasin sulautuessa paralleeliin rakenteeseen *in* + akk., esim. 10–11, 2, 13 [*in nobilitat*]em tuam, 17, 20, 33 *in omnes mansionarios*, 27, 3 *in s(an)c(t)as diac(onissas)*, ja kehittyessä lopulta muotoon *in* + abl. (Carlton 1973, 91, viite 177). Vrt. Tjäder 1955, 476, komm. 6, jossa Tjäder pitää rakennetta lähtökohtaisesti ablatiivisena.

²⁶³ Vielliard mainitsee merovingidokumenteista identtisen tapauksen *in eodem monastirium* muttei valitettavasti esitele kontekstia. Tämän sekä kohtien *ad eodem pervenissit* ja *ad eodem comparassit* perusteella hän toteaa, että ”rappioteksteissä” (”les textes de la décadence”) käytetään muotoa *eodem* muotojen *eundem* ja *idem* sijasta (Vielliard 1927, 140–141). Gregorius Toursilaisella esiintyy mm. tapaus *eundem monasterium* (Bonnet 1890, 385).

pronominiääre näyttäisi olevan feminiinimuodossa. Kyse saattaa kuitenkin taas kerran olla erillisen neutrin taivutusmuodon eliminoitumisesta: yksikön neutrin tapauksessa määre sai maskuliinimuodon, monikon neutrin tapauksessa feminiinimuodon. Tällä kertaa feminiinimuoto on kuitenkin yksikössä, joten luultavasti muodolla *eandem* on tavoiteltu foneettisesti ilmeisen ekvivalenttia muotoa *eadem*, etenkin kun saman papyruksen rivillä 3, 6 lukee täysin korrektisti *ad praedia tradenda*.

6. YHTEENVETO

Italiassa myöhäisantiikin ja varhaiskeskiajan taitteessa vuosien 433 ja n. 750 välillä laaditut Ravennan papyrukset muodostavat ajallisesti ja fyysisesti fragmentaarisen korpuksen, johon kuuluu vain runsaat 19 000 sanaa. Dokumenttien asiakirjakieli on enimmäkseen erittäin kaavamaista. Näistä puutteista huolimatta uskon pystyneeni todentamaan yksinkertaisen tilastoinnin avulla luotettavasti ainakin joitakin sellaisia massailmiöitä, jotka ilmentävät Ravennan papyrusten neutrin kehitystä ja liittävät ne toisiin samankaltaisiin korpuksiin.

Suurin osa Ravennan papyrusten neutreista on täysin klassisia; vain noin 40 on tavalla tai toisella poikkeavia. Kiistatta maskuliineiksi muuttuneita tapauksia ovat vain *senatusconsultus*, *spatius* ja *labellos*, vaikka useissa muissa samanikäisissä teksteissä *us-*nominatiivisia entisiä neutreja on runsaasti. Esimerkiksi pohjoisitalialaisissa Oreibasios-käännöksissä maskuliinisoituminen on edennyt erittäin pitkälle jopa aivan tavallisen sanaston (ei pelkästään harvemmin käytetyn termistön) yhteydessä. Useimmat mainituista 40 tapauksesta ovat kuitenkin kiistanalaisempia kuten *arbos* (= *arva*?) ja *puteales* (= *putealia*?), jotka saattavat olla maskuliini- tai feminiinipääsanastaan itsenäistyneitä, substantivoituneita adjektiiviattribuutteja. Muoto *cocliars* (= *coc(h)learia*) näyttää maskuliinilta, mutta 3. deklinaatiossa monikon nominatiivi-akkusatiivin *es*-päätteen yleistyminen ainakin adjektiiveissa ja partisiipeissa (*strumenta...veraces* ja *stragula...valentes*) ja sen myötä taivutuksen muuttuminen kaikissa suvuissa samanlaiseksi (eli yksimuotoiseksi) johtunee ylipäätään taivutusparadigmojen yhdenmukaistumisesta. Toisaalta sukumuutos ja paradigmojen pelkistyminen vaikuttivat toisiinsa.

Myöskään käänteisiä muodosteita ei juurikaan esiinny; *dolum malum abes<t> afuturusque est* on ainoa mahdollinen tapaus, ja siinäkin kyseessä lienee kahden formulan kontaminaatio. Sanan *dolus* tarkoite on kuitenkin eloton, joten sikäli neutrisoitumiselle olisi perustelu päinvastoin kuin maskuliinisoitumistapauksissa *senatusconsultus* ja *spatius*,

jotka ovat niin ikään elottomia. Yksikön neutrin maskuliinisoitumisella ei näytä olevan yhteyttä lekseemien tarkoitteeseen. Neutri on ensisijaisesti elottomien asioiden ja esineiden suku, joten olisi luontevaa, että elollisuushierarkiassa korkeammalla olevat neutrit olisivat taipuvaisempia maskuliinisoitumaan kuin elottomammat. Koska näin ei näytä olevan, on pääteltävä, että neutria ei myöskään tässä suhteessa enää ymmärretty alkuperäisellä tavalla (*ne-utrum*).

Jonkinasteisen neutritietoisuuden säilymiseen kirjurien kielitajussa viittaa kuitenkin se, että 3. deklinaation yksikössä ei esiinny neutrin maskuliinisoitumista. Deklinaation konsonanttivartaloisilla neutreilla kuten *crimen*, *numen* tai *ius* ei ole kategoriaa yhdistävää nominatiivi-akkusatiivipäätettä ja siksi niillä on tietty alitajuisesti tiedostettu erityisasema paradigmojen kummajaisina. Tällaiset neutrit esiintyvät yksikön akkusatiivissa miltei aina klassisesti nominatiivin kaltaisina, kun sen sijaan saman deklinaation eritavuiset yksikön maskuliinit taipuvat akkusatiivissa ja nominatiivissa aina eri tavalla.

Kolmannen deklinaation neutrin akkusatiivimuoto säilyy siis kaikissa vertailemissani tekstikorpuksissa klassisena ja tunkeutuu toisinaan ablatiivimuodonkin tilalle. Neutrille tunnusomaiseksi mielletty muoto ohittaa näin ollen sijataivutuksen. Ravennan papyrusten kirjoittajat näyttävät kuitenkin hallinneen prepositiorektiot niin hyvin, että akkusatiivimuoto ei ole päässyt tunkeutumaan niissä ablatiivimuodon tilalle. Siitä huolimatta myös Ravennan papyrusten 3. deklinaatio todistaa monin tavoin neutrin etenevästä morfologisaatiosta: toisaalta päätteettömien konsonanttivartaloisten neutri-substantiivien yksikön nominatiivi-akkusatiivin säilyminen ja leviäminen, toisaalta neutrille muuten tunnusomaiseksi mielletyn *m*-päätteen tunkeutuminen neutriisiin preesenspartisiippeihin ja 3. deklinaation adjektiivieihin, esim. akkusatiivit *ius eorum omnem*, *signum venerabilem*, *presentem pr[exceptum]*. Jälkimmäinen kehitys tietenkin samalla supisti adjektiivin ja partisiipin paradigmat yksikön osalta kaksimuotoisesta yksimuotoiseksi: taivutuksellinen ero maskuliini-feminiinin ja neutrin määreiden väliltä katosi. Monikossa pelkistyminen ei sen sijaan johtunut neutrin oman morfologian aiheuttamasta analogisoitumisesta, niin kuin *stragula polimita duo valentes solido uno* osoittaa. Neutrin taantuminen ja adjektiivisen taivutusparadigman normalisoituminen ruokkivat toisiaan.

Pääte *-um* eli enää kirjasiivistyksen voimasta: allekirjoitusten *πελικτο-* ja *relectom-*tyyppiset kirjoitusasut osoittavat, että vaikka *um*-pääte säilyy sitkeästi muun muassa asiakirjakielen fraaseissa *actum* tai *scriptum est*, puhutussa kielessä *um*-päätteestä ei ollut jäljellä muuta

kuin [o]. Tilastointi paljastaa *um*-päätteen käytön runsauden Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä: *-um* esiintyy maskuliineilla yksikön akkusatiiviobjektissa 39 prosentissa tapauksista ja neutreilla 93 prosentissa. Yksikön ablatiiveissa *-um* esiintyy päätteenä 2 prosentilla maskuliineista mutta 10 prosentilla neutreista. Neutrille tunnusomaiseksi mielletty *um*-pääte säilyy siis akkusatiiviobjektina käytetyssä neutrissa maskuliinia varmemmin ja tunkeutuu jopa ablatiiviin useammin neutrissa kuin maskuliinissa.

Samanlaisia tuloksia saadaan tarkasteltaessa muita vertailukelpoisia korpuksia, joskaan ablatiivien tapauksessa ei ole käytettävissä lukuja erikseen adverbiallisista ja prepositiorektioissa olevista ablatiiveista. Lisäksi käy ilmi, että Ravennan papyrusten akkusatiiviobjektin epäkorrekti *o*-pääte kuitenkin lisääntyy ajan myötä sekä maskuliinissa että neutrissa (*um*-päätteen pudotus vanhemmasta ikäryhmästä nuorempaan maskuliinilla 86 % > 24 % ja neutrilla 100 % > 89 %): koulutustason laskiessa pääte *-o* syrjäytti lopulta keinotekoisesti ylläpidetyn päätteen *-um*.

Ravennan papyrusten prepositiorektioissa päätteen *-um* osuudet ovat sen sijaan sekä akkusatiivi- että ablatiiviprepositioiden yhteydessä täysin päinvastaisia kuin olettaisi. Asiakirjatekstien akkusatiiviprepositiorektioissa *-um* esiintyy maskuliineilla 81 prosentissa ja neutreilla vain 62 prosentissa tapauksista. Ablatiiviprepositiorektioissa maskuliinien *um*-päätteen osuus on 12 % ja neutrien 7 %. Toisaalta *um*-pääte ei noudattele oletettua jakaumaa myöskään useiden vertailukorpusten prepositiorektioissa. Poikkeavuutta lienee mahdotonta selittää vakuuttavasti olemassa olevan tilastotiedon perusteella.

Tarkasteltaessa prepositiorektioita yleistasolla näyttää siltä, että Ravennan papyrusten kirjoittajat ovat osanneet käyttää niitä varsin klassisesti, mikäli mikään foneettinen tekijä kuten 1. ja 2. deklinaation yksikön akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden sekaannus ei häiritse tilannetta. Kirjoittajat osaavat esimerkiksi tuottaa hyvin korrekteja akkusatiivipäätteitä akkusatiiviprepositiorektioihin aineiston vanhimmissa ikäryhmissä. Herää kysymys, ovatko Ravennan papyrusten kirjurit hallinneet klassiset rektiot niin hyvin, että korrektiuspyrkimykset ovat ylittäneet taipumuksen ilmaista neutrisuutta *um*-pääteellä. Nämä kaksi asiantuntemuksen elementtiä vaikuttavat toisiinsa osittain kumoavasti, mikä saattaa selittää sen, ettei tilanne esiinny prepositiorektioissa yhtä helposti tulkittavana kuin akkusatiiviobjektien ja adverbiallisten ablatiivien yhteydessä. Kenties prepositiorektioiden käyttäminen on vaatinut kirjureilta niin suuria ponnistuksia, että muut kirjoitetun kielen tuottamisprosessissa myötävaikuttavat kieliopillisen standardin ylläpitämiseen liittyvät ja

erikseen muistettavat seikat estävät neutrin *um*-päätteen suosimista näkymästä tilastoissa. Tässäkin suhteessa on toistaiseksi jätävä epä tietoisuuteen, koska tarjolla oleva materiaali ei mahdollista luotettavia tulkintoja.

Paitsi että 2. deklinaation yksikölliset neutrit siirtyivät maskuliineiksi, monikolliset neutrit muuttuivat toisinaan feminiineiksi. Selvimpää esimerkkejä ilmiöstä ovat tapaukset kuten Ravennan papyrusten *authenticas ipsas*, joissa kiistaton feminiinin taivutus pääte liittyy alun perin neutriseen substantiiviin. Neutrien monikkojen muuttuessa feminiineiksi semanttisilla tekijöillä on ollut enemmän merkitystä kuin neutrien yksiköiden muuttuessa maskuliineiksi. Indoeurooppalaisten kielten neutrien *a*-monikoilla oli näet alun perin 1. deklinaation kollektiivisilta \bar{a} -feminiineiltä periytyvä kollektiivinen merkitys.

Kollektiivinen *a*-pääte ei koskaan integroitunut luontevaksi osaksi *o*-vartaloisen neutrin paradigmaa, mikä helpotti neutrin monikkojen ”palautumista” yksikön feminiineiksi. Nimenomaan sellaiset monikolliset *a*-päätteiset neutrisubstantiivit, jotka on voitu mieltää kollektiivisuutensa vuoksi yksiköiksi, on myöhäislatinassa helposti tulkittu yksikön feminiineiksi. Ainesanat kuten *māla* ’omenat; omenoita; omenaa’ ovat kehityksen tyyppiesimerkkejä, mutta myös Ravennan papyrusten tapaukset *peculia, instrumenta, authenticas, divina* ja *expensa* sisältävät tietyn kollektiivisen aspektin.

Neutrin monikon feminiinisoitumisen aste-eroja ilmentävät tapaukset, joissa monikollinen pääsana on edelleen ulkoasultaan neutrimuotoinen mutta määre feminiininen, esim. *illa instrumenta...vacuas et inanis (= inanes) permanirent, stragula polimita duo valentes, vigenti iugera...possessae sunt*. Näyttää siltä, että substantiiviin kiinteästi liittyvä 2. deklinaation määre (*illa, polimita*) säilyy varmemmin neutrimuotoisena kuin kauempana seuraavat 2. deklinaation määreet (*vacuas, possessae*), joilla on taipumus muuttua feminiinisiksi. Kolmannen deklinaation mukaan taipuvien määreiden tapauksessa (*inanes, valentes*) asiaan vaikuttaa mekaanisena lisäsyynä erillisen neutrimuodon eliminoituminen 3. deklinaation adjektiivin ja partisiipin taivutusparadigmoista.

Muun muassa lukuisissa *instrumenta*-tapauksissa neutrinen pääsana noudattaa edelleen neutrin morfologiaa, mutta määreiden suvun valinnassa ei tehdä eroa feminiinin ja siihen sulautuvan neutrin välillä. Neutrin ja feminiinin monikon morfologia on muuttunut käytännössä ekvivalentiksi *a*-elementin leimauduttua (varsinaisesti *o*-vartaloisen) neutrin monikolle tunnusomaiseksi. Sama ilmiö on havaittu Oreibasios-käännösten latinassa: miltei kaikki 2. deklinaation neutrin yksiköt ovat muuttuneet maskuliineiksi mutta siitä

huolimatta samojen sanojen monikon nominatiivi-akkusatiivi on aina *a*-päätteinen ja monikolliseen muotoon liittyvät määreet lähes aina feminiinisiä. Tämä niin sanottu heterogeeninen taipumus selittää nykyisissä romaanisissa kielissä esiintyvät *a*-monikot kuten it. *uova, braccia*.

Monikon neutrisubstantiivien sukumuutoksen syvällisyydessä on siis aste-eroja: kehityksen eturintamassa ovat yksikön feminiinimorfologian omaksuneet neutrisubstantiivit; taempaan tulevat ulkoasultaan klassiset, ainoastaan määreissään feminiinimuotoja saavat neutrit. Feminiinisoituneet substantiivit näyttävät esiintyvän ennen lopullista yksiköksi vakiintumistaan useammin monikossa kuin yksikössä. Tapaukset kuten *authenticas* tai *ipsa instrumenta... eas mihi fecerit... conscribendas dictaverit* ovat yleisempiä kuin *responsam, peculia* jne. Selitys lienee se, että koska feminiinisoitumiskehityksen tuottama feminiinin yksikkö ei itsessään ilmaise kollektiivisuutta, siitä koettiin tietyissä yhteyksissä tarpeelliseksi käyttää monikkumuotoa (vrt. jo arkaaiset *balneae* ja *labras*). Tietyssä vaiheessa entisten neutrien monikko oli siis muodoltaan feminiinin ja yksikkö neutrin tai maskuliinin kaltainen.

Neutrin monikon ja feminiinin yksikön massiivinen sekaantuminen käy ilmi myös kokoamastani tilastosta. Ravennan papyrusten asiakirjatekstien akkusatiiviobjekteissa virheellinen 1. deklinaation feminiinin *a*-pääte esiintyy 51 prosentissa tapauksista, kun taas 3. deklinaation maskuliineilla ja feminiineillä virheellinen pääte *-e* esiintyy vain 15 prosentissa tapauksista. Loppu-*m* unohtuu siis huomattavasti useammin 1. deklinaatiossa kuin 3. deklinaatiossa. Sama tendenssi on havaittavissa myös kaikissa myöhäislatinalaisissa vertailukorpuksissa.

Osuuksien systemaattinen kokoero näyttää johtuvan monikon neutrin *a*-akkusatiivipäätteen sekaantumisesta 1. deklinaation feminiinin yksikön akkusatiivipäätteeseen, josta ääntymätön *-m* on pudonnut pois. Kolmannessa deklinaatiossa, jossa tällaista sekaantumista ei voinut tapahtua, virheellisiä muotoja esiintyy vähemmän ja ne johtuvat yksinomaan päätteiden *-em* ja *-e* foneettisesta yhteensulautumisesta. Pääte *-a* yleistyy ensisijaisesti elottomiin asioihin viittaavissa substantiiveissa, sillä henkilötarkoitteisia substantiiveja on paljon vaikeampaa mieltää neutrimonikoiksi. Niinpä luonnollisen suvun substantiiveihin perinteisesti liitetty pääte *-am* säilyy tiukemmin henkilös substantiiveissa.

Osoittamani vahva lisätodiste *a*-päätteisen neutrin monikon ja feminiinin yksikön sekaantumisesta on epäkorrektin *am*-päätteen vähäisyys ablatiivissa kaikissa vertailuissa

tekstikorpuksissa. Ravennan papyrusten 1. deklinaation yksiköllisistä ablatiiveista epäkorrekteja on 0 %, kun sen sijaan *-em* esiintyy 3. deklinaation maskuliineilla ja feminiineillä adverbiaalisen ablatiivin päätteellä 10 prosentissa tapauksista. Vaikka vertailukorpuksissa esiintyy huomattavaa hajontaa, olennaista on, että virheellisen *am-*ablatiivipäätteen osuus on pienempi kuin virheellisen *a*-päätteen osuus akkusatiivissa (Ravennan papyruksissa 51 %): tietyssä mielessä elollisuuteen liittyvää *m*-päätettä ei mielellään liitetty neutrin monikon merkitystä omaksuneeseen 1. deklinaation *a*-muotoon.

Neutrin ja feminiinin *a*-päätteiden sekaantumisen mahdollisti taivutusjärjestelmän muuntuminen: kieliopilliset kategoriat alkoivat määrittyä ennen kaikkea tunnusomaisten muotopiirteidensä perusteella (esim. juuri 2. deklinaation neutrin *-um*). Koska sekä neutrin monikolla että feminiinin yksiköllä oli useimmin esiintyvissä muodoissaan sama päätte *-a*, ne miellettiin myös syntaktisesti samoiksi kategorioiksi. Järjestelmä pyrki selvärajaisiin, tietyn tunnusmerkin määrittämiin kategorioihin, jolloin klassisen latinan varsin synkretistinen nominijärjestelmä oli auttamattomasti tuhoon tuomittu.

Pronominimääreet muodostavat neutritutkimuksessa oman hankalan ja harhaanjohtavan erityisryhmänsä, koska tietyt pronominityypit ovat toisaalta lyhyytensä vuoksi erityisen alttiita äänteelliselle kulumiselle, toisaalta paljon käytettyinä ja perusnominitaivutuksesta osittain poikkeavina kangistuvat helposti. Myöhäislatinassa pronominjärjestelmä supistuikin rajusti ennakoiden useimpien romaanisten kielten varsin pelkistynyttä tilannetta. Näin ollen pelkistä pronominimääreistä ei voida useinkaan päätellä pääsanana sukua. Esimerkiksi pronomini *qui* on muuttunut niin sukuimmuuniksi, että se esiintyy viittaamassa kaikkia sukuja edustaviin korrelaattihin, esim. *casa qui appellatur*. Neutrin monikon *a*-päätteeseen nominatiivi-akkusatiiviin viittaa Ravennan papyruksissa 7 kertaa relatiivipronomini *quas*, joka lienee monikon feminiinissä yleistyneen *as*-nominatiivin vaikutuksesta kehittynyt ilmaisemaan myös neutrin monikon nominatiivi-akkusatiivia.

Kangistumista ilmentää myös myöhäislatinassa uutta alaa vallannut *quod*, joka näyttää Ravennan papyruksissa viittaavan neutristen korrelaattien lisäksi sekä maskuliinisiin että feminiinisiin, joskin osa tapauksista saattaa olla selitettävissä virheellisillä assosioinneilla. On kuitenkin selvää, että toisinaan neutrista tai paremminkin ei-suvullista muotoa käytettiin kollektiivisten tai muuten epämääräisten korrelaattien yhteydessä. Samaan ilmiöön liittyy rakenne, jossa edeltävät pääsanat kootaan yhden neutripartisiipin alaisuuteen niiden suvusta huolimatta, esim. *uncias quinque...uncias duas...constitutum*.

Neutri oli siis kangistumassa toisistaan irrallisten erityistoimintojen saarekkeiksi deklinaation morfologisaation myötä: päätteiden yhdenmuotoisuus määräsi, minkä kategorian kanssa kukin neutrifraktio sulautui. Myöhäislatinan nominitaivutuksessa neutri paitsi menetti alkuperäisiä ominaisuuksiaan, myös sai uusia klassisesta käytöstä poikkeavia funktioita, jotka eivät kuitenkaan estäneet pelkistymiskehityksen aikaansaamaa vähittäistä mutta lopullista eliminoitumista. Ravennan papyrusten kielessä neutri ilmenee siis ensisijaisesti kirjallisen kieliopillisen osaamisen ylläpitämänä kategoriana.

Monet edellä esitetyt tilastoanalyysiin perustuvat päätelmät vaativat edelleen lisätestausta ja kattavaa vertailua muihin myöhäislatinalaisiin teksteihin. Ravennan papyrusten ja muiden korpusten prepositiorektioissa olevien neutrien ja maskuliinien ennustamatonta käyttäytymistä voidaan mahdollisesti selittää laajemmalla aineistovertailulla. Merovingi- ja karolingidokumenttien rinnalle olisi syytä tuoda lisäksi myöhempiä italialaisia asiakirjoja, ja myös Italian alueen kirjalliset tekstit pitäisi saada mukaan tilastoihin. Hedelmällinen jatkotutkimusaihe vaikuttaisi olevan neutrin käyttäytymisen tutkiminen selvästi laajemman ja yhdenmukaisin periaattein kootun myöhäislatinalaisen korpuksen avulla kohdentamatta tarkastelua mihinkään yksittäiseen tekstiin. Olen vakuuttunut, että kvantitatiivisilla menetelmillä on paljon annettavaa myöhäisen latinan tutkimukselle.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Alkuperäislähteet

ChLA = *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile-edition of the Latin Charters Prior to the Ninth Century. Edited by Albert Bruckner and Robert Marichal. Urs Graf Verlag: Olten, Dietikon, Zürich, 1954–2001.

Marini, G. 1805. *I papiri diplomatici* raccolti ed illustrati dall'abate Gaetano Marini, primo custode della Bibl. Vaticana e prefetto degli Archivi Secreti della Santa Sede. Nella Stamperia della Sac. Congr. de Prop. Fide in Roma.

Tjäder, J.–O. 1955. *Die nichtliterarischen Lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*. I: Papyri 1–28. C.W.K. Gleerup: Lund (Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4°, XIX:1).

Tjäder, J.–O. 1982. *Die nichtliterarischen Lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*. II: Papyri 29–59. Paul Åströms Förlag: Lund (Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4°, XIX:2).

Tjäder, J.–O. 1954. *Die nichtliterarischen Lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*. Tafeln. C.W.K. Gleerup: Lund (Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4°, XIX:3).

Tutkimuskirjallisuus

Aebischer, P. 1933. 'Les pluriels analogiques en -ora dans les chartes latines de l'Italie'. *ALMA* VIII, 5–76.

ALMA = *Archivum Latinitatis Medii Aevi*. Union Académique Internationale, Bulletin Du Cange, Paris, Bruxelles, 1929–.

Bonnet, M. 1890. *Le latin de Grégoire de Tours*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Hildesheim (Reprografischer Nachdruck, 1968).

Bourciez, É. 1967. *Éléments de linguistique romane*. Librairie C. Klincksieck: Paris (édition cinquième révisée).

Brown, T. S. 1979. 'The Church of Ravenna and the Imperial Administration in the Seventh Century'. *The English Historical Review* 370, 1–28. Oxford University Press: Oxford.

Carlton, C. M. 1973. *A Linguistic Analysis of a Collection of Late Latin Documents Composed in Ravenna between A.D. 445–700*. A Quantitative Approach. Mouton: The Hague, Paris (Janua Linguarum, Series Practica, 89).

Carlton, C. M. 1965. *Studies in Romance Lexicology*. Based on a Collection of Late Latin Documents from Ravenna (AD 445–700). The University of North Carolina Press: Valencia.

Du Cange = Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne, Domino du Cange. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt: Graz (Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1883–1887; gedruckt 1954).

Ernout, A. 1953. *Morphologie historique du latin*. Librairie C. Klincksieck: Paris (Nouvelle collection à l'usage des classes, XXXII; Troisième édition, revue et corrigée).

Ernout, A. – Thomas, F. 1953. *Syntaxe latine*. Librairie C. Klincksieck: Paris (Nouvelle collection à l'usage des classes, XXXVIII; 2e édition, revue et augmentée).

Fischer, I. 1999. 'Substantif et adjectif substantivé en latin tardif et en roman'. *Latin vulgaire – latin tardif V*. Actes du Ve Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Heidelberg, 5–8 septembre 1997, 11–17. Universitätsverlag C. Winter: Heidelberg.

Goelzer, H. 1884. *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de saint Jérôme*. Librairie Hachette et Cie: Paris.

Havers, W. 1924. 'Eine syntaktische Sonderstellung griechischer und lateinischer Neutra'. *Glotta*. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. XIII. Band, 171–189. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen.

Herzog, E. 1910. 'Das -to-Partizip im Altromanischen. Ein Beitrag zur Lehre vom syntaktischen Wandel'. *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*. XXVI. Heft: Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft. Teil I, 76–163. Verlag von Max Niemeyer: Halle A. S.

Jeanneret, M. 1918. *La langue des tabelles d'exécration latines*. Attingen frères: Paris, Neuchatel.

Johanek, P. 1989. 'Gesta municipalia'. *Lexikon des Mittelalters*. IV Band, 1408. Artemis Verlag: München & Zürich.

Jones, A. H. M. 1964. *The Later Roman Empire 284–602*. A Social, Economic and Administrative Survey. Johns Hopkins: Baltimore.

Karlsson, F. 2004. *Yleinen kielitiede*. Yliopistopaino: Helsinki.

Kaser, M. 1959. *Das römische Privatrecht*. Zweiter Abschnitt. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München (Handbuch der Altertumswissenschaft, Rechtsgeschichte des Altertums: dritter Teil, dritter Band).

LHS = Lateinische Syntax und Stilistik von J.B. Hofmann. Neubearbeitet von Anton Szantyr. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1965 (Handbuch der Altertumswissenschaft: zweite Abteilung, zweiter Teil, zweiter Band).

Löfstedt, B. 1961. *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*. Almqvist & Wiksell: Stockholm, Göteborg, Uppsala (Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Latina Upsaliensia, 1).

Löfstedt, B. 1959. 'Zur Lexikographie der mittellateinischen Urkunden Spaniens'. *ALMA* XXIX, Fascicule I, 5–89.

- Löfstedt, E. 1933. *Syntactica* II. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins. C. W. K. Gleerup: Lund (Skrifter utgivna av Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, X: 2).
- Löfstedt, E. 1942. *Syntactica* I. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins. C. W. K. Gleerup: Lund (Skrifter utgivna av Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, X: 1; zweite, erweiterte Auflage).
- Meillet, A. 1906. *De quelques innovations de la déclinaison latine*. Librairie C. Klincksieck: Paris.
- Meillet, A. 1926. *Linguistique historique et linguistique générale*. Librairie ancienne Honoré Champion: Paris (Collection linguistique, VIII).
- Merisalo, O. 2003. *Manu scripta: Länsimaisen kirjan historia keskiajalla (500–1500)*. Kampus Kustannus: Jyväskylä (Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja, 69).
- Meyer-Lübke, W. 1890. *Italienische Grammatik*. Verlag von O.R. Reisland: Leipzig.
- Meyer-Lübke, W. 1883. *Die Schicksale des lateinischen Neutrums im Romanischen*. Max Niemeyer: Halle.
- Mihăescu, H. 1960. *Limba Latină în provinciile dunărene ale imperiului român*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne: București (Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român, III).
- Mohrmann, C. 1958. 'La latinité de saint Benoît. Étude linguistique sur la tradition manuscrite de la Règle'. *Études sur le latin des chrétiens* I, 403–435. Edizioni di storia e letteratura: Roma.
- Mørland, H. 1932. *Die lateinischen Oribasiusübersetzungen*. A. W. Brøgger: Osloae (Symbolae Osloenses, Fasc. Supplet. V).
- Niedermann, M. 1944. 'Les gloses médicales du Liber Glossarum'. *Emérita: Boletín de lingüística y filología clásica*. Tomo XII – Semestre 2°, 29–83. Silverio Aguirre: Madrid.
- Norberg, D. 1944. *Beiträge zur spätlateinischen Syntax*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB: Uppsala (Vilhelm Ekmans universitetsfond, 51).
- Norberg, D. 1943. *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins*. A.-B. Lundequistska Bokhandeln: Uppsala (Uppsala Universitets Årsskrift, 1943: 9).
- Nyrop, Kr. 1903. *Grammaire historique de la langue française*. Tome deuxième. Det Nordiske Forlag: Copenhague.
- OLD = *Oxford Latin Dictionary*. Edited by P. G. W. Glare. The Clarendon Press: Oxford. 1996 (repr. 1997).
- Politzer, F. N. – Politzer, R. L. 1953. *Romance Trends in 7th and 8th Century Latin Documents*. The University of North Carolina Press: Chapel Hill (University of North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, 21).

- Rohlf, G. 1949. *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*. Band II: Formenlehre und Syntax. A Francke Ag. Verlag: Bern (Bibliotheca Romanica, Series Prima, V).
- Sas, L. F. 1937. *The Noun Declension System in Merovingian Latin*. Impressions Pierre André: Paris.
- Schiaparelli, L. 1929. *Codice Diplomatico Longobardo*. Volume primo. Tipografia del Senato: Roma (Fonti per la Storia d'Italia, carte, secolo VIII).
- Schmidt, J. 1889. *Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra*. H. Böhlau: Weimar.
- Schön, I. 1971. *Neutrum und Kollektivum*. Das Morphem *-a* im Lateinischen und Romanischen. Prof. Dr. Wolfgang Meid: Innsbruck (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 6).
- Serbat, G. 1975. *Les structures du latin*. Le système de la langue classique; son évolution jusqu'aux langues romanes. Éditions A. & J. Picard: Paris (Connaissance des langues).
- Svennung, J. 1941. *Compositiones Lucenses*. Studien zum Inhalt, zur Textkritik und Sprache. A.-B. Lundequistska Bokhandeln: Lund (Uppsala Universitets Årsskrift, 1941: 5).
- Svennung, J. 1935. *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri: Uppsala (Arbeten utgivna med understöd av Vilhem Ekmans Universitetsfond, 44).
- ThLL = Thesaurus Linguae Latinae*. B. G. Teubner: Lipsiae. 1900–.
- Tjäder, J.–O. 1955, ks. alkuperäislähteet.
- Tjäder, J.–O. 1982, ks. alkuperäislähteet.
- Uddholm, A. 1953. *Formulae Marculfi*. Études sur la langue et le style. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB: Uppsala.
- Vielliard, J. 1927. *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne*. Librairie Ancienne Honoré Champion: Paris (Le fascicule n° 251 de la Bibliothèque de l'École des Hautes Études).
- Väänänen, V. 1965. *Étude sur le texte et la langue des Tablettes Albertini*. Suomalainen tiedeakatemia: Helsinki (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom. 141, 2).
- Väänänen, V. 1981. *Introduction au latin vulgaire*. Éditions Klincksieck: Paris (Bibliothèque française et romane, Série A: 6; 3ème édition).
- Väänänen, V. 1966. *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. Akademie-Verlag: Berlin (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin; Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst; Jahrgang 1958, Nr. 3; 3ème édition augmentée).

TAULUKKOLUETTELO

Taulukko 1. Perusvertailuryhmä ajoituksineen ..	21
Taulukko 2. Ravennan papyrusten kronologinen jako neljään asiakirjatekstiensä osalta mahdollisimman samankokoiseen ryhmään ..	30
Taulukko 3. Ravennan papyrusten asiakirja- ja allekirjoitusosuuksien sanamäärät ..	30
Taulukko 4. Tilastoinnissa hyväksymäni taivutuspäätteiden grafioiden vastaavuudet ..	33
Taulukko 5. Päätteen <i>-um</i> osuus 2. deklinaation maskuliinien ja neutrien akkusatiiviobjekteissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä ..	48
Taulukko 6. Päätteen <i>-um</i> osuus 2. deklinaation maskuliinien ja neutrien adverbialisissa sekä prepositiorektioissa olevissa ablatiiveissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä ..	50
Taulukko 7. Toisen deklinaation maskuliinien ja neutrien akkusatiiviobjektien päätteiden <i>-um</i> ja <i>-o</i> määrät neljässä ja päätteen <i>-um</i> prosenttiosuudet kahdessa yhdistetyssä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä ..	52
Taulukko 8. Toisen deklinaation maskuliinien ja neutrien adverbialisten ablatiivien päätteiden <i>-um</i> ja <i>-o</i> määrät neljässä ja päätteen <i>-um</i> prosenttiosuudet kahdessa yhdistetyssä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä ..	53
Taulukko 9. Päätteen <i>-um</i> osuus Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatinalaisten tekstien akkusatiiviprepositiorektioiden 2. deklinaation maskuliineissa ja neutreissa ..	57
Taulukko 10. Ravennan papyrusten prepositiorektiot: asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien substantiivien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet sekä kyseisissä rektioissa olevien substantiivien yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät ..	59
Taulukko 11. Ravennan papyrusten prepositiorektioiden kehitys: asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten ja moniköllisten substantiivien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet sekä kyseisissä rektioissa olevien substantiivien yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä ..	60
Taulukko 12. Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten maskuliinien ja neutrien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet sekä yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä ..	62

- Taulukko 13.** Epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* osuudet 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiivi-objekteissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä sekä eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä81
- Taulukko 14.** Akkusatiiviobjekteina toimivien 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* määrät sekä prosenttiosuudet neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä.82
- Taulukko 15.** Epäkorrektien päätteiden *-am* ja *-em* osuudet 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien adverbialisissa ablatiiveissa Ravennan papyrusten asiakirjateksteissä ja eräissä muissa ei-kirjallisissa myöhäislatinalaisissa teksteissä85
- Taulukko 16.** Epäkorrektien päätteiden *-a* ja *-e* osuudet Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatinalaisten tekstien akkusatiiviprepositiorektioiden 1. deklinaation feminiineissä ja 3. deklinaation maskuliineissa ja feminiineissä.....87
- Taulukko 17.** Epäkorrektien päätteiden *-am* ja *-em* osuudet Ravennan papyrusten asiakirjatekstien sekä eräiden muiden ei-kirjallisten myöhäislatinalaisten tekstien ablatiiviprepositiorektioiden 1. deklinaation feminiineissä ja 3. deklinaation maskuliineissa ja feminiineissä.....88
- Taulukko 18.** Asiakirjatekstien akkusatiivi- ja ablatiiviprepositiorektioissa olevien yksiköllisten 1. deklinaation feminiinien sekä 3. deklinaation maskuliinien ja feminiinien akkusatiivi- ja ablatiivipäätteiden osuudet sekä yhteenlasketut absoluuttiset lukumäärät neljässä Ravennan papyrusten asiakirjatekstiryhmässä89

LIITTEET

Liite 1. Ravennan papyrusten asiakirjatekstien yksiköllisten substantiivien ja substantivoitujen adjektiivien päätteet deklinaatioittain ja suvuittain. Symboli # merkitsee 3. deklinaation neutrin yksikön nominatiivi-akkusatiivipäätettä.

1. deklinaatio	
feminiini	
nominatiivi	-a: 36, -am: 4
akkusatiiviobjekti	-am: 46, -a: 48
itsenäinen ablatiivi	-a: 15, -am: 0
akkusatiiviprepositiorektio	-am: 17, -a: 10
ablatiiviprepositiorektio	-a: 45, -am: 6

2. deklinaatio			
maskuliini		neutri	
nominatiivi	-us: 39, -um: 2, -u: 2, -r: 14	nominatiivi	-us: 1, -um: 50, -o: 2
akkusatiiviobjekti	-um: 11, -o: 17	akkusatiiviobjekti	-um: 63, -o: 5
itsenäinen ablatiivi	-o: 48, -um: 1	itsenäinen ablatiivi	-o: 36, -um: 4
akkusatiiviprepositiorektio	-um: 17, -o: 4	akkusatiiviprepositiorektio	-um: 18, -o: 11
ablatiiviprepositiorektio	-o: 30, -um: 4	ablatiiviprepositiorektio	-o: 83, -um: 6

3. deklinaatio			
maskuliini		neutri	
nominatiivi	99	nominatiivi	5
akkusatiiviobjekti	-em: 16, -e: 9, -i: 1	akkusatiiviobjekti	-#: 2, -e: 2
itsenäinen ablatiivi	-e: 29, -em: 1	itsenäinen ablatiivi	-e: 51, -i: 2
akkusatiiviprepositiorektio	-em: 17, -e: 6	akkusatiiviprepositiorektio	-#: 10
ablatiiviprepositiorektio	-e: 23, -em: 8	ablatiiviprepositiorektio	-e: 19, -em: 1, -#: 1
feminiini			
nominatiivi	71		
akkusatiiviobjekti	-em: 98, -e: 11		
itsenäinen ablatiivi	-e: 96, -em: 13, -i: 1		
akkusatiiviprepositiorektio	-em: 37, -e: 8		
ablatiiviprepositiorektio	-e: 83, -em: 23, -i: 2		

4. deklinaatio	
maskuliini	
nominatiivi	-us: 9
akkusatiiviobjekti	-um: 8, -u: 3, -o: 1
itsenäinen ablatiivi	-u: 11, -um: 3, -o: 1
akkusatiiviprepositiorektio	-um: 7, -u: 1
ablatiiviprepositiorektio	-u: 12, -um: 2, -o: 12

Liite 2. Ravennan papyrusten allekirjoitusten yksiköllisten substantiivien ja substantivoitujen adjektiivien päätteet deklinaatioittain ja suvuittain. Symboli # merkitsee 3. deklinaation neutrin yksikön nominatiivi-akkusatiivipäätettä.

1. deklinaatio	
feminiini	
nominatiivi	—
akkusatiiviobjekti	-am: 7, -a: 4
itsenäinen ablatiivi	-a: 26
akkusatiiviprepositiorektio	-a: 1
ablatiiviprepositiorektio	-a: 16, -am: 3

2. deklinaatio			
maskuliini		neutri	
nominatiivi	-us: 14, -r: 3	nominatiivi	—
akkusatiiviobjekti	—	akkusatiiviobjekti	-um: 51, -o: 8
itsenäinen ablatiivi	—	itsenäinen ablatiivi	-o: 13, -um: 2, -u: 1
akkusatiiviprepositiorektio	—	akkusatiiviprepositiorektio	-um: 3
ablatiiviprepositiorektio	-o: 20, -um: 3	ablatiiviprepositiorektio	-o: 11, -um: 4

3. deklinaatio			
maskuliini		neutri	
nominatiivi	80	nominatiivi	—
akkusatiiviobjekti	—	akkusatiiviobjekti	—
itsenäinen ablatiivi	—	itsenäinen ablatiivi	-e: 7, -em: 4
akkusatiiviprepositiorektio	—	akkusatiiviprepositiorektio	—
ablatiiviprepositiorektio	-e: 72, -em: 8	ablatiiviprepositiorektio	-e: 4
feminiini			
nominatiivi	4		
akkusatiiviobjekti	-em: 16, -e: 5		
itsenäinen ablatiivi	-e: 4, -em: 1		
akkusatiiviprepositiorektio	-em: 2, -e: 16		
ablatiiviprepositiorektio	-e: 30, -em: 2, -i: 1		

4. deklinaatio	
maskuliini	
nominatiivi	-us: 1
akkusatiiviobjekti	—
itsenäinen ablatiivi	—
akkusatiiviprepositiorektio	—
ablatiiviprepositiorektio	-u: 2, -um: 1, -o: 7

Liite 3. Ravennan papyrusten asiakirjatekstien prepositiorektiöt.

akkusatiiviprepositiot (yksikkö)					
	akkusatiivipäätte	ablatiivipäätte		akkusatiivipäätte	ablatiivipäätte
ad	41	8	iuxta	5	0
adversus	4	1	ob	7	1
ante	3	4	per	19	8
apud	1	1	post	4	3
contra	3	1	propter	4	1
in	11	5	secundum	10	4
inter	9	0	(de)super	2	0
intra	0	3	yhteensä	123	40

akkusatiiviprepositiot (monikko)					
	akkusatiivipäätte	ablatiivipäätte		akkusatiivipäätte	ablatiivipäätte
ad	12	0	per	6	0
adversus	5	1	post	3	0
in	8	0	secundum	3	0
inter	11	0	yhteensä	49	1
iuxta	1	0			

ablatiiviprepositiot (yksikkö)					
	ablatiivipäätte	akkusatiivipäätte		ablatiivipäätte	akkusatiivipäätte
a	62	15	pro	20	8
absque	4	0	sine	2	1
cum	71	3	sub	12	2
de	33	5	(de)super	3	0
ex	38	8	yhteensä	303	52
in	58	10			

ablatiiviprepositiot (monikko)					
	ablatiivipäätte	akkusatiivipäätte		ablatiivipäätte	akkusatiivipäätte
a	43	3	excluso	0	1
coram	4	0	in	28	1
cum	56	8	prae	1	0
de	22	12	pro	3	3
ex	4	5	sub	0	1
excepto	1	0	yhteensä	162	34

Liite 4. Ravennan papyrusten ajoitukset, asiakirjojen sisällöt, kirjoitus- ja säilytyspaikat. (Tiedot on koottu Tjäderin teosten I osan (1955) ja II osan (1982) johdannoista sekä I osan sivujen 35–37 luettelosta.)

<u>numero</u>	<u>ajotus</u>	<u>asiakirjan sisältö</u>	<u>kirjoituspaikka</u>	<u>säilytyspaikka</u>
1	445/446	maaomaisuuden hallinnointi	Ravenna	Vatikaani
2	565–570	luettelo tilityksistä	Ravenna	Vatikaani
3	500-luku	luettelo tilityksistä	Ravenna	Vatikaani
4–5A	552–575	testamenttien avaamisprotokolla	Ravenna	Padova
4–5B	552–575	testamenttien avaamisprotokolla	Ravenna	Pariisi
6	575	testamentti	Ravenna	Vatikaani
7	557	holhousodistus	Rieti	Vatikaani
8	564	kuittaus	Ravenna	Pariisi
9	500-luku	orjien vapautus	Ravenna	Vatikaani
10–11A	489	lahjoitus	Syrakusa	Napoli
10–11B	489	lahjoitus	Syrakusa	Wien
12	491	lahjoitus	Ravenna	Firenze
13	553	lahjoitus	Ravenna	Venetsia
14–15A	572	lahjoitus	Ravenna	Rimini
14–15B	572	lahjoitus	Ravenna	Vatikaani
16	n. 600	lahjoitus	Ravenna	Manchester
17	n. 600	lahjoitus	Rooma	Rooma
18–19A	n. 600	lahjoitus	Rooma	Vatikaani
18–19B	n. 600	lahjoitus	Rooma	Vatikaani
20	n. 600	lahjoitus	Ravenna	Vatikaani
21	625	lahjoitus	Ravenna	Vatikaani
22	639	lahjoitus	Ravenna	Ravenna
23	n. 700	lahjoitus	Ravenna	Titusville, USA
24	n. 650	lahjoitus	Ravenna	Bergamo
25	n. 600	lahjoitus	Ravenna	Milano
26	500-luku	lahjoitus	Ravenna (?)	Milano
27	550–600	lahjoitus	Ravenna	Princeton, USA
28	613–641	lahjoitus	Ravenna	Cambridge
29	504	kauppasopimus	Ravenna	Wien
30	539–546	kauppasopimus	Ravenna	Vatikaani
31	540	kauppasopimus	Ravenna	Vatikaani
32	540	luovutuskirja	Ravenna	Vatikaani
33	541	luovutuskirja	Ravenna	Firenze
34	551	kauppasopimus	Ravenna	Napoli
35	572	kauppasopimus	Ravenna	Lontoo
36	500-luku	kauppasopimus	Ravenna	Vatikaani
37	591	kauppasopimus	Ravenna	Vatikaani
38–41A	616–619	kauppasopimus	Ravenna	Vatikaani
38–41B	616–619	kauppasopimus	Ravenna	Padova
38–41C	616–619	kauppasopimus	Ravenna	Padova
38–41D	616–619	kauppasopimus	Ravenna	Lontoo
42	n. 600	kauppasopimus	Ravenna (?)	Ravenna
43	535–542	tuomiokirja	Ravenna	Bergamo
44	648–661	vuokraussopimus	Ravenna	Vatikaani
45	n. 700	vuokraussopimus	Ravenna	Venetsia
46	n. 600	kauppasopimus	Ravenna (?)	Lontoo
47–48A	n. 510	arkiston inventaario	Ravenna (?)	Firenze
47–48B	n. 510	arkiston inventaario	Ravenna (?)	Mantova
49	557	todistajalausunto	Ravenna	Ravenna
50	600-luku	pyhäinjäännösluettelo	Monza	Monza
51	n. 700	pyhäinjäännöstunniste	Cantù	Cantù
52	n. 700	pyhäinjäännöstunniste	Rooma	Vatikaani
53	n. 700	inventarioluettelo (?)	Pohjois-Italia (?)	Basel
54	n. 500	?	Ravenna (?)	Basel
55	500-luku	virkakirje	?	Geneve
56	613–641	lahjoitus	Ravenna	Yale, USA
57	500-luku	?	Rooma	Vatikaani
58	n. 700	pyhäinjäännöstunniste	Rooma	Vatikaani
59	433	oikeudenkäyntiprotokolla	Ravenna (?)	Pommersfelden